

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOCH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Válság/történetek” című blokkunkat szerkesztette:
Klement Judit, Sasfi Csaba és Somorjai Szabolcs.

Olvasószerkesztő: Németh Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: karikatúra a *Borsszem Jankó* 1882. január 29-i
számából

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

VÁLSÁG/TÖRTÉNETEK

Kövér György	Növekedés és hanyatlás az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi emlékezetében	5
Boa Krisztina	„[A]z ínség olly rém alakban gyakorlá hatását”. Válságreflexiók 1863–1864-ről	28
Balogh János Mátyás	A Lloyd-mechanizmus. Krízis és árpolitika a lapkiadásban (1860-as és 1870-es évek)	43
Bodovics Éva Judit	Árvízi hangok. Az 1878-as miskolci árvizet megélt személyek történetei	63
Tamás Ágnes	Válságtörténetek a humor optikáján keresztül. A gazdasági válságok, az éhínség és a kolera a korabeli élclapokban	81
Koloh Gábor	Demográfiai válság az Ormánságban. Családrekonstrukciós eredmények a vajszlói anyakönyvi kerületből	104
Alabán Péter	A vidék válságai. Az ipari válságzóna jelenségeinek összefüggései a rendszerváltozás után az észak-borsodi bányásztelepülések példáján	118

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Halmos Károly – Klement Judit	Értékek a romok között. A csődperekben ránk maradt iratfajtákról és forrásértékükről	141
----------------------------------	--	-----

KÖRKÉP

- Pogány Ágnes A nagy válság nagy magyarázatai. Az 1930-as évek gazdasági válsága az újabb szakirodalom tükrében 153

FÓRUM

- Bódy Zsombor Vizontválasz Ungváry Krisztiánnak 174
 Ungváry Krisztián Zárás helyett 180

KÖNYVEK

- A budapesti pénzpiac a 19–20. században. Kövér György:
 A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok. – Pogány Ágnes 186
- „Táncától a táncost: elválaszthatod?” Klement Judit: Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében. – Madarász Aladár 194
- Antropológus a „Munkás-szigeteken”. R. Nagy József:
 Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon. – Bodovics Éva Judit 205
- Völgyesi Orsolya: Írók, szerepek, stratégiák. – Mikos Éva 211
- Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.):
 Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől. – Kelbert Krisztina 215
- Szerzőink 219
 Contents 221
 Abstracts 223

Kövér György

Növekedés és hanyatlás az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi emlékezetében*

Vajon hogyan értelmezhető és mivel magyarázható, hogy míg az 1873-as esztendő szinte minden történelmi szereplő memóriájába mélyen bevésődött, addig a negyven évvel későbbi, szintén válságos 1913-as év jóformán nyomtalanul hullott ki az emlékezetből? Indokolhatja ezt az események összetettsége és súlyossága. 1873-at már a kortársak „a három K” évének nevezték (krach, kolera, kiállítás).¹ Sokak várakozása ellenére a bécsi világkiállítás megnyitása 1873. május elején nem hozta meg a remélt fellendülést, s május 13-án beütött a tőzsdekrach. Ráadásul ezzel párhuzamosan az utolsó nagy kolerajárvány is végigsöpört a Monarchián. Ezzel szemben az 1912 őszen a Balkán-háborúk hatására induló krízis kizárólag a pénz- és hitelpiacokon, az ipari és kereskedelmi forgalomban éreztette hatását. Az I. világháború előtti korszak szereplői azonban kortársként, történelmi perspektíva híján természetesen alig voltak képesek hosszabb időtartamok hullámmozgásait megállapítani, legfeljebb általában a növekedést és a hanyatlást vélelmezték, illetve retrospektíve minősítettek. S mindez erőteljes nyomot hagyott az utókor történelmi gondolkodásán is.

AZ AKTOROK EMLÉKEI

Nehéz szabadulni attól a benyomástól, hogy a történelmi emlékezetet nemcsak maguk a „tények”, a „valóság”, hanem a válság percepciója legalább olyan erőteljesen befolyásolja. Hallgassunk meg először három mellékszereplőt az 1873-as élményeikről. Először egy nagyváradi ortodox zsidó kereskedőt, Munk Adolfot, akit – mint „minden pénzzel bánó embert” – közvetlenül érintett a krach. Ráadásul a héberből magyarra fordított szövegen érezhetően átüt a nyelv irodalmi megformáltsága és ószövevségi zamata.

„Így múltak az évek 1873-ig jóban. Évről évre gyarapodott a vagyonom ezer forinttal, és 1873 végéig a vagyonom, melyet ezekben az években szereztem, hatezer forint volt.

* A dolgozat az MTA–ELTE Válságtörténelmi Kutatócsoport munkálatai keretében készült, és eredetileg a *Declines and Falls. Perspectives in European History and Historiography* című konferencián hangzott el (CEU, Budapest, 2013. május 15–17.).

¹ Freystädtler 1938.

1870-ben született Mirjam leányom, reb Hers Ungár felesége, akit Isten éltesen, és 1873-ban, ádár havában született drága fiam, Mose, akit Isten éltesen szívem öröme. Mert dolgaim nagyon jól mentek, és ezért minden gyermek, aki született nekem, nagy vagyon volt számomra, amellyel semmi drágaság nem ért fel. Azon a héten, amikor kisfiam, Mose született, egy üzletet kötöttem, amelyen egy óra alatt 133 pengő forintot kerestem. Ezekben a szerencsés napokban azt képzeltem, hogy gyökereim a vízbe ereszkedtek, és életem végéig harmatos lesz aratásom, és ágaim mindig üdék és zöldek lesznek. Azonban csupán szép álom volt az elmúlt idő, az éj látomása. Az ember és minden dicsősége főként elszárad; reggel virágzik és újra nő, estére pedig levágják, ellankad, elhervad.

1873 nyarán nagy zavar volt, amelyet a nagy krach évének neveznek. Ebben az évben elpusztultak nagy házak, és megszűnt sok nagy ház Bécsben, Pesten és a vidéken is. És a nagy kolerajárvány is dühöngött minden[ütt] az országban. A romlás, amely a nagy városokban volt, végigvonult a legmesszibb vidékeken is. A hitelezők elvesztették pénzüket az adósoknál. A magas kamat megette őket. Teljesen lehúzta a bőruket róluk és a húst is csontjaikról. Végül pedig elszakadt a pénz kötele és eltörött aranykorsójuk a nagy és sok kamat miatt, amelyet éveken keresztül fizettek. És eltörött a korsó a forráson. Megbukott az adós, hitelezője pedig, akinek az adóslévél a kezében volt, dugóul használhatta palackja nyílásába.

És ezért 1874-ben minden üzletnek vége lett a bajok miatt, amelyek minden pénzzel bánó embert érintettek, mert nem volt bizalom sem abban, aki kölcsönkért, sem a közvetítőben, sem pedig a pénzügyletekben, és akkor kezdett el napom lenyugodni, és véget ért örömöm ideje.”²

Munk Adolf (héberül Méir Ávráhám, 1830–1907) visszaemlékezéséből sugárzik az a világszemlélet, amelyben a vagyon gyarapítása és a gyermekek születése fölötti öröm tökéletes harmóniába szövődik egymással. Mint ahogy az 1874 telén született fiúgyermek kanyaróban történt halála miatti szomorúság és a gazdasági hanyatlás tapasztalata is együtt járt. Munk válságérzetét persze elmélyíti, hogy az 1899-ben írott visszaemlékezés látószögéből úgy élte meg, hogy 1873 egész életpályájában fordulatot eredményezett: a dinamikus ifjúkor végleg elmúlt, s a visszafordíthatatlan öregedés egyben minden más tekintetben is tartós hanyatlást hozott magával. Az „éj látomásához” elválaszthatatlanul társult a „lankadás”, a „hervadás” képzete.

A néhány évjáratnál idősebb miskolci ügyvéd, Szűcs Sámuel (1819–1889) nem visszaemlékezést írt, hanem naplót vezetett. Az évenként krónikaszerűen haladó feljegyzésekben év végén mindig összefoglalta és hangsúlyozta az eltelt esztendő általa leglényegesebbnek tartott eseményeit. Így tett 1873-ban is. Nyilván nem véletlen, hogy nála a világkiállítással kezdődik a summázás, s politikáló emberhez illően a kormányválság is megelőzi jelentőségében a bécsi krachot.

² Munk 2002: 279–280.

„A' bécsi világ kiállítás Magyar Országra nézve, felettébb emlékezetes leend. Az 1873-diki év, mert, azon elszomorító eredményekre kellett jutnunk, hogy valódi kormány képes férfaink nincsenek, 1867-ben az ország kormánya ön magunknak adatott vissza; íme! erőnk túlbecslése, a' mindent egyszerre létesíteni kívánó hiúság, az egyedül csak papíron számítás, pénzügyi tekintetben; a' külföldieskedés, az elméletek utáni kapkodás, a' hivataloknak kegyenczek részére osztogatása, az elnökségnek alkalmatlan egyénnel betöltése az igazgatási 's törvénykezési téren, – olly siralmas helyzetbe vezették hazánkat, minőben sokak ítélete szerin, még az Absolutismus alatt sem volt. A' bécsi pénzválság (Krach) hazánkat is sújtá, a' természetlen év pedig általános pénz-szükséget idézett elő, több pénzintézetek megbuktak, azokban is, mellyek kiállották a' crisist, csekély volt a forgalom, magasra emeltett a' kamat, hazánkban is jelentékenyen bővebbek voltak a pénzsikkasztások, mint máskor. Mindezen szomorú körülmények, – az uralkodó cholera, hidegletés, himlő mellett sokan látogatták a' bécsi világkiállítást hazánkból is.”³

A válságtünetek felsorolásából nem marad el sem a „bécsi pénzválság” (igaz, még nem viseli díszítő jelzőként a „nagy” titulust), sem a „rossztermésű” mezőgazdaság, sem a kolera. Ám Szűcs a kiállítással és a kolerával foglalkozik a leg-hosszabban, immár szigorúan lokális szempontból. A fent már nem idézett folytatásban pedig felsorolja a kiállítás borsod-miskolci látogatóit és díjnyerteseit, és adatokat jegyez fel a járvány megyei áldozatainak számáról.

Szintén a kolerával foglalkozik legrészletesebben a kemecsei szolgabíró, Krasznay Péter (1830–1916) valószínűleg szintén egykorú jegyzetekre támaszkodó, századfordulón írt visszaemlékezése. Jellemzőnek kell tekintenünk, hogy az értékpapírok drámai árfolyamvesztésének hatása alól még egy a középbir-tok alsó szegélyén aktívan gazdálkodó, hivatalt vállaló falusi nemes sem tudta kivonni magát, jóllehet a krach csak a lokális részvények révén hozott számára tartós veszteséget.

„Az előző évben alakult »Tisza« Biztosító és Jelzálogbank végnapjait élte. A túlságosan dotált hivatalnokai könnyelmű költségei és lelkiösmeretlen számlái folytán már július hóban végképpen megbukott. Oly csúfosan, hogy az általam jegyzett 200 forintos részvényt eladóvá tévén, már csak 11 forintot ígértek érte, holott már én arra 110 forintot fizettem be. Így aztán a részvény most is megvan, de nem ér egy pipadohányt.

Még azon hó folyamán az addig szórványosan előfordult koleraesetek annyira szaporodtak, hogy a járás több községeiben az a legnagyobb mérvű járvánnyá fajult. Vas-megyer és Demecser községekben uralgott a legerősebben. Mindkét község összes lakosságának hetedrészét, Kótajnak tizedrészét sepepte el. A többi községekben azonban alig volt járványnak nevezhető.”⁴

³ Szűcs 2003: 70.

⁴ Krasznay 2010: 84–85.

A folytatásban még részletesebb leírást ad a kolera súlyos következményeiről, a legközvetlenebb élményről, hiszen a járvánnyal nem csak hivatali kötelességből fakadóan kellett törődnie. Cselekvő közreműködőként egy betegség elleni receptet is ismertet, amelynek segítségével később is rendszeresen gyógyítani próbált akut gyomorpanaszokat. Fontos kiemelnünk, hogy mind a miskolci ügyvéd, mind a kemecsei szolgabíró, a történetelbeszélésben meghatározó szerepet tulajdonít az események előidézésében az alkalmatlan hivatalnokoknak, a hibás számításnak, a könnyelmű költségeknek, sőt a sikkasztásnak.

Az 1873-as válság tehát a társadalom szinte minden rétegét érintette, vagy a rossz termés és a kolera, vagy a pénz- és hitelválság révén. Érdemes azonban arra is figyelni, hogy melyek lehettek a válság hosszabb távú következményei. S itt nemcsak az anyagi vonatkozásokra kell gondolnunk, hanem a mentalitásbeliekre is. Ifjabb Paikert Alajos 20. század közepén írott visszaemlékezése szemléletesen mutatja be, hogyan élte meg a krachot katonai törzsorvos édesapja. Idősebb Paikert Alajos (1831–1914) Pozsony környékén élve már helyzeténél fogva, de betegei révén is jóval közelebbi kapcsolatba kerülhetett mind a konjunktúra, mind a krach központjával. Fia így emlékezett az egyébként igen határozott apa válságtapasztalatára:

„Atyám, mint nagy és előkelő praxissal bíró orvos, elég hamar igen szép kis vagyont gyűjtött, melyet azonban az 1873. évi nagy debacle alatt szinte teljesen elvesztett. Ez a váratlan és külső körülmények következtében beállott nagy veszteség, rendkívül megviselte és az emberi tisztességbe vetett hitét szinte teljesen megingatta. Azóta ő, aki mindig vidám, közvetlen és viruló életkedvű volt, magába zárkózott, sokszor túl szigorúvá vált, a végletekig takarékoskodott, hogy ismét megszerezze az így nagy fáradtsággal, tisztességesen szerzett, de szinte orozva tőle elvitt vagyonát.”⁵

Természetesen nem lehetünk meglepődve azon, hogy a fiú magyarázatában apja veszteségét csakis „a külső körülmények” okozták. Ebben nem nagy az eltérés a fentebb idézett miskolci ügyvéd és a szabolcsi szolgabíró világlátásához képest. A korabeli anekdotakincsben – nem melleleg – aligha véletlenül bukkan fel a börséző felcser figurája, akinél nem lehet a páciens biztos abban, hogy a doktornak vajon a pulzus vagy a kurzus állásán jár-e az esze.⁶ A pillanatnyi helyzetjelentésen túl azonban Paikert visszaemlékezése rámutat arra a bizalomvesztésre is, amellyel a család az apa kedélybeli átalakulását igyekezett magyarázni. Ez ugyanúgy szoros kapcsolatot jelez az életpályaszakasszal, mint amit a szintén közvetlenül érintett Munk esetében érzékelhettünk.

Ha az 1913-as krízis emléknymait kutatjuk, némi meglepetéssel vehetjük tudomásul, hogy alig találunk róla használható feljegyzéseket. Persze – rögtön leszögezhetjük – mélységét és időbeli hatását tekintve nem hasonlítható össze

⁵ Paikert 2001: 164.

⁶ Balla 1923: 194.

1873-mal. A búza és a burgonya hozama ugyan 1913-ban alacsonyabb volt, mint 1912-ben, de az árpa, zab és kukorica – az ínségre hajlamosabb vidékek élelmezési szempontból fontos növényei – jobb termést eredményeztek. Kiterjedt járványokról sincs tudomásunk. S bár Ausztriában a gyáripari termelés kétségtelenül visszaesett az előző évhez képest, Magyarországon ez egyáltalán nem mutatható ki.⁷

Vegyük először kézbe a kőművesből lett építési vállalkozó, Havel Lipót (1847–1933) naplóját.⁸ Ő a krónikaszerű feljegyzések során, év végén mindig összefoglalta az eltelt esztendő üzleti és családi mérlegét. Az üzletember amúgy is év végén csinál „biláncot”, s ezekben (sőt a jövő kilátásain) a Balkán-háború gazdasági következményei egyértelmű nyomot hagytak.

1912. „Az üzlet nagyon megsínylette a háborús bonyodalmakat, mégis sokat kellett tennünk és megközelítőleg közepes eredményt értünk el, – a következő évi kilátások mindenesetre igen rosszak – csak akkor térhet vissza talán a vállalkozó szellem, ha ismét nyugodtabb lesz a háborús helyzet.”

1913. „December 31. Ez a sok szempontból igazán szomorú év véget ért, a balkáni háborúk miatt az üzleti viszonyok mind rosszabbá és rosszabbá váltak, úgyhogy nálam nagyon ritkán előforduló minimális üzleti eredmény született. – Ennek ellenére Imre sikeres házassága révén sok öröm érte a családot. Nóra nagyon jól érettségizett – áldjon és védelmezzen Isten továbbra is bennünket.”⁹

Tanulságos megfigyelni egyrészt, hogy a szövegben nem veszteségekről, hanem „közepes eredményről” vagy a fokozatos romlás ellenére „csekély üzleti eredményről” esik szó, másrészt azt is, ahogy a rövid idő keretében egybeszővődnek, ellensúlyozzák egymást a világpolitikai, vállalati és személyes történések.

A kétféle látószög sokkal rejtettebb módon, ám mégis szorosan összefonódik a nagyobb időtávú visszaemlékezések esetében is. Az életpályaciklusból adódó nézőpont világosan kiütközik az I. világháború alatt hadseregszállítóként ismertté vált Stern Samu (1874–1946) emlékiratából. Stern 1907-ben költözött fel Budapestre, vállalkozása, a Tejgazdasági Vállalat Rt. a konjunktúra szárnyán akkor épp felívelőben volt. 1913-ban Lánczy Leó kétszer is hívatta

⁷ Az adatokra lásd Komlos 1983: 291.

⁸ Havel Lipót pályájára és naplójára lásd Bácskai 2001. Ezúton köszönöm Bácskai Verának, hogy felhívta a figyelmemet az alábbi szöveghelyekre.

⁹ 1912. „Das Geschäft hat durch die Kriegswirren sehr gelitten, trotzdem hatten wir noch zu thun und auch ungefähr ein Mitellresultat erzielt, – für nächstes Jahr allerdings sind die aussichten sehr schreck – nun vielleicht wird es doch wieder ruhig werden mit dem Krieg, dann dürfte auf der Unternehmungsgeist wieder kommen.”

1913. „31 Dezember: Dieses in vieler Beziehung recht traurige Jahr ist zu Ende, durch den Balkankrieg wurden die geschäftlichen Verhältnisse immer schlechter und schlechter, so dass bei mir ein selten geringes Geschäftserträgnis erzielt wurde. – Dagegen erlaubten wir durch die erfolgte Heirath Imre's in der Famile viel Freude. Nora matrikult sich sehr gut – Gott gebe uns auch weiter seinen Segen und Schütz” (BFL XI.814. Familien Journal 132–133).

a Kereskedelmi Bankba, hogy rávegye, vállalja el a Kereskedelmi Bank nyakán maradt veszteséges Hűtőház irányítását. Az elbeszélés alapján természetesen a veszteséges üzlet önmagában még nem a válság tünete, de az, hogy Stern csak másodjára, 1913 őszén, s akkor is csak hat hónapra vállalja el a vezetést, implicit módon jelzi azt. Mint mondta: „Arra vonatkozólag, hogy elvállalom-e az igazgatást, vagy sem, majd csak hat hónap letelte után nyilatkozom véglegesen.”¹⁰ Válság idején beszűkül az időhorizont. Fél év elteltével (tehát 1914 tavaszán) végül kijelentette, hogy két évre elvállalja az állást, de abba, hogy hat évre szerződjön, ekkor sem akart belemenni. Ennél a mozzanatnál világosan érzékelhető, hogyan szűrődik be a vállalkozó emlékezetébe a személyes pályán túl a makrogazdasági és vállalati konjunktúra alakulása:

„...én minden erőmmel arra törekedtem, hogy fellendítsem a vállalatot és lehetőleg sok, s amellet előnyös üzletet kössek. Szívós, kitarító munkával, lépésről-lépésre elértem azt, hogy a Hűtőház ügyei kezdtek jobban menni [...]. Így folytak a Hűtőház dolgai *lassan, de folyton javuló, felfelé mutató irányt követve* a világháború kitéréséig.”¹¹

A személyes emlékezetet azonban nemcsak a konjunktúra íve befolyásolja, hanem az utóbb bekövetkezett események is alaposan felülírhatják. A nagy krach évében született Krausz Simon (1873–1938) 1910 után lépett ki saját, Krausz és Bettelheim nevű tőzsdebizományos cégéből, és valamivel később elfoglalta a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. ügyvezető igazgatói székét. Mint visszaemlékezésében írta: „belevetette magát a munkába, hogy a kibontakozás útját megtalálja”.¹² Mivel a harmincas évekre teljesen tönkrement Krausz visszaemlékezése nem követ szoros kronológiai sorrendet, nem meglepő, ha a rögtön a bankvezérei aktivitást jelző mondatok után következő világháborús fejezetben az alábbiakat olvashatjuk:

„Bevallom: a háborút már régen minden tagomban éreztem. 1913-ban családomért mentem a Lidóra és, amikor az Excelsior-palatának széles lépcsőin sétáltunk le a tenger partjára naplementekor, amikor az egész önfeledt, nagy hangulat uralkodott a Lidónak ezen a csodálatos pontján, megmagyarázhatatlanul elszorult a szívem és meg is mondtam, hogy az az érzésem, utoljára élvezzük ezt a gyönyörűséget, s valahogy a régi Róma mámore szállt a fejembe, bukása előtt. Amikor az 1913. évnek Szilveszter éjszakáján, amelyet otthon ünnepeltünk, mindenki ujjongott, engem sehol sem találtak, elbújtam a társaság elől, nehogy kétségbeesetten nyomott hangulatomat lássák. Annyi rengeteg tapasztalatban volt részem, amiről itt még csak nem is írhatok, annyi alkalmam volt látni a határainkon túl bizonyos oldalakról Magyarországgal szemben felfejlődött frontokat, már nem is gyűlöletet, hanem lekicsinylő semmibevevést, oly sok mindent tudtam és tudat alatt is annyi gyűlt

¹⁰ Stern 2004: 59.

¹¹ Stern 2004: 61. (Kiemelés – K. Gy.)

¹² Krausz 1937: 205.

össze bennem, hogy pillanatig sem tudtam szabadulni attól a lidércnyomástól, hogy világhátrákizma felé megyünk. Amikor pedig azon a nevezetes délelőttön 11 óra felé telefonon kaptam azt a szörnyű hírt, hogy Ferenc Ferdinándot megölték, előttem azonnal a világháború rémképe kísértett. Végre is *azokból az évekből, melyek alatt egy világhátrákulót vártunk*, három esztendő elmúlt. Semmisse történt, csak még baljóslatúbb meglazulása a küldő kapcsolatoknak, a monarchián belül pedig meg nem értés, széthúzás, amelyet mindig úgy a világháború, mint a mi tragikus helyzetünk legfőbb okának fogok tekinteni.”¹³

Krausz soraiban nem az a megdöbbentő, amit ír, hiszen ugyan milyen alapon vonhatnánk kétségbe a riasztó előérzetet és a katasztrófa vízióját. Sokkal inkább az, hogy ezt a szöveget nem egy politikus vagy diplomata írta, hanem egy bankár, aki persze ezernyi szállal kötődött a politika korifeusaihoz (a kormánypárti választási kasszával való kapcsolatáról most nem is szólunk), s Tisza István nagy rajongója volt. Miközben konkrét, többnyire sikeres üzletek sorát részletezi a világháború előtti évekből, mindig kitérve arra, hogy mennyit keresett azokon, semmit sem mond a konjunktúra alakulásáról, válságról pedig végképp nem esik szó visszaemlékezésében.

Összességében a kortársak percepciója – akár naplószerű aktuális, akár memoárszerű utólagos nézőpontból íródtak az azt megörökítő feljegyzések – mindig a hajdani jelen eseményeihez kötődött, a hosszabb távú jelenségek érzékelése, még ha a történelem felül is írta az egykori tapasztalatot, láthatóan ezekben a személyes forrásokba nem fért bele.

HISTORIZÁLÓ NEMZETGAZDÁK, STATISZTIKUSOK

Láthattuk, mennyire függvénye a rövid távú válságpercepció az azt megélt ember belső diszpozícióinak és a körülötte szövődött külső kontextusoknak. Feltételezhetjük, hogy ettől a tapasztalattól a kortárs tudós megközelítések sem tudták magukat mentesíteni. A magyarországi válságkutatás egyik úttörője, Pólya Jakab (1844–1897) rendkívül érzéletes leírása az alapítási lázról, az 1869-es úgynevezett kisválság és az 1873-as nagy krach összefüggéseiről legalábbis ezt sugallja:

„Hiba volna, hogyha ezen főleg 1869-ben megindult s nagy arányokat vett alapítási viszketeget, melybe a szédelgésnek is kijutott a maga része, tisztán a nemzeti fellelkesülésnek rónók terhére. Előmozdította azt a rendkívül bő és áldásos 1868. év, mely nagy arányokban emelte úgy a bel-, mint a külforgalmat. Ez valódi jelentőségén túl csigázta fel a várakozásokat és reményeket, melyeket a jövő be nem váltott. A szédelgést, a túlkapasokat nyomon is érte a büntetés. Még az 1869-ig év őszén szeptember hava meghozta a válságot, melynek tanúságait azonban sem nálunk, sem ott a Lajtán

¹³ Krausz 1937: 206–207. (Kiemelés – K. Gy.)

túl nem értékesítették. Az alapítási viszketegyet csak rövid időre lohasztotta le úgy nálunk, mint ott túl a Lajtán, hol szintén már mélyen úsztak az alapításokban.

Az alapítási láz az ú. n. haladó folyamat büneivel, túlzásaival és szédelgéseivel sokkal nagyobb hévvel tört ki ismét, a mint befejeztetett a világrészünk politikai alakulására oly fontos francia–német háború. Tápot nyert az üzérkedés, mely különösen Bécsben és Ausztriában öltött nagy arányokat, mert az örömmámorban úszó Németország, a francia milliárdok által is ösztönözve, szintén hatalmasan dolgozott alapításokban, hasznosakban és maradándókban épen úgy, mit teljesen értéktelenekben, melyeknek már kezdettől fogva sem vala más célja, mint hogy nagy nyereséget hozzon a tervkovácsolóknak, a professionatus alapítóknak.¹⁴ [...]

A bécsi »nagy krachot« nyomon követte a »krach« nálunk, mely máskülönben is az összes európai tőzsdéken, de különösen Németországban és Angliában nagy izgalmat keltett. Még el sem hangzott a bécsi krach, s összeroppant a new-yorki tőzsdén főleg vasúti buborék értékekből rakott légvár, mely újabb izgatottságot keltett Angliában és megérlelte Németországban is a válságot.

Ezen 1873-ban bekövetkezett tőzsdeválságok képezik a *bekövetkezett »rossz idők«* kezdetét. Órásinak mondhatjuk azokat, habár nagy részben csak képzeleti értékeket, melyeket e tőzsdeválságok túlnyomó részben örökre, kis részben azonban csak mulólag semmisítettek meg.¹⁵

A roppant szemléletes nyelvi leírás talán az egyetlen stílusnyoma annak, hogy a krach bizony az értekezés szerzőjét is súlyosan érintette, ám erről egy tudományos műben nem illet beszélni. Csak a tudósról szóló irodalomból tudhatjuk, hogy a szerző mekkorát bukott a nagy krach alkalmával:

„Befejezve egyetemi tanulmányait Eleőd Józsa budapesti ügyvéd irodájába lépett; munkálkodásával kis vagyont is szerzett és 1873-ban megnősült. Azonban nyomban szerencsétlenség érte, mert azon évben a nagy pénzügyi válság alatt a kereskedő, kire vagyonát bízta, megbukott és Pólyának nemcsak saját vagyona veszett oda, hanem felesége hozománya is. Szépen indult ügyvédi praxisa is lassanként elapadt. 1883-ban végkép búcsút mondott az ügyvédségnek s a trieszti általános biztosító társaság kötelékébe lépett, hol 1000 frt évi fizetéssel alkalmazták. 1882-ben Pollák családi nevét Pólyára változtatta.”¹⁶

Pólyát ugyanakkor nem az 1873-as válság érdekelte elsősorban, hanem az azt követő „rossz idők”, vagy ahogy később fogalmaz, a tartós „árhanyatlás”.

¹⁴ Pólya 1890: 3. A francia milliárdok emlegetésével Pólya az 5 milliárd frank hadisarcrá utal, amelyet a franciák nagy erőfeszítéssel igyekeztek minél hamarabb kifizetni.

¹⁵ Pólya 1890: 7. (Kiemelés – K. Gy.)

¹⁶ Szinnyei 1905: 1356; Pólya Jakab egyébként a világhírű matematikus, Pólya György (1887–1985) édesapja.

„A *folytonos és tartós árhanyatlás*, mely 1873 végén, illetőleg 1874-ben indult meg, képezi amaz időszak jellemző vonását, melyet tanulmányunk tárgyává tettünk. S ez[t] az árhanyatlást nem csak az áruk tekintetében mondhatjuk általánosnak, hanem annyiban is, mert az a tünet az összes, a világforgalom körébe bevont országokban észlelhető, habár máskülönben úgy a valuta mint külforgalmi politika tekintetében lényegesen eltérő viszonyok alatt állanak is [...]. A folytonosan fokozódó árhanyatlást épen olyan panaszosan emlegetik az iparos, mint a mezőgazdasági államok. S a mezőgazdasági államok közt nem tesz különbséget, hogy azok régebben vagy csak újabban telepítettek-e, hogy mezőgazdaságuk már régebben kifejtett-e vagy csak az utóbbi években indult fejlődésnek.”¹⁷

Pólya kortársi megközelítésében szinte minden együtt van, ami a rövid konjunktúrahullámokat és a 20. században felfedezett „nagy depressziót” összekapcsolhatná. Őt azonban elsősorban az agrárarak hosszú depressziója érdekli, s ebből a szempontból nem homályosítja el tekintetét személyes élményvilága sem. A hosszú folyamatok percepcióját illetően inkább hisz az árstatisztika görbéinek, mint saját tapasztalatának. S az sem véletlen, hogy miért, ugyanis tovább pontosítja, árnyalja „folytonos és tartós árhanyatlásról” vallott álláspontját:

„Nem szabad az árhanyatlás kezdő idejéről sem megfedkedoznünk. A hetvenes évek elején létezett túlzérkedés, lázas szellem rendkívül felcsigázta az árakat, a nyereségeket és a munkabéreket. Midőn a kijózanodás véget vetett a láznak s bekövetkezett a számadás órája, ez óriási, habár csak képzelt értékeket, tőkét és jövedelmeket söprött el. A fizetési és a fogyasztási képesség nagy arányban hanyatlott, igen természetes, hogy vele együtt az árak is leszáltak. S sokan vannak, kik, *habár nézetünk szerint tévesen*, azt vallják, hogy a mai hanyatló árak, az 1873-ban megindult és még 1875-ben is tartott rombolás műve és folyamánya. Midőn az 1873–75. évek tőzsde-, majd ipar- és kereskedelmi válságai által ütött sebek már behegedtek, és a gyenge hajtások lenyesettek, midőn az orosz–török háború elviharzott, s az ipar és kereskedelem új lendületnek indult, következett be a mezőgazdasági válság, mely főleg a nyugat-európai államok bérlő osztályát sújtotta.”¹⁸

A vizsgált jelenségek idősíkjának összemosása helyett itt igyekszik tagolni, szétválasztani azokat. Úgy is fogalmazhatnánk: Pólya felfogásában aki napról napra, évről évre képes tanulni hibáiból, az hosszú távon eredményeket könyvelhet el. Ezt sugallja az egész korszak summázata: „Az árhanyatlás ellenére a termelés, kereskedelem és forgalom, a nemzetek vagyonosodása – hazánkat és nemzetünket sem véve ki – mondanók pillanatnyilag sem akasztatott meg, sőt ép az árhanyatlás szolgált indokul a termelés fokozására a termelés módok és eszközök javítása által.”¹⁹ Ebből a szabadpiaci perspektívából nehéz lenne az állami beavatkozás

¹⁷ Pólya 1890: 12. (Kiemelés – K. Gy.)

¹⁸ Pólya 1890: 344–345. (Kiemelés – K. Gy.)

¹⁹ Pólya 1890: 355.

indokoltságát kiolvasni akár agrárius, akár merkantil oldalon. Még akkor is, ha eléggé nyilvánvaló, hogy a termelés fokozása rövid távon az árak további leszorítását idézi elő. S akkor már csak abban reménykedhetnek a termelők, talán létezik valahol valamilyen alsó határ, amely alá az árak nem süllyedhetnek. A haladáspárti Pólya azonban a jövőre nézve nem kockáztat meg pozitív feltevést.

„Meddig fognak fennmaradni a mai árak, már a most jelzett természetes befolyás hatása alatt, – vajon évtizedekig vagy évszázadokig, mint némely optimista tartja, – melyik ember merné azt ma egész biztos megmondani? Azt hisszük, hogy csak annyi bizonyos, hogy közel jövőben valami nagy áremelkedésre számítani nem lehet. *Rendkívüli körülményeknek kellene közbejönniök*, hogy az árak csak átmenetileg is, – mely alatt természetesen nem érthető egy év, hanem már hosszabb időszak, – valami nagyon felszökjenek.”²⁰

Pólya Jakab nemcsak azzal érdemelte ki, hogy válságtörténeti munkásságát kiemeljük a feledés homályából, hogy ő volt az egyik első elemző, aki mind a rövidebb, mind a hosszabb időtartam iránt érzékenységet árult el, hanem azzal is, hogy fenti, jövőre vonatkozó állításait nem volt módja korrigálni. Nem érthette ugyanis meg, amikor 1896 után az árak világszerte felfelé ívelő irányt vettek.

Az árak hosszú távú megfigyelésének, az ársorok összeállításának akkorra már nagy hagyománya volt világszerte, így Magyarországon is. Aligha véletlenül épp 1873-ban két anyaggyűjtés is megjelent: az egyiket a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara készítette a bécsi világkiállítás alkalmából, a másikat a Fővárosi Statisztikai Hivatal tette közzé.²¹ Ám ezek csak az első lépéseket jelentették, s hosszú út vezetett odáig, míg a világháború előtti utolsó békeévben a Magyar kir. Statisztikai Hivatal napvilágra hozta a dualista korszak egészének reprezentatív árszatisztikáját.²² Közben több közgazdász életművének vált fontos elemévé az árak – s agrárországról lévén szó, különösen a mezőgazdasági árak – hosszú sorainak összeállítása és elemzése. Az ártörténet vizsgálata a nemzetgazdaságtan történeti iskolájának dominanciája idején érthetően fontos és bevett tematikának számított.²³ Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az árak nemcsak a piac résztvevői számára adtak jelzéseket, hanem a történeti látásmód számára is markerként szolgálhattak.

Földes (1881-ig Weisz) Béla (1848–1945), aki Bécsben Lorenz von Stein, Lipcsében pedig Wilhelm Roscher tanítványa volt, hosszú élete során több tanulmányban is visszatért az árak hullámvászásának kutatásához.²⁴ Először még az 1870-es években tett közzé árszatisztikai dolgozatokat. Kifejezetten kedvelte az ó- és középkorig tartó visszatekintést, ám az ártörténeti vizsgálatban számára igazából a 19. század volt a referenciális keret. A nemzetközi kutatások széles

²⁰ Pólya 1890: 350. (Kiemelés – K. Gy.)

²¹ *Adalékok* 1873; Körösi 1873.

²² *Árszatisztika* 1913.

²³ Buza 1977.

²⁴ Földes 1882; 1909.

spektrumának ismeretében állította össze komparatív adatsorait, és külön kitért a demográfiai következményekre. Először 1882-ben foglalta össze addigi eredményeit. A kötet időhorizontja az 1801–1870 közötti időszakot fogta át, s ami szempontunkból különösen tanulságos, nem 1873 adta meg számára az alaphangot, hanem 1863.

„Sokaknak emlékezetében lesz még az 1863-diki aszály. Magyarország egy sivataghoz hasonlított; a föld kiégett a nagy melegtől. A tenyészetnek semmi nyoma nem látszott. Sok helyen az emberek füvet ettek és a mit megehető füvet találtak, ételnek megfőzték. A szó teljes értelmében éhség uralkodott az országban, éhség, Európának akkor még úgynevezett éléskamrájában.”²⁵

Nem érdemes hosszan elidőznünk annál, hogy a személyes emlék meglehetősen másodlagos irodalmi felidézése mennyiben írta felül Földesnél az 1863-as aszály tényleges hatását. Sokkal tanulságosabb megemlíteni, hogy amikor a szerző – kivételképpen – túllép vizsgálatainak 1870-es záró dátumán, akkor a térbeli és az időbeli különbségek kilengéseinek mérséklődését regisztrálja, de a hullámzások jelentékenységét látva nem érzékeli valamiféle új árkorszak közeledtét.²⁶ S mi tagadás, 1880-at megelőzően ez nehéz is lett volna. Ennek is tudható be, hogy munkája középpontjában még a címben jelzett „drágaságok” és nem az eljövendő „árhanyatlás” állt.

Különösen tanulságossá teszi Földes működését, hogy 1905-ben egy akadémiai felolvasásban visszatért a gabonaárak témájához. Az immár egész évszázadosra tágitott lépték szerint a 19. századról ezt írta:

„...a század tehát elején igen magas, végén igen alacsony árakat mutat, folyamában az első félszázadban az alacsony, a második félszázadban a magas árak túlnyomóak. A század első felében az olcsó árakat ismét főleg egyszer megszakítja a drágaság, mely aztán Angliában Peel nagyszabású szabadkereskedelmi reformjához, a Cobden vezette Anti-Corn-Law-League győzelméhez és a gabonavámok eltörléséhez vezet. A század második felében pedig dacára a magas gabonaáraknak, ismét behozták a gabonavámokat.”²⁷

Az évszázados léptékről évtizedekre váltva már azt állapítja meg, hogy „a legdrágább évtizedek voltak 1811–20; 1851–60 és különösen majdnem általános jelleggel 1871–80 évek, melyek mély nyomokat is hagytak a népek populáczióistikai [sic!] jelenségeiben. A legtöbb államban 1811–20-ig és 1871–80-ig

²⁵ Földes 1882: 5.

²⁶ Földes 1882: 35–38.

²⁷ Földes 1909: 260. Adatsorainak összeállításakor lényegében nem tesz mást, mint 1882-es közlését kiegészíti az utolsó három évtized aival. Mindezt anélkül, hogy az újonnan bevezetett mértékeket és pénznemet összehangolná a korábbi adatokkal.

voltak a legdrágább, 1841–50 és 1891–900 a legolcsóbb évek.”²⁸ A 20. század felől visszatekintve már-már azt várnánk, hogy ha nem is a Kondratyev-hullám vagy a Hans Rosenberg-féle „nagy depresszió” képe,²⁹ de legalább valamiféle elnyújtottabb tendencia leírása következik, ehelyett az évtizedes lépték kiugró értékeinél tulajdonképpen a normalitástól való elhajlást hangsúlyozza. A század végének a század közepéhez viszonyított alacsonyabb adatait elsősorban azzal magyarázza, hogy „épp az 1851–60-iki évtized rendkívül magas árakat mutat, melyek normális áraknak éppen nem tekinthetők, valamint az 1891–900-iki évtized alacsony árai sem tekinthetők normálisaknak”.³⁰ Ezt követően évenkénti, majd havi bontásban is vizsgálja a hullámzásokat, sőt pontosan érzékeli az 1890-es évek közepéhez képest az évtized második felében a magasabb árakat, ám ennek nem tulajdonít fordulatjellegget – 1897 és 1898 emelkedik ki az évtized második felének gabonaárjai közül. Mintha az időegységek (hónap, év, évtized, évszázad) kimerevített keretei és az adatsorok homogenizálásának hiánya elfednék az elnyújtottabb mozgások dinamikáját. Mintha a statisztikai érzékelés nem lenne fogékony az időkereteken átívelő folyamatok ritmusaira. Mintha egy korábbi korszakban lecövekelt historizmus logikája már nem lenne képes eleven történetté kerekíteni a gazdaságtörténelem lüktetését.

A századelőn világszerte új fogalom jött divatba a közgazdasági szakirodalomban: mindenki arról beszélt, hogy beköszöntött a „drágaság kora”.³¹ A megemelkedett árakról szóltak a statisztikák, arról hirdettek pályázatokat, írtak cikkeket, rendeztek ankétokat a gazdasági szakemberek, az ellen szervezkedett a munkásmozgalom. Az I. világháború előtt a „drágaság kérdésének a historicumáról” értekező szerző megállapította:

„...a drágaság által kiváltott események nem vágnak össze a drágaság fejlődésének menetével. Minthogy a drágulás nem egyenletes jellegű, hanem szökkenésszerűleg halad előre, stagnálásai és visszaesései is vannak, azt várhatnók, hogy az ellenhatások legerősebben az ilyen szökkenések időpontjában, vagy közvetlenül azt követőleg mutatkoznak. A tapasztalat ellenben azt mutatja, hogy a nagy közönség igen gyakran elfogadta ezeket az áremelkedéseket, beletörődik a megváltoztathatatlanba, de viszont szívesen játssza a staffage és a visszhang szerepét, ha van egy külső esemény, a mely erre alkalmat ad, akár forog fenn közvetlen ok, akár nem, a mely a nagy felzúdulást indokolná. Így magyarázható csak meg, hogy míg egy-egy időpontban egymást érik az ankétek, tiltakozó gyűlések, mindenki javaslatokat eszel ki a drágaság »megszüntetésére«, özönével jelennek meg a cikkek, a melyek a kérdéssel foglal-

²⁸ Földes 1909: 261.

²⁹ Hans Rosenberg először az amerikai történelemnapon, 1940-ben fejtette ki erre vonatkozó koncepcióját, amely még a háború alatt meg is jelent: Rosenberg 1943.

³⁰ Földes 1909: 263. (Kiemelés az eredetiben.)

³¹ Talán annak is lehetett jelentősége, hogy érzésünk szerint a németben használt *Teuerung* inkább „drágulást”, azaz folyamatot jelentett, míg a magyarban meghonosodott kifejezés, a „drágaság”, jobbra állapotot fejezett ki.

koznak, mindenki kötelességének tartja, hogy a drágaság kérdéséről lenyilatkozzék, addig néhány hónappal később, teljesen hasonló viszonyok mellett, senki sem tartja érdemesnek, hogy a kérdést egyáltalán figyelmére méltassa. A pszichológiai momentum erősebb, mint a tények ereje.”³²

Bár az utolsó mondatot akár mottónak is vehetnénk, az adott esetben mégis másról is szó lehetett: a drágaság észlelése, a vele való szembenézés, illetve az ellene foganatosított cselekedetek ugyanis nem feltétlenül kell, hogy szinkronban legyenek egymással. Viszonylag egyszerűbben áttekinthető az egymást követő drágasági szakmai ankétok sora:

1904. szept. 30.	Budapest főváros ankétja
1908. márc. 3–10.	Magyar kormányankét
1909. jún. 16. – 1910. jún. 5.	az Országos Iparegyesület Kornfeld pályázata
1910. nov. 28–30.	Budapest főváros ankétja
1910. dec. 1–6.	a Magyar Közgazdasági Társaság és a GYOSZ közös ankétja
1911. nov. 3.	a Statisztikai Hivatal értekezlete az árstatisztika reformjáról

Míg az 1904-es ankétot tekinthetjük az az évi aszályos rossz termés reakciójának, majd 1907 és 1909 is kifejezetten gyenge gabonaprodukcióval tűnt ki, 1910 és 1912 között mindegyik év bő termést hozott, mégis ekkor tetőzött a drágaság körüli vita.

Az árak hosszabb távú mozgását figyelemmel kísérő statisztikai elemzésnek ekkorra kialakult a standard módszertana: az „osztrák–magyar indexszámok” – hogy a Közgazdasági Társaság által kiadott kötet egyik szerzőjét idézzük.³³ Az indexszámok megválasztásánál az egyik kulcskérdés a vizsgálandó időszak végpontjainak kiválasztása, s azon belül is meghatározó a bázisidőszak megállapítása,³⁴ s ez nemcsak statisztikai, hanem kifejezetten történeti probléma. (Földes Béla munkássága, bár ő nem indexszámokkal dolgozott, már jelezte ezt a problémát!) A „drágaság” korának kutatói a régi historistákhoz képest újszerűen közleltették meg a kérdést:

„... esetleg lehetne negyven évnél hosszabb időre visszamenni az árváltozások vizsgálatánál, ez azonban nem látszik célravezetőnek. A mai drágulási processus ugyanis a régebbi drágaságoktól lényegesen elüt. Akkor egy rossz termés valamely országban nagy árcsökkenéseket és éhínséget okozott, míg másutt az árak igen alacsonyan állottak. Ma más országokból jött áru pótolja az egyik országban beállt hiányt és

³² Tonelli 1911: 145–146. Megjegyezzük, hogy *A drágaság* című 1912-es kötetben új változatban leközölt írásból az egész fenti idézet hiányzik. Tonelli Sándor (1882–1950) az I. világháború előtt az Országos Iparegyesület titkára volt.

³³ Jankovich 1912. Az általunk idézett „osztrák–magyar” közjogi formula csak a kötet tartalomjegyzékében szerepelt így.

³⁴ Eddie 1996: 57–58.

kiegyenlíti bizonyos mértékig az árakban mutatkozó különbségeket. Akkor a gazdasági élet csekély körökre terjedt ki, ma világgazdaságban élünk [...]. Éppen azért, ha a mai drágulás kérdéseiről beszélünk, *legfeljebb a 70-es évek végéig szabad visszamenőnk összehasonlítások megtétele céljából*. Ettől az időtől kezdődik ugyanis egyrészt a nagyipari fellendülés, a közlekedés rendkívüli kifejlődése, a mely csaknem az összes termőterületeket belevonta a világgazdaság érékkörébe.”³⁵

Egy 1867–77-es bázisidőszakból szemlélve, leválasztva a hagyományos világról a modernitás korszakát, lehetővé vált annak a következtetésnek a levonása, hogy az 1890-es évek közepén megszűnt „árhanyatlás”, „az 1873-al megindult árcsökkenő irányzat” után „a maga teljességében jut kifejezésre az utolsó évtized erős árfokozódása”. Az *Árstatisztika* az áralakulást a nemzetközi horizont jóvoltából egyértelműen „világjelenségként” értelmezte.³⁶ A világháború végén elszabadult hiperinfláció (maga az infláció fogalma is ekkortól vált divatossá) azonban felülírta a századelő óvatos „drágaság diskurzusát”.

A TÖRTÉNÉSZEK MÚLTKONSTRUKCIÓI

Alig ért véget az I. világháború, amikor a két háború közötti magyar történetírás egyik vezéralakja, Friedrich Meinecke állam- és nemzetszemléletének monarchiabeli applikálója, nagy hatású történelmi esszéiben foglalta össze kritikusi véleményét a lezárult liberális korszakról. Szekfű Gyula (1883–1955), aki számára egyébként az 1867. évi kiegyezés volt „négy száz éves közbizalmi történelmünk tetőpontja”,³⁷ már a könyv alcímében is „hanyatló kornak” minősítette az egész háborúig tartó időszakot. Hogy a hanyatlás csak a tetőpont után kezdődhetett, az logikailag világos ugyan, de sehol sincs egyértelműen kimondva. Szekfű a dualista korszakon belül a kiegyezés után aktív második, de különösen a századfordulós harmadik nemzedéket tekintette a dekadencia legfőbb hordozójának.³⁸ Mi több, saját ifjabb nemzedékéről is úgy tartotta, hogy „mi többiek, gyökereinkkel mindnyájan a hanyatló korban állunk és ott hordjuk homlokunkon, tetteinkben, jelen és jövőnk törekvéseinkben a beteg kor bélyegét”.³⁹ Mint a kötet előszavában nyíltan megvallotta: „Ezt a könyvet meg kellett írnom. Ez a könyv személyes élményem.” Mégpedig azért, hogy „leszámoljon” a hanyatlással, hogy „szemébe nézzen” azon erőknél, „amelyek az egészséges fejlődés

³⁵ Tonelli 1912: 80. (Kiemelés – K. Gy.)

³⁶ *Árstatisztika* 1913: 55*.

³⁷ Szekfű 1920: 173.

³⁸ A '48 előtti reformkor nemzedékével kezdi: „...figyelmünket elsősorban e nagy nemzedékre fogjuk irányítani, s csak ez után fogunk áttérni a tulajdonképeni hanyatlási korszak két nemzedékére, arra, melynek férfikora a hetvenes-nyolcvanas évekre, s arra, melyé a század végére és a huszadik századra a világháború kitöréséig esik” (Szekfű 1920: 14). (Kiemelés – K. Gy.)

³⁹ Szekfű 1920: 313.

sodrából kivetették” nemzetét.⁴⁰ A mélyen átélt korszellem-történeti életérzéstől távol állt a szándék, hogy mérhető, kvantitatív adatforrásokból merítsen. Mint Szekfű összefoglaló magyar történetének irodalmi függelékében később írta, ez nála távolról sem alkalmi felbuzdulás volt: „az agrárviszonyok, s általában a gazdasági és társadalmi fejlemények rajzában lehetőleg tartózkodom az igen gazdag statisztikai anyag felhozásától, miután az a lényeges kérdéseket úgy sem világítja meg”.⁴¹ Ehhez, talán, nem is kell bővebb kommentár.

Ne higgyük azonban, hogy csak a hazai, jobboldali, szellemtörténeti orientáltságú szerzők igyekeztek aktuális életérzésük és modern fogalmi apparátusuk segítségével átértelmezni a Monarchia fejlődésének vagy hanyatlásának történeti irányát. Az amerikai emigrációba kényszerült polgári radikális társadalomtudós, Jászi Oszkár (1875–1957) 1929-ben írott könyvében egyértelműen a Monarchia felbomlásának befejezett múltjához konstruálta a trendet: „Egészében véve a Monarchia gazdasági életét 1907 után – a rövid felfelé ívelő időszakokat nem számítva – a hanyatlás jegyei jellemezték: a drága megélhetés, a rossz piaci viszonyok és a növekvő eladósodás.”⁴² Pedig ő még statisztikai adatokat is használt, csak éppen meglehetősen egyoldalúan, csak arra és úgy, amit igazolni akart. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy egy alig-alig megszakított „hanyatlás” képzetébe illessze az 1907–1912 közötti utolsó fellendülést.

Újabb egy évtizeddel később a Szekfű-nemzedék egy másik neves hazai történétírója, Eckhart Ferenc (1885–1957), aki Alphons Dopsch nyomdokain haladva a jogtörténet mellett a gazdaságtörténetnek is szakértő művelője volt, az első modernkori összefoglaló gazdaságtörténetben a fentiekől gyökeresen eltérő korszakolást alkalmazott. Megpróbálta érvényesíteni a kortársak percepcióját: elsősorban a kereskedelmi és iparkamarák éves jelentéseire támaszkodva az 1873-tól 1889-ig terjedő időszakot a „válság és pangás korának”, a századforduló 1890-től 1914-ig tartó periódusát viszont „a gazdasági fejlődés virágkorának” minősítette.⁴³ Amikor az 1873-as krízist korszakfordulóvá avatta, többféle ok együttes jelentkezésével számolt: a hitelválság és az állami pénzügyi válság „egybeesésével”, de szerinte „a hitelválság termelési válsággal is párosult”, s itt mindenekelőtt a rossz termésre gondolt.⁴⁴ A nemzetközi gabonapiacok túlságosan kínálatából vezette le, hogy a magyar válság elnyújtottabb lett, mint másutt. A mezőgazdasági terményárak nagymértékű süllyedése miatt – jóllehet szerinte „a hozam mennyisége ellen nem lehetett kifogás, mégis súlyosak voltak a panaszok a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége miatt” – a magyar mezőgazda „1873 óta *kis megszakításokkal* állandóan benne élt a válságban”.⁴⁵ A mezőgazdasági termelés válsága erősen érezte a hatását „az amúgy sem erős gyáripar”

⁴⁰ Szekfű 1920: 4.

⁴¹ Szekfű [é. n.]: 445.

⁴² Jászi 1983: 295.

⁴³ Eckhart 1941.

⁴⁴ Eckhart 1941: 58, 60.

⁴⁵ Eckhart 1941: 62. (Kiemelés – K. Gy.)

tájékan is. A budapesti kereskedelmi és iparkamara képviselői egyenesen „az ipari fejlettség hiányának tulajdonították azt, hogy az 1873. évi válság következményei Magyarországon oly soká voltak érezhetőek”.⁴⁶ S innen már csak egy lépés, hogy az iparosodási mozgalmak elengedhetetlennek tekintették az „állami ipartámogatást”, amely az 1881. évi IV. törvénycikkkel el is kezdődött. A nagyipar fejlődéséhez ugyanakkor még nem ez, hanem az újabb ipartámogatási törvény, az 1890. évi XIII. tc. és a Baross Gábor által szorgalmazott közszállítások szabályozása adta a lendületet. A századfordulón a „gazdasági körök véleménye szerint” immár „az ipari vállalkozások kezdtek vonzerőt gyakorolni a hazai és külföldi tőkére is”.⁴⁷ Az új korszak legfőbb vonásai „a mezőgazdasági termelés jelentékeny mértékű átalakulása, a kormányok céltudatos iparpártoló politikájával kapcsolatban a nagyipar kifejlődése, a hitelszervezet nagyarányú megerősödése és ennek következtében növekvő súlya”.⁴⁸

A két világháború közötti történelmi megközelítéseket szemlélve kézenfekvő emlékezetünkbe idézni Reinhart Koselleck gondolatát, amelyet az „elmúlt idő” fogalomtörténete kapcsán több változatban is papírra vetett.

„Mindenfajta történetírás két síkon mozog: vagy már korábban nyelviileg artikulált tényeket vizsgál, vagy olyan körülményeket rekonstruál, amelyek ugyan még nem öltöttek nyelvi alakot, de bizonyos módszerekkel és jelekre támaszkodó következtetésekkel kipreparálhatók. Az első esetben az áthagyományozott fogalmak heurisztikus belépőül szolgálnak egy letűnt valóság megismeréséhez. A második esetben a történettudomány *ex post* megalkotott és definiált kategóriákkal él, amelyek a rendelkezésre álló forrásokban nem szerepelnek.”⁴⁹

A felbomlás élményét visszavetítő interpretációkkal szemben valamivel nagyobb távolságból, és egy újabb világválsággal a háta mögött Eckhart már nemcsak bátrabban támaszkodott a korabeli leírások nyelvi megfogalmazásaira, hanem új látószögből értékelte például az állami támogatások rendszerét is.

Ezt persze az 1945 utáni történetírás is megtehetette volna, hiszen nem a dualizmus korszakával szemben kellett magát közvetlenül meghatároznia. Antitézisnek ott volt a Horthy-korszak. S az 1950-es évek marxista történetírása látszólag valóban korhű történelmi fogalmakból indult ki, amikor a „félgyarmati helyzet” és az „ipari forradalom” erőterében próbálta újraértelmezni a kiegyezés utáni időszakot. Különösen a „gyarmati helyzet” bírt a magyar történelmi diskurzusban tradícióval, de Arnold Toynbee ipari forradalomról szóló klasszikus műve is megjelent

⁴⁶ Eckhart 1941: 77.

⁴⁷ Eckhart 1941: 115–116.

⁴⁸ Eckhart 1941: 94.

⁴⁹ Koselleck 2003: 143. Más helyütt, lényegében ugyanezt a gondolatot mostani témánkhoz további adalékkal szolgáló fejtegetéssel vezeti be: „A történésznek, aki túltekinthet saját személyes élményein és emlékein, és kérdésektől, vagy akár vágyaktól, reményektől és aggodalmaktól vezérelve fordul a múltnak, elsősorban fennmaradt nyomokkal van dolga, amelyek kisebb-nagyobb számban ma is rendelkezésre állnak” (Koselleck 2003: 402).

magyar fordításban még az I. világháború előtt.⁵⁰ A régi fogalmak ugyanakkor a hidegháború légkörében új értelmet nyertek, s közben az ötvenes éveket minden ízükben áthatotta a 48-as függetlenségi retorika. S bár természetesen Magyarország „félgyarmati” státusza a Habsburg-monarchián belül lazább függést jelentett, mint az azt megelőző neoabszolutizmus viszonyai, nem volt könnyű ebbe belehelyezni a szovjet klisé szerint szűk technikai és üzemtörténeti értelemben fel-fogott „ipari forradalmat”. A korszak hangadó gazdaságtörténésze, Sándor Vilmos (1903–1962) egyfelől megállapította, hogy „az ipari forradalom, a magyarországi nagyipar egészét tekintve, a hetvenes évek végén még kezdeti szakaszánál tartott”, másfelől viszont arra a következtetésre jutott, hogy „a 19. század közepén Magyarországon meginduló ipari forradalom a nyolcvanas évek végére az ipar egészét tekintve betetőződött”.⁵¹ Ez a megfogalmazás azért volt különösen ellentmondásos, mert egyfelől a „gyarmatinak” tekintett ötvenes évekből eredeztette a magyar ipari forradalmat, másfelől a hetvenes években még csak „kezdeti szakaszánál” tartó folyamatot röpké egy évtized alatt a „tetőpontjára” juttatta. A határozott és önkényes gyorsításra nyilván azért volt szükség, hogy a századfordulóról szóló következő monográfia már a monopolkapitalizmusra való áttérésről szólhasson, s hogy az új korszak a kapitalizmus végső, „legfelső foka” lehessen.⁵²

Nem volt könnyű dolga az agrárválság ötvenes évekbeli marxista interpretátorának sem, amikor bezárta magát a társadalmiformáció-elmélet konstrukcióiba. Egyrészt elsősorban épp Pólyára hivatkozva tudta, hogy „az árhanyatlás tulajdonképpen 1882-től kezd tartós jelleget ölteni, s így főként ettől kezdve alakult ki éles ellentét a piac alacsony ár- és értékviszonyai és a régi magas földjára- és értékviszonyok, valamint termelési költségek között”.⁵³ Másrészt viszont arra is magyarázatot keresett, hogy állítása szerint miért is nehezedett Magyarországra különösen súlyosan a válság terhe.

„A XIX. század végén beköszöntő nagy gabonaválság éppen azért éleződött ki oly nagymértékben, mivel az ország megszabadulása a »középkoríságtól« túlságosan elhúzódott, mivel a tőkés termelési viszonyokba ékelte feudális maradványok túl sokáig »éltek«, továbbra is fékezve a termelő erők szabad fejlődését akkor, amikor az adott helyzet e termelőerők s az egész termelés magasabb színvonalra emelését követelte meg. A feudális maradványoknak, melyek különösen a nemzetiségi területeken csontosodtak meg, így *súlyosbító* hatásuk volt a hazai gabonaválságra és *általában kedvezőtlen* feltételeket támasztottak a válságból való kilábaláshoz.”⁵⁴

⁵⁰ Toynbee 1909. (Hogy a fordító miért *A gazdasági forradalom* cím mellett döntött, azt megmagyarázza az előszóban: Toynbee 1909: 9*.)

⁵¹ Sándor V. 1954: 238; 516.

⁵² Berend – Ránki 1955. A kötet érdemben egyszer említi az 1867 után „nagyobb arányban kibontakozó” ipari forradalmat a bevezetésben, s nem szól róla többet (Berend – Ránki 1955: 9).

⁵³ Sándor P. 1958: 68.

⁵⁴ Sándor P. 1958: 77. (Kiemelés az eredetiben.)

A „feudális maradványok továbbélésével” operáló történeti magyarázatkísérlet átsiklott azon a körülményen, hogy a korábbi konjunkturális szakaszban e maradványoknak bizonyára a fellendülést is fékezniük kellett (volna).

A történeti konstrukciók új korszaka következett be, amikor az 1960-as években a neoklasszikus növekedési elméletek alapjain zászlót bontott az „új gazdaságtörténet”, amelynek hatása alól a kelet-európai marxista történetírás sem vonhatta ki magát. Egyfelől megindult az ipari forradalom fogalmának átértelmezése, másfelől világszerte kezdetét vette az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságtörténetének kvantitatív kidolgozása. Az ipari forradalom fogalmának szűk technikai és üzemtörténeti értelmétől való eltávolodás, a tartalom kitágítása lehetővé tette, hogy a növekedéseméleti alapozású *take off* (W. W. Rostow) vagy *great spurt* (A. Gerschenkron) fogalmaival operáló szerzőkkel legalább párbeszédet lehessen folytatni a gazdasági fejlődés nagy szakaszait vagy a relatív elmaradottság szintjeit illetően.⁵⁵ Előbb egyes kulcsévekre vonatkozó GDP-számítások (1867, 1900, 1913) készültek (különbféle források alapján, különféle módszerekkel), majd az ipari termelés indexsorainak összeállítása lehetővé tette, hogy mérhető és nemzetközileg összehasonlítható legyen a dualizmus korának osztrák és magyar gazdasági növekedése. Az adatsorok mögött természetesen mindig modellek álltak, amelyeket vagy igazolni, vagy cáfolni kívánt a gazdaságtörténész. Ez a folyamat lényegében máig tart, hiszen az ezredfordulón jelent meg először a Monarchia mindkét felére vonatkozó, évről évre összeállított GDP-számítás.⁵⁶ Nincs itt szükség a számítások historiográfiájának újabb összefoglalására, mindössze azt kívánjuk bemutatni, hogy az új fogalmi konstrukciókhoz előállított adatsorok mennyire alakították át a Monarchia hosszú gazdaságtörténeti szakaszairól kialakult képünket, illetve hogy a becslésértékű számítások mennyiben viselik magukon a szerzők saját korának „szellemét”.

A hatvanas évek magyar szerzői közül Hanák Péter becsült a legvakmerőbben. A módszertani probléma lényege az volt, hogy a kiegyezés körüli időkre vonatkozó bázist a korszak leíró statisztikáiból lehetett összerakni (ez meglehetősen alacsony értékeket adott), a végpontot viszont a modern statisztika I. világháború előtti színvonalára jelölte ki. Ha az általa becsült „nemzeti jövedelem” (a szerző „Nettó Nemzeti Terméknek” nevezte) adataiból növekedési ütemet számolunk (ő maga növekedést még nem számolt, csak volumeneket becsült), akkor azt a meglepő eredményt kapjuk, hogy a világháború előtti bő évtized (1900–1913: 5,6%) érezhető gyorsulást mutatott a megelőző 1870–1900 közötti periódushoz képest (4,0%). Ez egyébként magának a szerzőnek a Monarchia válságával kapcsolatos koncepciójához is nehezen illeszkedett volna.⁵⁷ Témánk szempontjából azt már csak jelezzük, hogy az általa használt árindek

⁵⁵ Berend – Ránki 1968. A szerzőpár többféle nemzetijövedelem-számítási kísérlettel is hozzájárult a hatvanas években a dualista korszak történetének újraértékeléséhez. Az ő adataik 1900–1913 között lassulást mutattak a megelőző periódushoz képest (Berend – Ránki 1966).

⁵⁶ A számítások historiográfiájáról lásd Kövér 2007.

⁵⁷ Hanák 1971.

súlyozása (erős ipariolló-nyílást mutatott egy, az 1960-as években készült statisztikai kimutatás alapján) ugyan alkalmas lehetett a hatvanas évek gazdaságpolitikájának alátámasztására, ám meglehetősen félrevezetőnek bizonyult a 19. század második felét illetően.⁵⁸

Katus László úttörő számításai voltak azok, amelyek lényegében újraírták a magyar gazdaságtörténet addig alkalmazott periódusait. Természetesen saját kora nyelvéhez neki is alkalmazkodnia kellett, az általa az angol szövegben a *take off* szinonimájaként használt „ipari forradalom” periódusát az 1887–1913 közötti szakaszhoz illesztette, amely nyílt elszakadást jelentett a politikatörténeti korszakhatároktól. A bázisként 1857/67-től számított időszakban kereskedelmi ciklusonként váltogatta egymást a „nagyon gyors” (1867–73), a „stagnáló és lassú” (1873–79) és a „mérsékelt növekedés” (1879–87), majd az 1887 utáni szakaszt először egy hosszabb „nagyon gyors” (1887–99), majd egy „lelassult” (1900–1913) növekedési alkorszak jellemezte.⁵⁹ A növekedési szakaszok válság-évekhez kapcsolása nemcsak tematikusan illeszkedett a korszak középtávú ciklusaihoz, hanem további számítások számára is új értelmezési lehetőségeket kínált.

John Komlos magyar ipari indexszámítása egyrészt tovább tágította a vizsgálat időhorizontját, másrészt 1830 és 1913 között egyértelműen az üzleti ciklusokhoz (csúcstól csúcsig) illesztette azokat. A dualizmuskor leggyorsabb növekedési ütemét az 1874–1883 közötti periódusra számította (6,09%), ami összefüggött az alacsony szintről való starttal, de az egész korszak átlagát meghaladó tempót mutatott nála az 1883–1896 (3,82%) és az 1906–1913 (3,96%) közötti ciklus is. A századforduló időszakát viszont 1896–1906 között szerinte a legalacsonyabb ütem jellemezte (1,51%).⁶⁰ Gyökeresen új képzetet sugallt a világháború előtti utolsó periódus dinamikája, amely teljesen ellentmondott a Monarchia felbomlását utólag előrevetítő korábbi véleményeknek. Komlos azonban nem érte be az üzleti ciklusok szerinti tagolással, hanem a Monarchiát illetően az „ipari forradalom” koncepcióját is egyértelműen téves fogalomnak (*misnomer*) nyilvánította.⁶¹ Komlos egyébként David Good számításaival is vitába szállt, aki kétségbe vonta az 1873 utáni „nagy depresszió” létét és a *take off*-koncepció alkalmazhatóságát Ausztriára nézve, s megvédte a kétszakaszos modellt. Komlos szerint Good pénzügyi indexeinek másfajta módszerű átszámításával egyértelműen igazolható, hogy a GNP növekedési üteme Ausztriában (egy főre számítva is) 1873 és 1898 között jóval alatta maradt az 1898–1913 közötti ütemnek.⁶²

Max Schulze tézise, aki már nemcsak új ipari indexet számolt Ausztriára és Magyarországra, hanem 1870 és 1913 között évről évre a GDP alakulását is

⁵⁸ Eddie Scott meggyőzően mutatta ki az indexsorok téves applikálását (Eddie 1996: 59–65).

⁵⁹ Katus 1970: 58, 63.

⁶⁰ Komlos 1983: 145, 290–299.

⁶¹ Komlos 1983: 90–92. Igaz, a nevezett állítás Ciszlajtániával kapcsolatosan hangzik el, de nem alkalmazza Magyarországra vonatkozóan sem a *take off* fogalmát a felgyorsult növekedés időszakára, hanem inkább a strukturális változások elmaradását (és az osztrák tőkeimport meghatározó szerepét) hangsúlyozza.

⁶² Good 1974; Komlos 1978; Good 1978.

megbecsülte mindkét országfélen, egyértelműen azt erősítette meg, hogy 1873 Ausztriában súlyos depressziót hozott, stagnálást, amely ugyanakkor nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország az európai átlagnál gyorsabb növekedést produkálhasson ebben a periódusban. A századfordulón azonban visszájára fordult a tendencia: Ausztria növekedése felgyorsult, Magyarországé viszont az osztrák tőke kivonás miatt lelassult.⁶³ Igaz, a számítások bázisidőszaka lényegesen magasabbra becsült, mint a korábbi adatsorokban, és a növekedési ütemek a gyors szakaszokban sem olyan látványosak, mint ahogy a hatvanas évek becslései vélték. A Monarchia két felének párhuzamosan diszharmonikus dinamikája azonban szoros összefüggést mutatott.

* * *

A Monarchia emlékezetét – szimbolikus tartópilléreként – manapság ilyen globális mutatók hordozzák. Erős bennük a becsült, a konstruált, ha úgy tetszik, a fikciós elem, mégis híven tükrözik mai képzetünket a dualista korszakról. Nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a modernitást megelőző időszak eredményeinek, ennél fogva a kiegyezés körül magasabb indulószint jelenti a bázist, ahonnan viszont természetesen nem lehet már olyan könnyen és gyorsan növekedni. De azt is mondhatjuk, hogy mára megkopott az európai nagy térségek dinamikájába vetett optimista hit is, amely a hatvanas években még Keletet és Nyugatot egyaránt áthatotta. Továbbra is elevenen lüktetnek azonban a múltbeli üzleti ciklusok (különösen, ha a válságpercepciókra új személyes forrásokat találunk), és váltakoznak a hosszabb növekedési szakaszok (amelyeket régi és újonnan feldolgozott statisztikák igazolnak vagy cáfolnak), ám mindebből távolról sem következik a Monarchia „szükségyszerű” felbomlása. Ráadásul manapság már senkinek sem jutna eszébe, hogy feltámassza a Habsburgok kétközpontú birodalmát. Jóllehet a legfrissebb statisztikai idősor-elemzési módszerek segítségével egyesek kétségbe vonják a termelési adatokban a Kondratyev-hullámok létét (amit egyébként maga a „felfedező” sem állított általánosságban), s az évszázados trendek konstrukcióját illetően szintén kétségek merültek fel,⁶⁴ a kortársak percepcióját híven visszaadó személyes forrásokban is élénken tükröződő létfenntartási krízisek és rövid ciklusok, vagy a legalább az árstatisztikák által hosszabb távon jelzett emelkedő és süllyedő időszakok továbbra is alapvetően behatárolják a történelmi értelmezés kereteit.

A gazdasági növekedés aggregált makromutatói (ipari index, GDP éves növekedése) alapján kialakított képet azonban újra és újra felülírhatják a hosszú távú ágazati és vállalati elemzések. Ebből a szempontból különösen tanulságos a magyarországi iparosodás húzóágazatának számító malomipar történeti vizsgálata.⁶⁵ A budapesti malomipar fejlődési íve nemcsak azért figyelemre méltó,

⁶³ Schulze 2000.

⁶⁴ Metz 2011.

⁶⁵ Kövér 2002.

mert alapjában nem tőkeimportból, hanem a belső felhalmozásból finanszírozott ágazat volt, hanem azért is, mert az összmonarchia piacára támaszkodó termelési dinamikája átívelt a 19. század második felének hosszú konjunktúráin és dekonjunktúráin. Ebből a szempontból érdemes meghallgatni a budapesti gőzmalomipar történetének legújabb monográfiáját:

„Összességében tehát elmondható, hogy a fővárosi malomvállalkozások az 1860-as és még az 1870-es évtizedben is fénykorukat élték. Eredményeiket visszafogta ugyan, de alapjában nem rendítette meg őket az 1869-es és 1873-as válság. Tartós és elhúzódó válságot idézett elő ugyanakkor a fővárosi malomvállalkozások körében az agrárválság, ezen belül is az amerikai liszt élesedő versenye. A visszaesés az 1880-as évek közepétől vált kitapinthatóvá, a cégek akkortól már érezték a hatását, de a piac határozottabban csak az 1890-es évtizedtől tükrözte azt vissza. Tehát a budapesti malomvállalkozások hanyatlása az 1880-as évtizedben éppen csak elindult, az 1890-es évtizedben viszont már mindenki számára közismert tényé vált.”⁶⁶

Nem kell tehát attól tartanunk, hogy lezárult a Monarchia gazdaságtörténetéről folytatott vita. A vállalat-történeti megközelítés még sokáig adhat új ösztönzéseket mind a hosszú, mind a rövid távú növekedés, mind a piaci konjunktúrák ciklusainak, fel- és leszálló ágainak elemzéséhez. S ezek összefüggésében, mikro- és makroszint együttes látószögében semelyik „korszak” sem érezheti magát biztonságban. Úgy tűnik, a történelmi múltkonstrukcióknak is megvannak a maguk hullámai.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XI.814. Havel Lipót cég iratai. Familien Journal.

Adalékok Magyarország nyersterményeinek ártörténetéhez a XIX. században. Budapest, 1873.

Árstatisztika. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 44.) (Szerk. és bev. Bud János.) Budapest, 1913.

Kőrösi József 1873: *Adalékok az árak történetéhez.* (Pestvárosi Statisztikai Évkönyv.) Pest.

⁶⁶ Klement 2012: 55.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balla Vilmos 1923: *A vadember*. Budapest.
- Bácskai Vera 2001: „Csak saját erőmre és teljesítményemre utalva”. A „self-made man”-ek világa. *Aetas* (16.) 3–4. 159–181.
- Berend Iván – Ránki György 1955: *Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914*. Budapest.
- Berend T. Iván – Ránki György 1966: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914. *Történelmi Szemle* (9.) 2. 187–204.
- Berend T. Iván – Ránki György 1968: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában. *Századok* (102.) 1–2. 35–79
- Buza János 1977: Historiográfiai vázlat 1867–1945 közötti ár- és bértörténetírásunkról. *MTA II. Osztály Közleményei*. 187–203.
- Eckhart Ferenc 1941: *A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941*. Budapest.
- Eddie, Scott M. 1996: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen.
- Földes Béla 1882: *Statisztikai tanulmányok a gabonaárak hullámzásairól a XIX. században és a gabonadrágaságok hatásairól. Eredeti adatok alapján*. Budapest.
- Földes Béla 1909 [1905]: Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról. In: Földes Béla: *Közgazdasági értekezések*. I. kötet. Budapest, 253–359.
- Freystädter Jenő 1938: A különvállomása. *8 Órai Ujság* 1938. szeptember 16. 6.
- Good, David F. 1974: Stagnation and “take-off” in Austria, 1873–1913. *Economic History Review* (27.) 1. 72–88.
- Good, David F. 1978: The Great Depression and Austrian Growth after 1873. *Economic History Review* (31.) 2. 290–294.
- Hanák Péter 1971: Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában: túlsúly vagy függőség? *Századok* (105.) 5. 903–931. [Eredetileg: Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy. Prepondency or Dependency. *Austrian History Yearbook* [1967] (3.) 1. 260–332.]
- Jankovich Béla 1912: Osztrák és magyar index-számok 1867–1909. In: *A drágaság*. (S. a. r. Tonelli Sándor.) Budapest, 314–334.
- Jászi Oszkár 1983 [1929]: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Budapest. [Eredetileg: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, 1929.]
- Katus László 1970: Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867–1913). A Quantitative Analysis. In: *Socio-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Budapest, 35–127.
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében*. Budapest.
- Komlos, John 1978: Is the Depression in Austria after 1873 a “Myth”? *Economic History Review* (31.) 2. 287–289.
- Komlos, John 1983: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union*. Princeton.
- Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. (Ford. Hidas Zoltán.) Budapest.

- Kövér György 2002: A budapesti malomipar felemelkedése – a központi bank információs tükrében. In: Kövér György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 298–309.
- Kövér György 2007: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye: Lépték és tempó. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Budapest, 44–73.
- Krasznay Péter 2010: *Krasznay Péter naplójegyzetei 1861–1916*. (Szerk. Kujbusné Mecsei Éva – Takács Péter.) Nyíregyháza.
- Krausz Simon 1937: *Életem. Krausz Simon emlékiratai*. Budapest.
- Metz, Rainer 2011: Do Kondratieff waves exist? How time series techniques can help to solve the problem. *Cliometrica* 5. 205–238.
- Munk, Méir Ávrám 2002: *Életem történetei*. Budapest–Jeruzsálem.
- Paikert Alajos 2001: Életem és korom. (Közléteszi Takáts Rózsa.) *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1998–2000*. Budapest, 161–220.
- Pólya Jakab 1890: *A gazdasági válság*. Budapest.
- Rosenberg, Hans 1943: Political and Social Consequences of the Great Depression of 1873–1896 in Central Europe. *Economic History Review* (13.) 1–2. 58–73.
- Sándor Pál 1958: *A XIX. század végi agrárválság Magyarországon*. Budapest.
- Sándor Vilmos 1954: *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900*. Budapest.
- Schulze, Max Stephan 2000: Patterns of Growth and Stagnation in the Late Nineteenth Century Habsburg Economy. *European Review of Economic History* 4. 311–340.
- Stern Samu 2004: *Emlékirataim. Versenyfutás az idővel*. (Szerk. Ács Gábor.) Budapest.
- Szekfű Gyula 1920: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest.
- Szekfű Gyula [é. n.]: *Magyar történet*. VII. kötet. *A tizenkilencedik és huszadik század*. (Szerk. Hóman Bálint – Szekfű Gyula.) Budapest.
- Szinnyei József 1905: *Magyar írók élete és munkái*. X. kötet. Budapest.
- Szűcs Sámuel 2003: *Szűcs Sámuel naplói 1865–1889* (S. a. r. Kilián István.) Miskolc, 2003.
- Tonelli Sándor 1911: A drágaság kérdése Magyarországon 1901–1910-ben. *Közgazdasági Szemle*. (35.) 3. 145–173.
- Tonelli Sándor 1912: A drágaság a világpiacon és nálunk. In: *A drágaság*. (S. a. r. Tonelli Sándor.) Budapest, 77–216.
- Toynbee, Arnold 1909: *Anglia gazdasági forradalma a XVIII. században*. (Ford. Navratil Ákos.) Budapest.

Boa Krisztina

„[A]z ínség olly rém alakban gyakorlá hatását”

*Válságreflexiók 1863–1864-ről**

A tanulmány címében szereplő, Szűcs Sámuel miskolci magánügyvéd napi krónikájából származó félmondathoz¹ hasonló gondolatot olvashatunk a politikus és író Podmaniczky Frigyes báró emlékiratában, aki Aszódról írja 1863 májusában:

„Békés-Csabáról oly állapotban érkeztem vissza, a mely a Zahara pusztáján áthatolt s a samumtól megmenekült, a sivatag porától felismerhetetlenné vált zarándok külszínére emlékeztetett élnken; – leírhatatlan kínos ily viszonyok között az alföldön való időzés, mert nincsen menekvés az aszály szörnye elől még a hajlékokban sem [...]”²

A rém vagy szörny, amit mindketten emlegettek, nem volt más, mint az 1863–1864. évi aszály és éhínség. Szűcs és Podmaniczky példája nyomán, olyan személyek szemüvegén keresztül kíséreljük meg bemutatni az említett csapást, létfenntartási válságot, akik átérték azt, vagy különböző csatornákon értesültek róla. Az alább vizsgált szerzőket eltérő társadalmi pozíció, foglalkozás, műveltség és jövedelem jellemzi, tehát meglehetősen heterogén csoportot képeznek.³ A kutatás során arra voltunk kíváncsiak, hogy maguk a szövegírók mit észleltek a válságból, annak kiterjedéséből, milyen gazdasági válságjelenségeket jegyeztek le, milyen válságreakciókat és válságkezelési metódusokat említettek, utóbbiak esetén mennyiben választották szét az országos és a helyi eseményeket, továbbá a jótékonyság mely formáiról volt tudomásuk. (A vizsgált szövegekben prevencióval nem találkoztunk, így ennek tárgyalásától eltekintünk.)

Az egyes témákkal a szerzők eltérő terjedelemben és arányban foglalkoztak, és maguk a szövegek is különböző műfajúak (napló, napi krónika, visszaemlé-

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport keretében végzett kutatásokon alapul, annak támogatásával készült. A közölt kutatási eredmények egyúttal a szerzőnek az ELTE BTK TDI Művelődéstörténeti Doktori Program hallgatójaként készülő doktori disszertációja részét képezik.

¹ Szűcs 2003: 334; Szűcs életére lásd: Kilián 1993: 296.

² Podmaniczky 1888: 207–208.

³ A vizsgált szerzők a következők: 1) országosan ismert politikusok, írók, költők: br. Podmaniczky Frigyes, Tompa Mihály, Kazinczy Gábor, Jókai Mór, br. Eötvös József, Szemere Bertalan; 2) a vármegyei élet képviselői, gazdálkodó birtokosok: Szűcs Sámuel, Bezerédj Antal, Krasznay Péter; 3) helyi tisztviselők, értelmiségiek: Écsy László, Székely János, Haán Lajos, Somlyai Gábor, Bóhm Ignác, Gyertyánffy István; 4) egyéb, az első három csoportba nem besorolható személyek: Munk Adolf, Jankó Mihály, Bitó János, Pfliegler József Ferenc, Theindl Gyula (foglalkozása a forrásból nem ismert), Kézdiszentléleki Kozma Katinka.

kezés, emlékirat, levél), ezért a forráskritika szempontjából másként kell viszonyulnunk az egyidejűleg vezetett naplóban és a későbbi visszaemlékezésben leírtakhoz.⁴ Ahol lehetett, a szövegek állításait levéltári forrásokból és a szakirodalomból származó adatokkal vetettük össze, egészítettük ki.

AZ „ÍNSÉGI TÉR” KÖZEPÉN ÉS PEREMÉN

Az 1860-tól a békési evangélikus esperesség segédgondnoki tisztségét betöltő⁵ Podmaniczky visszaemlékezésében így részletezte, hogy a „szörny” eljövetele hogyan hatott az Alföld időjárására:

„Az 1863-ki aszály már jókor tavaszkor mutatkozott a maga egész szörnyeteges valóságában; folytonos vihar, érzékeny hideg, napfény s hónapokig tartó szárazság. Május 2-án és 3-án Csabán mulatván esperességi gyűlés kedvéért, részt vettem a gazdasági egylet ugyanez alkalomra rendezett kiállításán s löversenyén. – Sohasem képzeltem, hogy lehetséges legyen ilyen por az alföldön, mint a melyet akkor észleltem. – A légkör át volt hatva portól s mint köd, úgy nehezkedett az élő lényekre, s e kellemetlen állapot tűrhetetlenné vált június hava vége felé.”⁶

A hőség, a por és a szárazság hármasáról mások is beszámoltak.⁷ A már 1861 óta fennálló tartósan meleg időjárás volt a kiváltó oka az 1863–1864-ben pusztító aszálynak és az azt kísérő éhínségnek, ami eltérő mértékben, de összességében legalább 47 közigazgatási egységet érintett Magyarországon.⁸

Tompa Mihály református lelkész levelében figyelmeztette az 1863 júliusában hozzájuk, Hanvára készülő Kazinczy Gábort, hogy korán jöjjön, mert „iszonyú a hőség”,⁹ pedig Gömör vármegyében aligha volt akkora forróság, mint az aszály által leginkább sújtott Alföldön. Az aszály területi kiterjedését illetően megoszlanak a vélemények; azonban Gömör és Veszprém vármegyéről egyaránt valószínűsíthető, hogy az „ínségi tér” pereméhez tartozott. Veszprém városában a csapadék összmenyisége a megelőző évekhez viszonyítva jóval kisebb volt 1863 nyarán,¹⁰ a közeli Balatonfüredről pedig Écsy László fürdőigazgató – ugyanekkor – az alábbiakat jegyezte fel naplójában: „eső után mindnyájan sóvárgunk olyannyira, hogy ha pár nap alatt nem leend, félő, hogy a sétatéri

⁴ A vizsgált forráskiadványok címe viszont sokszor egyáltalán nem, vagy csak egy bizonyos időszakra nézve tükrözi azok műfaját, és előfordul több műfaj keveredése is, így például Krasznay visszaemlékezése idővel naplótá alakul (Kövér 2011: 222).

⁵ Steinert 1984: 576.

⁶ Podmaniczky 1888: 203.

⁷ Bezerédj 1891: 79, 85; Haán 1971: 88.

⁸ Különösen: MNL OL D 189. Acclusa, 407. doboz, No. 11/1863. 12281/1863, 13767/1863; Érkövy 1863: V, 2–3; bővebben Boa 2012: 66.

⁹ Tompa 1964: 20.

¹⁰ Boross 2011: 147.

fák is kiszáradnak”.¹¹ A területi kiterjedésre vonatkozó feltételezésünket – kissé talán túlozva – Bezerédj Antal visszaemlékezése is megerősíti: a „Dunántul[on] az Afrikai hőség csak nyár vége felé, ősszel érezteté mostohaságát”.¹²

A térbeli határok megrajzolásához nyújt újabb adalékot Krasznay Péter visszaemlékezése. Az 1863–1864-ben kemecsei birtokán gazdálkodó középbirtokos,¹³ 1867 után a Szabolcs vármegyei hivatali élet, a tisztikar meghatározó alakja (járási esküdt, szolgabíró, majd főszolgabíró)¹⁴ életírásában ugyanis a következőket jegyezte föl 1863-ra vonatkozóan: „Ezen év mireánk, Kemecsére nézve a lehető legáldásosabb esztendő volt. Míg másutt az Alföldön, úgymint Mezőkövesd vidékén a legínségesebbnek volt nevezhető.”¹⁵ Utóbbi mondat világos, míg az előbbi első olvasatra talán meglepőnek hat annak ismeretében, hogy Kemecse falu 1863-ban Szabolcs vármegyéhez (annak dadai járásához) tartozott,¹⁶ Szabolcs vármegye pedig aszály sújtotta területnek számított. A vármegyét sújtó inség részleteiről, mértékéről azonban eltérő adatok állnak rendelkezésünkre: egy helytartótanácsi kimutatás a vármegye 1/4 részét, míg egy másik 21 település helyzetét (kb. a vármegye 1/7-ét) találta inségesnek, tehát elképzelhető, hogy Kemecset nem érintette az aszály – mindenesetre paradox módon a kimutatások a Szabolccsal határos közigazgatási egységeket (Szatmár, Bereg és Ung vármegyék kivételével) is az „ínségi térhez” sorolták.¹⁷ Krasznay – személyes körülményeire utalva – még azt is megjegyezte, hogy neki rendkívül dús gabonatermése volt 1863-ban.¹⁸ Az inség Krasznay számára nem pusztán egy említésre méltó, rendkívüli esemény volt, hanem nagyon is tudatos észlelés, érdeklődésének szerves része, amelynek gyökereit lőcsei tájféldrajzi és meteorológiai élményeiben is kereshetjük, 1843–1845 között ugyanis Lőcsén folytatott tanulmányokat.¹⁹

A GAZDASÁGI VÁLSÁG PERCEPCIÓJA

A miskolci Szűcs Sámuel ily módon idézte fel az 1863-as évet napi krónikájában:

„A' mi a' természeti időjárást illeti, ez városunkra, megyénkre nézve is, emlékezetes fog maradni. A' télnek, az év elejére eső része, hó nélkül múlván el, a' föld száraz maradt; már Május 16-n midőn Kis Tokajban valék, ki volt égve, a' legelő, elsülve, a'

¹¹ Écsy 2008: 48.

¹² Bezerédj 1891: 79.

¹³ Vö. Krasznay 2010: 49–58; Takács 2010: 21.

¹⁴ Takács 2010: 9, 11–12.

¹⁵ Krasznay 2010: 51.

¹⁶ Helynévtár 1863: 42.

¹⁷ Vö. MNL OL D 189. Acclusa, 407. doboz, No. 11/1863. 12281/1863, 13767/1863. A vármegyében ekkor 149 település volt, vö. Helynévtár 1863: 42–43. Érkövy Adolf Szatmárt is inségesnek találta (Érkövy 1863: 4).

¹⁸ Krasznay 2010: 51.

¹⁹ Takács 2010: 15.

vetés. A' megszorodott hernyók semmivé tevék gyümölcs iránti reményeinket is. A' szárazság húzamosná lett; az ollykor ollykor közbe jött essőt, mint rendkívüli eseményt jegyezgetni kezdém. Az esső hiánya, idézé-elő, a' rendkívüli szűk időt, mellyben sem széna, sem sarjú, sem gyümölcs, sem zöldség, sem életnemű [gabona] nem termett; kivált pedig, a' hazának dúsabb vidékein, érte tetőpontját az aszály.”²⁰

Érdekes megfigyelni az ínséges időszak leírására használt további változatos kifejezéseit: „mostani lehangoltság és rendkívüli pénztelenség”, „jelen idők mostoha viszonyai”, „idei rendkívüli ínség”, „országos és rendkívüli szükség”, „végínség”, „politikai és ínségi levertség”. A használt jelzők tekintetében Szűcs vitathatatlanul kiemelkedik a többi szövegíró közül, s minden bizonnyal műveltségéről is árulkodik fogalomkészlete.²¹

Többek közös tapasztalata volt, hogy a vetések kiszültek,²² a legelők kiégttek,²³ a vizek kiszáradásáról azonban egyedül Bezerédj Antal írt 1864-ben:

„Érintettem már mult évben a Répcze tökéletes kiszáradását; most Fertő is annyira kiszáradott, miként a közepén itt-ott fenmaradt tócsákban a halak sem élhetnek meg, a nagy tó szélei messze beszántatnak és kaszálatnak, sőt építkezések is történtek volna már!”²⁴

Mindezek rossz terméshez,²⁵ élelem- és takarmányhiányhoz²⁶ vezettek, az élelemhiány következtében pedig éhínség és éhhalál fenyegetett; e folyamatot – a gabonakereskedői társas üzleti tevékenységét az ínség idején a jövedelmezőbb ügynöki munkára váltó²⁷ – Munk Adolf (Méir Ávrám Munk) így írta le:

„Az 1863. év az éhség éve volt országunkban, mert nem volt termés sem az emberi táplálékul szolgáló gabonában, sem pedig takarmányban állati táplálékra. Eső híján egész nyáron elszáradt a gabona, és mindenütt kenyérínség volt, mert minden gabonaraktár elpusztult, úgyhogy az emberek az utcán elájultak az éhségtől, és az állat a mezőn legelő nélkül volt, mert kiégett minden zöld fű.”²⁸

²⁰ Szűcs 2003: 331.

²¹ Szűcs 2003: 327–330, 332.

²² Tompa 1964: 18; Munk 2002: 265; Haán 1971: 88.

²³ OSZK Kt Oct. Hung. 858. 110. f; Tompa 1964: 18; Munk 2002: 265; Pfliegler 1996: 61.

²⁴ Bezerédj 1891: 87.

²⁵ OSZK Kt Oct. Hung. 858. 111. f; Szemere 1999: 170; Tompa 1964: 18; Szűcs 2003: 331; Munk 2002: 265; Bitó 1993: 14; Haán 1971: 88–89; Pfliegler 1996: 61; Somlyai 1894: 173.

²⁶ OSZK Kt Quart. Hung. 4255. 16. f; Szűcs 2003: 331; Munk 2002: 265; Somlyai 1894: 174.

²⁷ Munk Adolfnak az 1860-as években bekövetkezett családi és üzleti válságával, az említetteken kívül, jelen tanulmány nem kíván foglalkozni.

²⁸ Munk 2002: 265.

Vélhetően Szűcs Sámuel fogalomtárában is az éhhalál szinonimái lehetnek a „végső ínség” és a „végínség örvénye”.²⁹ Nemcsak az éhhalál³⁰ okozhatta ugyanakkor az emberek halálát, hanem a nem megfelelő táplálkozás is, aminek következtében a legyengült szervezetet könnyebben támadták meg betegségek, például a skorbut vagy a tífusz.³¹

Az állatállomány nagyarányú pusztulásának oka a takarmányhiányból eredő éhhalál³² mellett az 1862 óta az ország több részén jelen levő keleti marhavész volt,³³ amiről a parasztnemes Székely János csöglei (Veszprém vármegye) községi elöljáró, választott bíró, gazda is panaszkodott. Neki saját 25 szarvasmarhájából 20, Csöglén viszont összességében több mint 400 szarvasmarha elpusztulásáért ez a betegség volt felelős.³⁴

A feljebb tárgyalt tényezők (közös válságélmények) együttes jelenléte felerősítette a gazdasági válságtudatot a kortársakban, s mindez az árakra is befolyással volt. Szűcs Sámuel napi krónikájában 1862–1864 között (és néhány más időszakban is, azonban a forráskiadás nem teljes) feljegyezte az életnemű árait:³⁵ 1863 végén (az aszály idején) és 1864 végén (az aszályt követően) hozzávetőlegesen másfél-kétszeres eltéréseket találunk a miskolci gabonaárak között, míg a kukorica esetében majdnem háromszorosat. Haán Lajos békéscsabai evangélikus lelkész ennél is nagyobb áremelkedést jegyzett fel visszaemlékezésében. Haán 1864-ben hasonlította össze a megelőző évvel a békéscsabai gabonaárakat,³⁶ és háromszorostól hétszeresig terjedő különbségeket állapított meg. Utóbbi esetben vélhetően túloz, vagy rosszul emlékszik – elmondása szerint 1870-ben vetette papírra sorait, tehát hat-hét év távlatából ez talán kevésbé valószínű. Mindenesetre nehezen elképzelhető, hogy a békéscsabai és a miskolci árak között ekkora különbség legyen. A Haán-féle jelentős árkülönbséget két további ínség sújtotta település, Szentés és Pest búzaáradatai is cáfolják: 1863 végén Szentésen két mérő búza 10 o. é. frt (osztrák értékű forint) 80 kr.-ba (krajcár), Pesten 10 o. é. frt 40 kr.-ba, míg 1864 végén az előbbi helyen 4 o. é. frt 50 kr.-ba, utóbbin pedig 5 o. é. frt 80 kr.-ba került, tehát nagyjából kétszeres különbségeket találunk.³⁷

²⁹ Szűcs 2003: 332, 334.

³⁰ OSZK Kt Oct. Hung. 858. 111. f; Quart. Hung. 4255. 16. f; Szűcs 2003: 332; Haán 1971: 89.

³¹ Vö. Haán 1971: 91; Bitó 1993: 16.

³² OSZK Kt Oct. Hung. 858. 110. f; Quart. Hung. 4255. 16. f; Bezerédj 1891: 79; Tompa 1964: 23.

³³ OSZK Kt Oct. Hung. 858. 110. f; Szemere 1999: 170; Tompa 1964: 23; Szűcs 2003: 331; Bitó 1993: 15.

³⁴ Hudi 2004: 21, 25; Nemes Székely 2004: 274.

³⁵ Példaként említve 1 köből tiszta búzáért 1863 végén 7 o. é. frt 80 kr.–8 o. é. frt közötti összeget, 1864 végén pedig 5 o. é. frt 10–30 krajcárt fizettek (Szűcs 2003: 331, 335).

³⁶ Haán szerint 1 köből tiszta búzát 1863-ban 15 o. é. frt-ért, 1864-ben 5 o. é. frt-ért adtak el (Haán 1971: 92).

³⁷ Ecséri 1906: 510–511. Itt szeretném megköszönni Kiss Zsuzsinak, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet.

Az árakkal kapcsolatban Somlyai Gábor – 1863–1864-ben a legelőkiosztás mérnöki pénzkezelője, majd pénztárnok³⁸ – két másik fontos jelenségre hívta föl a figyelmet emlékiratában. Az egyik, hogy a lábas- és aprójószágok ára jelentősen visszaesett az ínség idején, így Békésen egy meddő tehenet már 15–20 o. é. frt közötti áron meg lehetett kapni;³⁹ hozzá hasonlóan Böhm Ignác mohácsi tanító is feljegyezte, hogy egy tehen vagy ló 4-5 o. é. frt-ba, egy juh 20-30 krajcárba került.⁴⁰ Azt azonban egyiküktől sem tudjuk meg, hogy mennyibe került az adott jószág egy évvel korábban vagy később. Valamelyest viszonyítási alapul szolgálhat, hogy a Kisújszálláson, 1862-ben 150-200 o. é. frt értékű párosjószágok 1863-ban 10-12 o. é. frt-ért keltek el.⁴¹ Noha Somlyai emlékirata nagyrészt a korabeli munkák kompilációja, mégis kizárólag ő említi a föld árának csökkenését, eszerint 1864-ben 3 holdnyi földöz már 100 o. é. frt alatti áron hozzá lehetett jutni Békésen.⁴²

Tágabb perspektívában szemlélve a Habsburg Birodalom (és benne Magyarország) gazdasági-pénzügyi helyzetét, megállapíthatjuk, hogy az ínséges évek egyúttal az Ignaz von Plener osztrák pénzügyminiszter (1860–1865) nevével fémjelzett deflációs pénzpolitika és több éven át tartó pénzszűke időszakába illeszkednek.⁴³ A jelenséget jó érzékkel többen is felismerték, legalábbis erre enged következtetni a pénzszűke vagy ahhoz hasonló jelentéstartalmú kifejezések használata Jankó Mihály (a tatai Esterházy-uradalom jószágkormányzója), Szűcs Sámuel, Écsy László és Jókai Mór szövegeiben.⁴⁴ Érdekes, hogy Szűcs már 1860 áprilisában a „mindinkább nyommasztó pénz-szűkének” tulajdonította a színház iránti lankadó figyelmet Miskolcon.⁴⁵

VÁLSÁGREAKCIÓK

A gazdasági válságra mint civilizációs kihívásra általában több egyidejű reakció érkezett a társadalom és az egyének részéről, ezek közül az egyik az éhhalál megelőzésére szolgáló ínségeledek fogyasztása. Bitó János szegedi születésű tiszai halász visszaemlékezésében például így írt le egy ínségeledelt:

„Nem is igen evett abban az esztendőben itt igazi kenyeret senki. Árpalszttból sütöttek – sírva – a szegény gazdasszonyok valami csúnya nyúlós, fekete, savanyú vakarcsot, mikor a kemencéből kihúzták, még a szaga se volt jó [...] Azt ettük nagy

³⁸ Somlyai 1894: 1–4.

³⁹ Somlyai 1894: 174.

⁴⁰ OSZK Kt Quart. Hung. 4255. 16. f.

⁴¹ Zsoldos 1979: 234.

⁴² Somlyai 1894: 174.

⁴³ Kövér 1997: 253.

⁴⁴ Vö. Szemere 1999: 170; Szűcs 2003: 303, 323, 327, 334; Écsy 2008: 40; Jókai 1975: 44.

⁴⁵ Szűcs 2003: 303.

keservesen, vastagon ráragadt a szájunk padlására, meg a fogunk közé, úgy köllött lekapargatni.”⁴⁶

Bitó mindössze négyéves kisgyerek volt az aszály idején, de az árpalisztból sültött kenyeret egész életében nem feledte. Már a 13. században fogyasztottak bizonyos (nem szokványos) növényi részekből őrölt kenyereket, de ezek az ínségeledek (és a továbbiak) csak a 18. századi éhínségekről szóló, többé-kevésbé rendszeres feljegyzéseknek váltak visszatérő elemeivé. Majdnem fél évszázaddal az itt tárgyalt éhínséget megelőzően, 1817-ben (szintén egy ínséges időszakban) Forgó György jóvoltából már a lisztpótlók egész sorával ismerkedhettek meg a *Tudományos Gyűjtemény* olvasói.⁴⁷

Egy másik válságreakcióra, az aszály sújtotta területekről a távolabb fekvő, kedvezőbb termésű vidékek felé történő elvándorlásra mind a levéltári iratokban, mind a helytörténeti munkákban történik utalás, azonban ennek részleteiről – az elvándorlók számáról, az elvándorlás ideiglenes vagy tartós jellegéről stb. – keveset tudunk. Bóhm általánosságban írta le, hogy az emberek „maguk házukat s mindenüket ott hagyták, s az országban elszéledtek éltök föntartását keresendők”,⁴⁸ a szakirodalom pedig utal egy, főként a jászkun kerületből szerveződő, illuzórikus bukaresti kivándorlásra.⁴⁹ Haán Lajos megjegyezte, hogy a jászkun kerület több falvából az emberek más, jobb vidékre mentek, ahonnan a következő évben visszatértek.⁵⁰ A kemecsei gazda pedig kifejtette:

„Őszre kelve Mezőkövesd vidékéről jöttek a matyókok [...] seregestül kocsikkal kromplit ásni, szintén részért. Énnálam egy öt tagból álló család munkálkodott, de nem részért, hanem minden személyre naponként egy-egy véka krompli fizetésért [...] Az e munkára lejöttek közül többen letelepedtek e vidéken. Kemecsen is megtelepült két Homolyáról⁵¹ való fiú: Gyenes János és Bene István.”⁵²

Theindl Gyulának személyes élménye volt az éhínség előli vándorlás, kapcsolatai révén Hortobágyról a Pest vármegyei Lőb pusztára ment gazdálkodni, de érkezésekor üres birtokot talált, becsapták.⁵³

⁴⁶ Bitó 1993: 15.

⁴⁷ Vajkai 2001: 218–219.

⁴⁸ OSZK Kt Quart. Hung. 4255. 16. f.

⁴⁹ Bánkiné Molnár 1989: 22–23.

⁵⁰ Haán 1971: 90.

⁵¹ A forráskiadványban szereplő Homolya szinte bizonyosan Szomolya akart lenni – utóbbi alak szerepel az 1863-as helynévtárban is (a település ekkor Borsod vármegye egri járásához tartozott). A forrás átírásánál keletkező véletlen elírást mint hibalehetőséget figyelmen kívül hagyva, lehetséges magyarozatként a következő merül fel: a Mezőkövesdtől északra fekvő falut az attól délre elterülő, az alföldi sík vidékre emlékeztető táj (Szomolya a Bükkalja és az Alföld találkozásánál fekszik), esetleg a homokos talaja (később homokbánya épült rá) után nevezhette Homolyának Krasznay. Vö. Helynévtár 1863: 20; Szögedi [é. n.]; Szomolya település honlapja.

⁵² Krasznay 2010: 51.

⁵³ OSZK Kt Oct. Hung. 858. 111. f.

Székely János a gazdálkodás, gazdasági károk szemszögéből közelített az élet dolgaihoz, naplóbejegyzései nagyobb részben a saját helyzetét, kisebb részben a helyi körülményeket tükrözik. Érdekes, hogy a csöglei gazda elsősorban nem az ínség vagy annak negatív hatásai miatt értékelt veszedelmesnek az 1863-as évet, hanem személyes (családi) válságából kifolyólag: nyáron egy esés következtében eltört a jobb vállcsontja, ősszel egy gyújtogatás okozta tűz eloltásában a fia került életveszélybe, őt magát pedig egy ismeretlen ló harapta és taposta meg, ráadásul számos állata elpusztult a keleti marhavészben.⁵⁴ Az őt ért károk közé sorolja azt is, hogy 1863 telén Frantsis Miska szolgált nála, aki fejszét, tojást és több ruhá-neműt lopott tőle.⁵⁵ Az utóbbi esethez hasonló, az ínség közvetett hatásaként is értelmezhető bűnesetekről mások is beszámoltak. Br. Eötvös József bérbe adandó szenttornyai pusztájának felmérésekor két helyütt lopás nyomaira bukkant,⁵⁶ Orosházával kapcsolatban pedig három öngyilkossági esetet és egy férjmérgezést említett naplójában.⁵⁷ Bezerédj Antal visszaemlékezése szerint négy rabló „látogatta meg” az apósát Somogyban, akik végül egy szolgálot lőttek le,⁵⁸ míg egy Monoszlón feltűnt rablóbandáról Écsy László naplójából értesülünk.⁵⁹ A vizsgált szövegekben ugyanakkor nyoma sincs a koldulásnak és a népzendüléseknek mint a válság kísérőjelenségeinek.

HELYI VÁLSÁGKEZELÉS

A válság elhárítása helyi szinten a települési ínségbizottmányok feladata volt. A békéscsabai városi ínségbizottmány iratanyaga egyelőre lappang,⁶⁰ de augusztusi megalakulását és néhány intézkedését Haán rögzítette. Miskolcot illetően Kazinczy Gábor⁶¹ és Szűcs Sámuel tudósított az 1863. október 1-jén, Máriássy Ádám főispáni helytartó elnökletével a megyeházán tartott ínségügyi tanácsko-zásról, amelyen – a megfogalmazásból sejtethetően – mindketten részt vettek.⁶²

⁵⁴ Nemes Székely 2004: 272–274.

⁵⁵ Nemes Székely 2004: 275.

⁵⁶ Eötvös 1941: 73–74.

⁵⁷ Eötvös 1941: 41.

⁵⁸ Bezerédj 1891: 79.

⁵⁹ Écsy 2008: 43.

⁶⁰ A bizottmány létezéséről Haán naplójából és a *Sürgöny* egyik cikkéből tudunk. Vö. Haán 1971: 89; *Sürgöny* 1863. 152. 2.

⁶¹ Szűcs Sámuelről tudjuk meg, hogy Tompa levelezőtársa és barátja, Kazinczy Gábor még az ínség idején, 1864. április 18-án, a Borsod vármegye szentpéteri járásához tartozó Bánfalván elhunyt (Szűcs 2003: 333; Helynévtár 1863: 20). Bánfalvához kapcsolódva annyit talán megjegyezhetünk, hogy noha egyelőre nincsenek forrásaink erre vonatkozóan, de feltételezhető, hogy a településen – Miskolchoz közeli fekvéséből eredően – éppúgy jelen volt az éhínség, mint az azonos nevű, Békés vármegye orosházi járásához tartozó Bánfalván. A miskolci éhínségre vonatkozóan lásd: Szűcs 2003: 329–334; Pfliegler 1996: 61; MNL BÉML IV.B.251.b. 29. doboz. 2615/1863; Helynévtár 1863: 16.

⁶² Szűcs 2003: 329; Tompa 1964: 32.

Az ínségbizottmány október 5-én kezdte meg működését, ami a bizottmányon belüli érdekellentétek miatt nem volt zökkenőmentes.⁶³

A rászorulókat ellátására hozták létre Békéscsabán az ínségkonyhákat, ahol az engedéllyel rendelkezők levest kaphattak. A város emellett több alkalommal vásárolt búzát, amit a bizottmány kiosztott a rászorulóknak. Békéscsaba az egyháztól 18 ezer o. é. frt pénzkölcsönben részesült, továbbá a kormánytól – vetőmagkölcsön formájában – 8 ezer köböl búzát, Apponyi Györgytől pedig 300 köböl búzát és 800 köböl kukoricát kapott. Miskolcon körívekben hívták fel a tehetősebbek figyelmét a segélyezésre, melynek eredményeként az adakozók pénzdományokat és természetbeni ételmezést ajánlottak föl – Szűcs említett még egy egymillió mérős gabonakölcsönt, de ez teljesen irreálisnak tűnik.⁶⁴

A legelőhiány problémájának megoldására az állatokat az Alföldről a Bükk hegység erdeibe vitték legelni,⁶⁵ vagy Erdélybe hajtották, ahol fele részesedésért kiteleltek.⁶⁶ Másik megoldásként, Békéscsabán – drága pénzen – a Sárretről hozattak sást és fiatal nádat a jószágok számára.⁶⁷

A szövegekből az egyébként jelentős munkanélküliségre nem derül fény, és az enyhítésére tervezett ínségi közmunkákat sem hozta szóba Haánon kívül senki – holott br. Eötvös József fontos szerepet játszott a vasútépítési földmunkák előkészítésében.⁶⁸ Az evangélikus lelkész Békéscsabára vonatkozóan csatornaásást és vasúti munkákat említett:⁶⁹ előbbi az Élővíz-csatorna mélyítését és szélesítését,⁷⁰ utóbbi az alföld–fiumei vasútvonal Békéscsaba–Hódmezővásárhely közötti szakaszán, a csabai határban végzett földmunkálatokat jelentette.⁷¹

A válságkezelés hasonló metódusai – néhány helyspecifikus megoldás kivételével, mint például a gyulai és szarvasi kenyérsütési szerződések vagy a legeltetés megszervezésére vonatkozó egyedi elképzelések – szinte mindenhol feltűnnek, beleértve a későbbiekben tárgyalásra kerülő jótékony célú rendezvényeket is, bár a közmunkákról és az ínségügyi költségvetésről (a bizottmányi bevételekről és kiadásokról) alig tudunk meg valamit.⁷²

Az evangélikus lelkész visszaemlékezésének értékét az adja, hogy a legtöbb válságjelenséget és válságkezelési metódust ő említette, s a békéscsabai viszonyokról szólva a háttérben az országos intézkedésekről sem feledkezett meg, továbbá saját helyzetét is vázolta. Nem meglepő Haán tájékozottsága, hiszen 1855 óta

⁶³ A megalakulás meglehetősen későinek számított, különösen, hogy gr. Pálffy Móric helytartónak az erre vonatkozó, augusztus 2-i leiratát Máriássy is ismerte (Fazekas 2003: 61–62).

⁶⁴ Szűcs 2003: 332, 334.

⁶⁵ Pfliegler 1996: 61.

⁶⁶ Haán 1971: 90; Somlyai 1894: 174.

⁶⁷ Haán 1971: 90.

⁶⁸ *Pesti Hírnök* 1863. 150. 2; 179. 3.

⁶⁹ Haán 1971: 89, 91.

⁷⁰ Cseres 1969: [9].

⁷¹ MNL OL D 189. Acclusa, 407. doboz, No. 11/1863. 13090/1863; Szabó 1972: 206–207.

⁷² Boa 2012: 72–77.

volt a mezőváros evangélikus lelkésze⁷³ és a városi előljáróság tagja: a helyi viszonyokat jól ismerte, minden bizonnyal szerepet játszott a válság elhárításában, s talán az is elképzelhető, hogy a helyi ínségbizottmánynak is tagja volt.⁷⁴ A helyi egyházi személyek jelenléte egyébként jellemző volt Békés vármegye több települési ínségbizottmányának összetételére, akár az elnököket (Békésen, Köröstarcsán, Szeghalmon és Vésztőn a református esperes, lelkész), akár a tagokat vizsgáljuk.⁷⁵ Ennek ellenére az ínségbizottmányi tagság valószínűségét csökkenti és a forrás megbízhatóságát is kérdésessé teszi a feljebb már tárgyalt gabonaárakon kívül Haán néhány más megállapítása is. Talán a vezetéknev véletlen felcserélésének tudható be, hogy Omaszta Zsigmondot tüntette föl alispánként és az ínségbizottmány elnökeként,⁷⁶ aki évekkel korábban, 1861. március 18. és november 14. között töltötte be az első alispáni tisztséget.⁷⁷ A Haán által említett időszakban (1863 augusztusában), valamint az éhínség idején végig Weinzierl Zsigmond működött első alispánként⁷⁸ és Herberth Antal másodalispánként.⁷⁹ Elképzelhető ugyan, hogy a bizottmány elnöke valamelyik alispán (tehát Weinzierl vagy Herberth) volt, de nehezen hihető, mivel az eddig azonosított elnökök többségükben valamilyen uradalmi gazdasági vagy egyházi tisztséget viseltek,⁸⁰ Weinzierl esetében pedig ez növekvő hivatali elfoglaltságai miatt is kevésbé valószínű (az ínség idején a betegeskedő Kis János főispáni helytartót heteken át helyettesítette).⁸¹

VÁLTOZATOK A JÓTÉKONYKODÁSRA

A válságkezelés egy sajátos formáját képezték azok a jótékony célú események és kezdeményezések, amelyek az alföldi szűkölködők segélyezését tűzték ki célul. A társadalmi szolidaritás⁸² e sokszínű megnyilvánulása Tompa Mihály egyik

⁷³ Szinnyei 1896: 201.

⁷⁴ Az egyes intézkedéseknél többször felbukkanó többes szám első személy („hozattunk”, „életbe léptettük”) is azt sejteti, hogy a bizottmánynak tagja lehetett.

⁷⁵ Boa 2012: 69–71.

⁷⁶ Haán 1971: 89.

⁷⁷ Héjja 2002: 52.

⁷⁸ Weinzierl Zsigmond 1862-től haláláig (†1867) töltötte be az első alispáni tisztséget Békés vármegyében (Héjja 2002: 52, 216–217).

⁷⁹ Herberth Antal (1815–1888). A tapasztalt vármegyei hivatalnok 1862–1867 között Békés vármegye másodalispáni tisztségét viselte (Héjja 2002: 52, 102–103)

⁸⁰ Vö. MNL BÉML IV.B.251.a 5. doboz, 665/1863; MNL BÉML IV.B.255. 1. doboz, Oroszáza ínségbizottmánya, Napló az ínségesek élelmezésére és ápolására kiosztott cikkek kiadásáról, 1. füzet (1864); MNL BÉML IV.B.255. 2. doboz, Békés ínségbizottmánya, 32/1863; MNL BÉML IV.B.255. 4. doboz, Köröstarcsa ínségbizottmánya, 19/1864, 22/1864; MNL BÉML IV.B.255. 4. doboz, Szeghalom ínségbizottmánya, 582/1864; MNL BÉML IV.B.255. 4. doboz, Vésztő ínségbizottmánya, Jegyzőkönyv az ínségbizottmányhoz érkezett könyöradományokról készített számadás észrevételei tárgyában (1864).

⁸¹ Héjja 2002: 216.

⁸² Kósa 2009: 250.

levelében és Szűcs napi krónikájában egyaránt fellelhető: hangversenyekről, színelőadásokról, „táncvigalmakról” (bálokról), ínségbazárról és sorsjátékokról olvashatunk.⁸³ A napi krónikának azon a néhány oldalán, ami 1863–1864-ről szól, Szűcs feltűnően sokszor, összesen hét alkalommal említett (ebből háromszor jótékony céllal, az ínségesek javára rendezett) színházi eseményeket, köztük hangversenyt, műkedvelői és színelőadásokat.⁸⁴ A gyakori említés okát kereshetnénk Szűcs hivatali kötelességadatában, hiszen 1864–1869 között a Magyar Földhitelintézet Borsod megyei bizottmányának jegyzője⁸⁵ volt, és a helyi hivatalviselők rendszerint aktívan közreműködtek az ínség okozta problémák elhárításában. Szűcs esetében azonban egészen másról van szó. Az ő felfogásában a színház az illúzió és az irodalmi élmény világánál jóval többet jelentett, egyszerre volt politikai kérdés, nemzeti ügy és a „magyar nyelv otthona”.⁸⁶ Még ifjúkorában elhatározta, hogy minden miskolci színdarabot megtekint, így biztosan rejlett személyes motiváció, a színház iránti rajongás a sorai mögött. A motiváció kérdése további feljegyzések esetében is vizsgálható: vajon mások milyen kontextusban írtak az egyes jótékonyági rendezvényekről, milyen személyes élmények húzódtak meg gondolataik hátterében?

Az erdélyi Kiskenden élő, arisztokrata családban nevelkedő, ekkor 15 éves kamaszlány,⁸⁷ Kézdiszentléleki Kozma Katinka 1863. december és 1865. április között vezetett naplójában az alföldi ínségesek támogatására 1864. május 21-én, Erzsébetvárosban rendezett jótékony célú hangversenyéről és bálról, illetve annak előkészületeiről emlékezett meg.⁸⁸ Az eseményt megelőzően, május 17-i bejegyzésében bírálta édesanyját, Kézdiszentléleki Kozma Gáborné czegei Wass Natáliát⁸⁹ annak hiú viselkedése miatt, ugyanis édesanyja haragudott a hangversenyt szervező Bethlen Gábornéra a portófizetésért, és féltékenyen szemlélte, hogy nem az övé a szervezőnek kijáró dicsőség.

„Nekem csak az a megjegyzésem ehhez, nagyon gyarló dolog az, ha az ember csak azért tesz jót, hogy általa dicsőséget arasson és nem a főcél amaz édes öntudatot megszerezni magának hogy legalább egy pár szűkölködőnek szárítaná le az éhség kifacsarta könnyeit, mert hisz a jótett napfényre hozva, elveszíti valódi értékét, sokkal nemesebb és mennyeiőbb érzés csak önértünk által megjutalmazva lenni, mint a sokaság tömjénezése által.”⁹⁰

⁸³ Vö. Tompa 1964: 53; Szűcs 2003: 334. A szűkölködők számára 1863. augusztus 28-án, Balatonfüreden rendezett műkedvelői előadást Écsy említi (Écsy 2008: 50).

⁸⁴ Szűcs 2003: 327, 329, 333.

⁸⁵ Szűcs 2003: 332; Kilián 1993: 296. Szinnyei szerint 1863–1869 között töltötte be ezt a tisztséget (Szinnyei 1909: 1187).

⁸⁶ Kilián 1993: 296.

⁸⁷ Sebestyén 2012: 9, 13–16.

⁸⁸ Kézdiszentléleki Kozma 2012: 70, 82–84.

⁸⁹ Kézdiszentléleki Kozma 2012: 269.

⁹⁰ Kézdiszentléleki Kozma 2012: 81–82.

Ugyanez a hangverseny a pedagógus Gyertyánffy István – 1856–1869 között a székelyudvarhelyi katolikus főgimnázium zene-, szépírási- és németnyelv-tanára, később a Paedagogium vezetője⁹¹ – naplójegyzeteiben is feltűnt, aki akkortájt Erdélyben utazgatott. Az erzsébetvárosi hangversenyt Gyertyánffy már a program alapján ígéretesnek találta és a „fényes” jelzővel illette, ő maga pedig leginkább annak örült, hogy ebből kifolyólag nem kellett részt vennie egy fenyédi (Udvarhelyszék) Szentháromság-napi ebéden.⁹²

A jótékonyság egyik formája volt az is, amiről Reviczky Szever, a *Pesti Napló* egyik munkatársa írt Szemere Bertalannak szóló, 1863. augusztusi levelében:

„Hazánk nagy részét, mint azt tudni méltóztatik, nagy nyomor sújtja. Kormány, tehetősebbek, egyletek sietnek könyöradományokkal, kölcsönökkel segíteni. Az irodalom ily calamításban egyrészt csak a segélyre buzdítás, másrészt a segélyformulázás szerepét vállalja el. Én azonban némileg közbenjáró akarván lenni az irodalom s a tehetősebbek közt a segélyezés tárgyában, magam részéről egy albumot adok ki.”⁹³

Reviczky ehhez kérte Szemere közreműködését, küldje el egy művét. Reviczky szerkesztőtársa, a hírlapíró és kritikus Zilahy Károly hasonló levéllel fordult Tompa Mihályhoz, amiből a vállalkozás további részletei is kiderültek: *Alföldiek segélyalbuma* címmel tervezték megjelentetni munkájukat, és kezdeményezésüket már egy korábbi körlevélben tudatták.⁹⁴ Tompa Mihály igent mondott a felkérésre,⁹⁵ míg a párizsi emigrációból levelező Szemere különböző személyes indokokra – „rosszullét, házi betegek ápolása, mindenféle, főleg anyagi gondok” – hivatkozva nemmel válaszolt Reviczkynek. Válaszából azonban egy további indok is kiderült: „e lap [*Pesti Napló*] az, mely ellenem mindig nyitva, védelmemre mindig zárva áll”.⁹⁶ A „tisztá jövedelmet” a szűkölködőknek ajánló, több mint 300 oldal terjedelemben napvilágot látott munka 34 szerző (többségükben írók, költők, hírlap- és újságírók, politikusok és ügyvédek) 37 különböző műfajú művét tartalmazza.⁹⁷

* * *

A kutatás kezdeti jellegéből fakadóan a fentiekben elemzett források köre természetesen nem lehet teljes. A felhasznált szövegek ugyanakkor jól mutatják a gazdasági krízis percepcióját, a lehetséges válságreakciókat és az egyes helyi válságkezelési metódusokat, különösen Békéscsaba és Miskolc esetében. További levéltári források és a korabeli sajtó bevonása színesítheti majd a képet.

⁹¹ Droppánné Debreczeni (összeáll.) 2003: 13–14.

⁹² OSZK Kt Fol. Hung. 2253. 14. f.

⁹³ Szemere 1999: 162.

⁹⁴ Tompa 1964: 24–25.

⁹⁵ Vö. Tompa 1964: 28, Reviczky – Zilahy (szerk.) 1864: 1–3.

⁹⁶ Szemere 1999: 163–164.

⁹⁷ Reviczky – Zilahy (szerk.) 1864: 333–335.

A szereplők szociálisan heterogén csoportját a válság írásbeli megörökítése és az egyedi válságpercepciókból kibontakozó közös válságélmény köti össze. Többen további természeti katasztrófákat (helyi tüzeseteket, az 1846–1847. évi éhínséget, az 1854. és 1866. évi kolerajárványokat)⁹⁸ is átéltek, és ezek ugyan kisebb mértékben, mint az 1863–1864-es ínség, de ugyancsak hatással voltak mindennapjaikra, családi kapcsolataikra vagy az adott település életére. Ezek a további válságélmények a kutatás egy későbbi fázisában a válsághelyzetek időben kiterjedtebb elemzésére adhatnak lehetőséget.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

D 189. Magyar Királyi Udvari Kancellária, általános iratok, Acclusa, 1863.

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BÉML)

IV.B.251.a Békés vármegye főispáni helytartójának iratai, elnöki iratok, Kis János főispáni helytartó iratai (1863–1864).

IV.B.251.b Békés vármegye főispáni helytartójának iratai, általános iratok, Kis János főispáni helytartó iratai (1863–1864).

IV.B.255. A Békés Megyei Ínségi Központi Bizottmány iratai (1863–1865), Oroszáza, Békés, Köröstarcsa, Szeghalom, Vésztő ínségbizottmánya.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

Fol. Hung. 2253. Gyertyánffy István naplójegyzetei, 3. köt. (1864–1865).

Oct. Hung. 858. Theindl Gyula feljegyzései a szabadságharc idejéről, s 1849–1866-ról.

Quart. Hung. 4255. Különféle jegyzetek, Böhm Ignác tanító naplójából. [Mohács, 1853–1877.]

Pesti Hirnök, 1863.

Sürgöny, 1863.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bánkiné Molnár Erzsébet 1989: Bukaresti telepítés illúziója az alföldi szegény nép körében 1863-ban. *Honismeret* (17.) 4. 21–23.

Bezerédj Antal 1891: *Emlék*. Szent-Ivánfa.

Bitó János 1993: *Bitó János: Az én kiskirályságom. Egy tiszai halász élete*. (Kiad. Papp György.) Szeged.

Boa Krisztina 2012: Az ínségbizottmányok válságkezelése Békés vármegyében 1863–64-ben. In: ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket*

⁹⁸ Munk 2002: 129, 225, 268; Nemes Székely 2004: 270–273; Pfliegler 1996: 12; Somlyai 1894: 172–173; Szűcs 2003: 326, 328.

- ügy számlálni napjainkat...”. *Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. Budapest, 65–82.
- Boross István 2011: Ínségesek és napszámosok a cesznieki alsó járásban. Vizsgálódások az 1867. évi napszámos-listák kapcsán. In: Petrik Iván (szerk.): *Helytörténeti tanulmányok. Válogatás a Pápai Levéltári Napok előadásából*. (A Pápai Levéltár kiadványai II.) Pápa, 145–169.
- Cseres Tibor 1969: *A kétszázötven éves Békéscsaba*. Békéscsaba.
- Droppánné Debreczeni Éva (összeáll.) 2003: *Gyertyánffy István (1834–1930)*. (Tudós tanárok – tanár tudósok.) Budapest.
- Ecseri Lajos 1906: A magyar búzaárak alakulása a mult század közepétől fogva, és az új mezőgazdasági vámok várható hatása. *Közgazdasági Szemle* (36.) 2. 505–530.
- Écsy László 2008: *Écsy László balatonfüredi fürdőigazgató naplója 1863–1892*. (Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 41.) (S. a. r. Lichtneckert András.) Balatonfüred.
- Eötvös József 1941: *Naplójegyzetek-gondolatok 1864–1868*. (Közzét., bev. és jegyz. ell. Lukinich Imre.) Budapest.
- Érkövy Adolf 1863: *Az 1863. évi aszályosság a Magyar Alföldön. Közgazdasági tanulmány*. Pest.
- Fazekas Csaba 2003: A 60-as évek társadalmi-politikai küzdelmei. In: Dobrossy István (főszerk.) – Veres László (szerk.): *Miskolc története IV/1. 1848-tól 1918-ig*. Miskolc, 44–63.
- Haán Lajos 1971: *Haán Lajos naplója. Részletek*. (Bibliotheca Bekesiensis 6.) (Szerk. Papp János.) Békéscsaba.
- Héjja Julianna Erika 2002: *Békés vármegye archontológiája (1699) 1715–1950. Főispánok és alispánok*. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 8.) Gyula.
- Helynévtár 1863: B[alajthy Imre] – R[eviczky Sándor] – A[ranyossy Sándor] – P[eöcz Elek] (összeáll.): *Magyarország helynévtára. A különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával mint az 1863. év elején fennállott. Orts-Lexicon des Königreichs Ungarn. Mit Bedachtnahme auf die verschiedenen Zweige der Verwaltung wie solche am Anfang des Jahres 1863. bestand*. Pest.
- Hudi József 2004: Nemes Székely János, a naplóíró. In: Hudi József (szerk.): *Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója 1808–1866*. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 7.) Pápa, 5–50.
- Jókai Mór 1975: *Jókai Mór levelezése (1860–1875)*. (Kiad. Oltványi Ambrus.) Budapest.
- Kézdiszentléleki Kozma Katinka 2012: *Csalódások könyve. Napló (1863. december – 1865. április)*. (S. a. r. Sebestyén Mihály.) Csíkszereda.
- Kilián István 1993: Szűcs Sámuelnek, Miskolc helytörténészenek élete és naplója. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* (30–31.) Miskolc, 293–328.
- Kósa László 2009: Természeti csapások és civilizációs következményeik a 19. században Magyarországon. *Ethnographia* (120.) 3. 237–256.
- Kövér György 1997: A reformkortól az I. világháborúig. In: Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. 2., részben átdolg. kiad. Budapest, 243–311.

- Kövér György 2011: Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle* (65.) 3. 219–240.
- Krasznay Péter 2010: *Krasznay Péter naplójegyzetei 1861–1916*. (Szerk. Kujbusné Mecsei Éva – Takács Péter.) Nyíregyháza.
- Munk, Méir Ávrám 2002: *Életem története*. (Ford. Arday Simon – Fábrián Miksa.) (Hágár. Magyar zsidó történelem; Szöveg és tanulmány 2.) Budapest – Jeruzsálem.
- Nemes Székely János 2004: *Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója 1808–1866*. (Szerk. Hudi József.) (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 7.) Pápa.
- Pfliegler J. Ferencz 1996: *Életem. (Egy miskolci polgár visszaemlékezései: 1840–1918)*. (S. a. r. Pfliegler György.) Miskolc.
- Podmaniczky Frigyes 1888: *Naplótöredékek 1824–1887*. 3. köt. 1850–1875. Budapest.
- Reviczky Szever – Zilahy Károly (szerk.) 1864: *Alföldiek segélyalbuma MDCCCLXIII*. Pest.
- Sebestyén Mihály 2012: Előszó. In: Kézdiszentléleki Kozma Katinka: *Csalódások könyve. Napló (1863. december – 1865. április)*. (S. a. r. Sebestyén Mihály.) Csíkszereda, 5–22.
- Somlyai Gábor 1894: *Emlék irat Békés városának a legelső megülésétől kezdve az 1893-ik esztendő végéig*. Békés.
- Steinert Ágota 1984: Utószó. In: Podmaniczky Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824–1887*. (Vál., szerk. Steinert Ágota.) Budapest, 563–582.
- Szabó Ferenc 1972: Az alföld–fiúmei vasút Békés megyei szakaszának építéstörténete (1862–1871). *Békési Élet* (7.) 2. 203–211.
- Szemere Bertalan 1999: *Szemere Bertalan leveleskönyve (1849–1865)*. (Vál. Albert Gábor, ford.: Frank Tibor et al.) Budapest.
- Szinnyei József 1896: *Magyar írók élete és munkái*. 4. köt. Budapest.
- Szinnyei József 1909: *Magyar írók élete és munkái*. 13. köt. Budapest.
- Szomolya település honlapja. <http://www.szomolya.net/index.php?melyiket=foldrajz&gepaz=UjfiVAU4IjIAAH3qVHIAAAHA&bnev=&kod=&vnev=&knev> – utolsó letöltés: 2013. szeptember 14.
- Szögedi Zsuzsanna [é. n.]: Kőbe zárt kultúra. Szomolya értékei. *Természet Világa*. <http://www.termeszetvilaga.hu/szamok/tv2005/tv0505/szomolya.html> – utolsó letöltés: 2013. szeptember 14.
- Szűcs Sámuel 2003: *Szűcs Sámuel naplói 1835–1864*. 1. köt. (Szerk. Dobrossy István.) Miskolc.
- Takács Péter 2010: Egy Szabolcs megyei honvéd-szolgabíró gondolatai a magán- és közéletéről 1830–1916 között. In: Krasznay Péter: *Krasznay Péter naplójegyzetei 1861–1916*. (Szerk. Kujbusné Mecsei Éva – Takács Péter.) (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai II. Közlemények 38.) Nyíregyháza, 7–39.
- Tompa Mihály 1964: *Tompa Mihály levelezése* 2. köt. 1863–1868. (S. a. r. Bisztray Gyula.) Budapest.
- Vajkai Zsófia 2001: Ínségeledek. *Alibi hat hónapra* (1.) 1. 218–221.
- Zsoldos István 1979: Gazdasági és társadalmi viszonyok Kisújszálláson az 1863. évi aszály idején. In: Szabó Lajos (szerk.): *A kisújszállási MórícZ Zsigmond Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola jubileumi évkönyve*. Szolnok, 225–272.

Balogh János Mátyás

A Lloyd-mechanizmus

*Krízis és árpolitika a lapkiadásban (1860-as és 1870-es évek)**

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy az 1860-as és 1870-es években krízis esetén milyen üzleti logika, milyen döntési mechanizmus volt tetten érhető egy piaci alapokon működő napilap árpolitikájában. Mivel Magyarországon szinte teljességgel hiányzik a sajtó vállalat-történeti megközelítése, tanulmányom médiaökonómiai kérdésselvetése újdonságnak számít. Az elemzéshez két, a lapkiadást meghatározó piaci tényező bevezetésére van szükség. Az egyiket információs, a másikat gazdasági trendnek nevezem. Előbbi az újságfogyasztási kedvet, utóbbi a reklámköltést befolyásolja.

Ezt követően a *Pester Lloyd* című német nyelvű pesti napilap 1860-as és 1870-es évekbeli üzletmenetét vizsgálva megállapítom, hogy a lap igen prosperáló vállalkozás volt ebben az időszakban – mind a hirdetői, mind az olvasói piacon nagy súllyal bírt, különösen az 1873-as krach előtt; több év is volt, amikor a hirdetési bevétel a teljes árbevétel közel felét tette ki. A következő fejezetben a felszín, az eredménykimutatások mögé tekintek, azt vizsgálva, hogyan reagált a lapvállalat a piaci tényezők drasztikus változásaira, s milyen eszközök révén maradt nyereséges a válságok ellenére is. 1866 eleje és 1873 vége között öt árpolitikai lépést (példányár-, illetve hirdetésitarifa-emelést) elemezve arra a megállapításra jutok, hogy a *Pester Lloyd* kiadói krízishelyzetben – a költségvetési egyensúly megőrzése érdekében – azt a piaci tényezőt lovagolták meg, amelyikről pozitívabb tendenciát feltételeztek. Ha az információs trend volt pozitívabb fázisban, akkor a példányárat emelték, ha pedig a gazdasági folyamatok állása tűnt kedvezőbbnek, akkor a hirdetési tarifát növelték. Ezt a lapkiadói döntési folyamatot nevezem Lloyd-mechanizmusnak.

A SAJTÓ VÁLLALATTÖRTÉNETE

Noha a médiaökonómia mint tudományág csak az utóbbi évtizedekben intézményesült, a sajtó (és a könyv), valamint a sajtóvállalatok ökonómiai szemléletű, kortársi leírása és elemzése már a 19. században megkezdődött – kezdetben még csak a sajtó működését ismertető könyvek egyik fejezeteként (elsősorban

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport keretében készült. A kutatás során nyújtott észrevételekért köszönettel tartozom Halmos Károlynak, Klement Juditnak, Kövér Györgynek, Papp Gábornak, Sipos Balázsnak és Somorjai Szabolcsnak.

az adminisztráció, vagyis a kiadóhivatal működését bemutató fejezetként), majd önálló kötetek formájában is.¹ Angolszász területen már a 20. század elején megjelentek specifikus kézikönyvek is a lapkiadó vállalatok világáról,² Németországban pedig – elsősorban az 1920-as évektől – nagyobb számban születtek tudományos elemzések, doktori értekezések a napilapokról mint vállalatokról.³

A sajtóiparnak és a sajtóvállalatoknak történeti távlatból történő elemzése a 20. század második felétől kezdődött el, elsősorban az Egyesült Államokban, valamint szórványosan Németországban.⁴ A hír-⁵ és hirdetési ügynökségek⁶ szerepének értékelése, a lapvállalatok struktúrájának változása, az új üzleti modellek megjelenése⁷ vagy éppen az újságárak elemzése⁸ mellett napjainkig nagy hangsúlyt kapnak az olyan témák is, mint a hír kommercializálódása és a sajtóhirdetések szerepe.⁹ Magyarország és Ausztria viszonylatában ugyanakkor nemigen születtek terjedelmesebb feldolgozások a sajtó vállalatortörténetéről.¹⁰

Ha analógiaként alkalmazzuk a könyvtörténet Lepetit–Topalov-féle definícióját – „[a] könyvről, és nem a szövegről beszélni” –,¹¹ akkor a „sajtótörténetet” leginkább valamiféle intézménytörténetnek kellene értelmeznünk. Ezzel szemben sajtótörténet címke alatt elsősorban politika- és irodalomtörténeti munkák szoktak születni hazánkban – a bibliográfiailag leíró, mindenféle kontextust nélkülöző „lapbiográfiák” mellett.¹² A gyakran túlságosan általános (és így voltaképpen semmitmondó) „sajtótörténetet” egészítheti ki – vagy helyettesítheti – a „sajtó történetei” megközelítés, így többek között a „sajtó vállalatortörténete” is.

Bár a 19. századi sajtóról szóló magyar feldolgozásokból jószerevel teljesen hiányzik a sajtó vállalatortörténeti aspektusa, egy idetartozó elemmel mégis gyakran találkozhatunk, ez pedig az „üzleti szellemű” sajtó terminusa, amellyel gyakran mintegy szembeállítva használják a „pártssajtó”, „véleménysajtó” kifejezéseket. E szóhasználat nem magyar találmány, mind az angolszász (*commercial press*), mind a német (*Geschäftspresse*) szakirodalomban gyakran előfordul.¹³ Az „üzleti szellemű” terminus ugyanakkor nincs igazán definiálva, így az elnevezés félrevezető, hiszen egy párthoz vagy eszméhez szorosan kötődő organumot

¹ Osztrák–magyar viszonylatban korai példa a könyvfejezetre: Wehle 1883: 56–65; önálló könyvre: Garr 1912.

² Például Scott 1915; Rogers 1918.

³ Lásd például: Munzinger 1902; Schneider 1924; Ditges 1928; Hellwig 1929.

⁴ Kiváló historiográfiai áttekintés az (amerikai) sajtó vállalatortörténetéről: Smith – Dyer 1992.

⁵ Silberstein-Loeb 2009.

⁶ Hower 1949.

⁷ Baldasty 1999.

⁸ Meyer 1967.

⁹ Baldasty 1992; Kaplan 2002; németországi áttekintéshez: Birkner 2010.

¹⁰ A kevés kivétel egyike: Walter 1994.

¹¹ Idézi: Monok 2010: 1.

¹² Ugyanakkor az elmúlt tíz évben a dualizmus korának sajtójáról több nagyobb lélegzetű kontextualista munka is született: Balázs 2009; Buzinkay 2008; Lakatos 2004; Lipták 2002.

¹³ Rudolf Stöber kiváló összefoglaló munkájában (Stöber 2000) ugyanakkor kerül a *Geschäftspresse* kifejezés használatát.

kiadó lapvállalatnak is van üzletmentes, a lapnak van ára, terjesztése stb., és egy gazdasági nyereségre törekvő lap is lehet elkötelezett valamilyen elv vagy politikai irányzat mellett. Az „üzleti szellemű sajtó” helyett helyesebbnek, egyértelműbbnek tartom a 19. században megjelenő új üzleti modell(ek)re a „hirdetésalapú lapkiadás” vagy/és a „tömegsajtó” elnevezést. Ekkor már egyre több lapot az jellemzett, hogy nemcsak újság-, de hirdetésvásárlókkal is üzleti kapcsolatba került (Picard megfogalmazásában ez a „dual product market” jelenség),¹⁴ illetve a lapkiadók immár jobban törekedtek a példányszám növelésével a fix költségek arányának, elsősorban a szerkesztőségi és a szedési költségeknek – és így a fajlagos előállítási költségnek – a csökkentésére. A nagyobb példányszám értékesítéséhez intenzívebb terjesztésre, illetve – többek között – a tartalom kulturális „könnyítésére” volt szükség.

Az új lapkiadásban a hirdetési üzletág szerepe olyannyira megnőtt, hogy az ebből származó bevétellel keresztfinanszírozták (*Querfinanzierung*) a példányértékesítésből származó veszteséget. Vagyis az adott lap kiadásait eleve olyan méretűre *tervezték*, amelyet a *várt* példányértékesítési bevételek nem fedezhettek, a keletkező hiányt pedig kitöltötték (és optimális esetben „túl is töltötték”) a lap felületének a hirdetőik felé történő értékesítéséből származó bevételekkel. Ezt a jelenséget szokás úgy is nevezni, hogy a lapkiadó vállalat eladja hirdetőknek az újságolvasók figyelmét a cikkek után/közé helyezett hirdetéseken keresztül. Egy ilyen termék azért lehet vonzó az újságvásárló és -olvasó számára, mert olcsóbban jut hozzá, mint amennyibe a szellemi és fizikai előállítás (valamint a terjesztés stb.) kerül. Ez az új üzleti modell – és persze a mögötte álló hirdetők kereslet – volt az egyik oka annak, hogy a 19. században igazán népszerűvé vált a sajtó. A modell legfőbb fokmérője pedig az az arányszám, ami a hirdetési bevételeknek a teljes bevételhez viszonyított arányát mutatja.¹⁵

A lapkiadást – a technikai és vállalkozói innovációkon, valamint a jogi kereteken túl – alapvetően befolyásolja a társadalmi és gazdasági beágyazottsága, amely legjobban két tényezőben, két egy időben, de közel sem párhuzamosan zajló folyamatban érhető tetten. Előbbit információs trendnek, utóbbit gazdasági trendnek nevezem. Az információs tényező azt jelenti, hogy mekkora a társadalom, a potenciálisan elérhető népesség információfogyasztási, illetve hírlapvásárlási, -olvasási kedve – és -lehetősége (alfabetizáció, sajtószabadság, infrastruktúra, példányár, konkurencia, vállalati és technikai innováció stb.); fokmérője a példányszám, illetve a példányértékesítésből származó bevétel. A hírhetség a nagy felzúdulást kiváltó események, eseménysorozatok, szenzációk idején (ideértem a háborúkat is) megerősödik, ilyenkor a görbén kiugrásokat figyelhetünk meg.

¹⁴ Kb. kettős értékesítés vagy kéttermékes értékesítés. Ez a médiaiparral kapcsolatban használt kifejezés arra utal, hogy miközben egy médiavállalat eladja médiatermékét a fogyasztóinak, egyúttal a fogyasztókat (pontosabban a fogyasztók figyelmét) is „eladja” a hirdetőiknek (Picard 1989: 17).

¹⁵ Ilyen jellegű vizsgálat Németországra: Reumann 1968.

A gazdasági trend lapkiadói lecsapódása a reklámköltés;¹⁶ változásának hátterében nemcsak makrogazdasági folyamatok állnak, hanem mentalitásbeliek is, és a gazdaság és a kereskedelem egyes szektorai is más-más súllyal bírhattak koronként, ezért egy adott korszakban a reklámköltés nem feltétlenül változott (nőtt) párhuzamosan a gazdasági teljesítménnyel. A két mélyben zajló folyamatot általában ciklikusság jellemzi – héten és éven belül is –, gondoljunk csak például a vasárnapi lapszámok nagyobb forgalmára vagy a nyári gyengébb példányértékesítési eredményekre. E tényezők és a média kapcsolata természetesen nem kizárólag egyirányú, vagyis a sajtó nemcsak passzív követője az eseményeknek, hanem részben maga is alakíthatja mind az olvasói, mind a hirdetési hajlandóságot.

A PESTER LLOYD ÜZLETMENETE AZ 1860-AS ÉS 1870-ES ÉVEKBEN

Mielőtt még a fent kifejtett piaci, mélyben zajló tényezők alakulását, illetve egyes lapkiadói döntések mechanizmusát modellezném, szükségesnek tartom a lapkiadói üzletmenet általános, elsősorban az eredményekre szorítókozó bemutatását. Mindekelőtt tekintsük át, hogy milyen tételekből állhattak egy lapkiadó vállalat bevételei és kiadásai. A bevételi oldal két legfontosabb – és sokszor kizárólagos – tétele a példányértékesítési, valamint a reklámértékesítési jövedelem. Egyéb jövedelemként szerepelhet betéti kamat, helyiségbérlet, adomány (szubvenció), más (mellék) tevékenységből származó bevétel. A kiadási oldal összetettebb: nyomdai költségek (szedés, nyomás, papír), expedálás/terjesztés (amit legalább részben a nyomda is végezhetett), kiadóhivatal (kiadóhivatali alkalmazottak), szerkesztő(ség)i kiadások, helyiségbérlet, rezsik, kamatok, adók, leírások, jutalékok stb.

Elemzésemhez a *Pester Lloyd* című, német nyelvű pesti napilapot választottam – egyrészt a lap általános piaci súlya, valamint hirdetési bevételeinek magas aránya, másrészt a viszonylag jó forrásadottság miatt. Itt jegyzem meg, hogy a lap kiadása formálisan nem egy cég, hanem egy egyesület keretében történt, ennek ellenére tanulmányomban használom a „vállalat”, „hírlapvállalat” kifejezéseket a lap kapcsán, de nem a „cég”, hanem az általános „vállalkozás”, döntéshozói kör értelemben.

A *Pester Lloyd* üzletmenetének rekonstruálásához forrásként elsősorban a lapot kiadó Pesti Lloyd Társulat éves közgyűléseiről készült beszámolókat használtam. A közgyűlési jelentésekben rendre értékelték az ország gazdasági helyzetét, a társaság aktuális helyzetét és anyagi viszonyait, így a lapvállalat üzletmenetét is. A *Pester Lloyd* lapkiadásának fő költségei, az éves bevétel, a kiadás és a nyereség, valamint elszórta más résztelek is megismerhetőek az 1860-as évek utolsó harmadától (egy-két év kivételével) minden évben a közgyűlésről beszámoló

¹⁶ Tanulmányomban nem teszek különbséget reklám és hirdetés között, amikor „reklámértékesítésről” vagy „reklámköltésről” írok, de megjegyzem, hogy a dualizmus korában a két szó eltérő jelentéstartalommal bírt: „reklám” alatt a szerkesztőségi részben, cikkekben vagy cikkek között elhelyezett hirdetéseket értették, míg a „hirdetés” a hirdetési „rovatba”, a többi hirdetés mellett megjelentetett hirdetést jelentette.

moló *Pester Lloyd*-közleményekből (amelyek többnyire a közgyűlések utáni nap reggeli számának egyik mellékletében jelentek meg), illetve a társaság évkönyvéből. Forrásként használtam még egy rendkívül értékes és egyedi dokumentumot, amely a *Pester Lloyd* részletes eredménykimutatását tartalmazza havi bontásban, három egymást követő évből (1865–1867).¹⁷

A *Pester Lloyd*dot 1854 januárjában indította útjára a nagykereskedőket tömörítő Pesti Lloyd Társulat (*Pester Lloyd Gesellschaft*). Rövid idő alatt mind elterjedtségét, mind politikai és nemzetgazdasági befolyását tekintve a lap a legjelentősebb orgánuma lett az országnak.¹⁸ A lap példányszáma az 1870-es évekre elérte a 11-12 ezret, ami lényegében az I. világháborúig nem is változott (vagyis a lap csak annyi új olvasót tudott szerezni négy évtized alatt, amennyit elvesztett). Pédányszám tekintetében az 1870-es évek közepétől-végétől egyre több pesti napilap „hagyta le” a *Pester Lloyd*dot,¹⁹ a lap súlya, (a politikai, kereskedelmi, illetve az irodalmi életre gyakorolt) befolyása is csökkent, igaz, minden bizonynyal nem arányosan. A *Pester Lloyd* példányai adták 1869-ben a fővárosi napilapok összesített példányszámának egynegyedét,²⁰ a világháború során már csak néhány százalékát. Ugyanígy a hirdetéseinek mennyisége és értéke is lényegesen csökkent a teljes fővárosi napisajtóhoz képest (1. táblázat).

A lap az első év (1854) vesztesége után több mint egy évtizedig nyereséges volt (az 1855 és 1866 közötti évek eredményei nem ismertek részleteikben, csak annyit tudunk, hogy összességükben nyereségesek voltak).²¹ 1868 volt a következő veszteséggel záruló év. A negatív előjelű eredmény a konkurens *Ungarischer Lloyd* indulásával magyarázható (1867 decemberében), amely lapot a *Pester Lloyd* kollektíve fellázadt szerkesztősége és kiadóhivatala hívta életre. 1867 végén a lap példányszáma 8 ezerről 6 ezerre csökkent, és csak 1868 végére tornázta vissza magát a korábbi szintre. Az olvasók mellett talán hirdetőket is elcsábított az *Ungarischer Lloyd*. A következő években azonban ismét javultak a lap üzleti eredményei, egészen az 1873-as nagy gazdasági válságig.

¹⁷ FSZEK BF 0910/82. A forrást teljes egészében közlöm a tanulmány függelékében.

¹⁸ Halász Imre például kifejezetten a lap (gazdasági és politikai) „egyeduralmáról” ír egy 1872 nyarán lezajlott párbeszéd kapcsán (Halász 1911: 655). Néhány kortárs vélemény a lap súlyáról: „A kereskedelmi világ fő hirdetéslapja nálunk még mindig a »P. Lloyd«” (*Fővárosi Lapok* 1869. április 20.); „A kormány részéről gazdagon támogatott lap: a Pester Lloyd, a társadalom minden rétegét felkarolva nagy befolyást nyert és megerősíté a német hírlapirodalom uralmát későbbi időkre is. [...] művészeti dolgokban a »Lloydok« vezérkedése alatt még mai napság is a német lapok irányadók” (Vajda 1870: 71, 103); „A legtöbb mágnás most is németül társalog egymás-közt, és mintegy hivatalos lapjának a Pesten megjelenő német lapot, a »Pesther Lloyd«-ot tartja” (Tövölgyi 1872: 138). 1878-ban egy versike (*Újság szemle*) így mutatta be a lapot: „Tőzsde-kém és agyon fojt” (*Borszem Jankó* 1878. szeptember 1.). A lap presztízisére jellemző, hogy először a *Pester Lloyd*dot nyomtatták Magyarországon rotációs nyomógépen (1877-től), bár racionálisan nem volt indokolt a technikai újdonság bevezetése (Balogh 2009: 33).

¹⁹ Lásd Balogh 2006: 25–28.

²⁰ Balogh 2007: 73.

²¹ Itt jegyzem meg, hogy az „akadémiai” sajtótörténetben téves állításként szerepel, hogy a lap 1871-ben 80 ezer forintos nyereséget ért volna el (Kosáry – Németh G. 1985: 31).

1. táblázat
A Pester Lloyd üzletmenetének főbb tételei (o. é. forintban), az árbevétel-anányos jövedelem (ROS) és a hirdetési bevételnek a teljes bevételhez viszonyított aránya (%) az egyes években*

Év	Összes bevétel	Bevétel példány-értékesítésből	Bevétel hirdetések-ből	Összes kiadás	Nyereség a jutalékok ^a levonása előtt	A társulat pénztárába	ROS (%)	A hirdetési bevétel aránya a teljes bevételhez (%)
1854	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	-6 800 (veszteség)	–		
1855– 1864 ^b	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	kb. 65 000–80 000	kb. 43 000–45 000		
1865	kb. ^c 174 000	kb. 120 500	kb. 53 000	kb. 152 000	kb. 22 000	< 17 563	< 10,09	kb. 30,46
1866	kb. 229 000	kb. 180 000	kb. 48 000	kb. 201 000	kb. 27 500	kb. 18 000	kb. 7,86	kb. 20,96
1867	kb. 235 500	kb. 172 300	kb. 63 000	kb. 210 000	25 567	17 386	kb. 7,38	kb. 26,75
1868	kb. 233 000	kb. 135 000	kb. 97 000	kb. 234 500	kb. -1 500 (veszteség)	–	kb. -0,64	kb. 41,63
1869	343 020	kb. 175 000	kb. 168 000	301 538	41 482	21 065	6,14	kb. 48,98
1870	358 623	kb. 210 000	kb. 150 000	317 666	40 956	26 945	7,51	kb. 41,83
1871	407 821	kb. 230 000	kb. 177 000	342 983	64 838	42 656	10,46	kb. 43,40
1872	kb. 450 000	kb. 230 000	kb. 220 000	kb. 384 000	66 355	45 993	kb. 10,22	kb. 48,89
1873	427 212	kb. 230 000	kb. 197 000	386 068	41 132	24 231	5,67	kb. 46,11
1874	410 168	kb. 240 000	kb. 170 000	338 649	71 519	46 568	11,35	kb. 41,45
1875	395 074	242 000	153 000	335 615	59 459	37 664	9,53	38,73

Év	Összes bevétel	Bevétel példányértékesítésből	Bevétel hirdetésekéből	Összes kiadás	Nyereség a jutalékok ^a levonása előtt	A társulat pénztárába	ROS (%)	A hirdetési bevétel aránya a teljes bevételhez (%)
1876	390 496	250 000	140 000	351 951	38 544	22 726	5,81	35,85
1877	381 398	268 000	113 000	338 338	43 059	26 336	6,9	29,63
1878	383 077	n. a.	n. a.	341 477	41 599	24 278	6,33	
1879	368 928	n. a.	n. a.	328 708	40 220	21 871	5,93	
1880	370 391	249 603	120 788	337 345	33 046	16 638	4,49	32,61

* ROS (*return on sales*): az adózott jövedelem osztva a nettó árbevétellel. A ROS-mutató egy arányszám, így mérettől és pénznemtől függetlenül is összehasonlítható más korok és más országok lapkiadó vállalataival.

^a Jutalékot a kiadóhivatali és szerkesztőségi dolgozók kaptak. Tudjuk például, hogy Halász Imre fizetésén felüli szerkesztői (nem főszerkesztői) jutaléka 1868 és 1870 eleje között az éves eredmény 5%-a, de minimum 1000 o. é. frt volt. Halász a szerződéséről a Falk Miklóshoz 1868. február 7-én és 1870. január 10-én írt leveleiben beszél (OSZK Kt Fond IV/337).

^b A sorban a víz év összesített összegei szerepelnek.

^c A „kb.”-vel jelölt adatok a saját becsléseimen alapulnak. 1865, 1866 és 1867 esetéhez lásd Függelék (az egyes évek decemberi adatai hiányoznak, ezt kellett megbecsülni). A többi évnél a példányszámadatok alapján, illetve a jelentésekben leírt utalások (növekvés vagy csökkenés az egyes tételeknél az előző évhez képest csak általánosságban, vagy pontos összeggel stb.) alapján lehet következtetni a példányértékesítési eredmény hozzávetőleges nagyságára, és annak alapján pedig a hirdetésértékesítés volumenére. Az így kapott adatokat a tendenciák rekonstruálására alkalmasnak tartom.

Forrás: Deutsch 1903: 196, 227; *A Pesti Lloyd Évkönyve 1854-re; A Pesti Lloyd Társulat Évkönyve 1865-re; A Pesti Lloyd Évkönyve 1880-ra; Pester Lloyd*, 1868. febr. 28., 1870. márc. 28., 1871. febr. 26., 1872. márc. 3., 1873. márc. 30., 1874. márc. 15., 1875. márc. 24., 1876. márc. 5., 1877. ápr. 12., 1878. márc. 24., 1879. febr. 28., 1881. márc. 20. A ROS és a hirdetési bevétel aránya: saját számítás.

A krachot ugyan mérföldkönek tarthatjuk a *Pester Lloyd* vállalattörténetében, de mégsem volt végzetes hatása.²² A vizsgált időszakban az árbevétel-arányos jövedelem 1871-ben, 1872-ben és a krach utáni évben (!), 1874-ben volt a legmagasabb (10% feletti), és ezekben az években folyt be a legnagyobb összeg a Társulat pénztárába, az árbevétel azonban a krachot követően lényegében évről évre folyamatosan csökkent az 1870-es években. A romló eredmény mögött a hirdetési bevételek jelentős és folyamatos csökkenése állt,²³ miközben a példányértékesítési bevételek egyidejűleg kismértékben javultak.

A táblázatból kitűnik, hogy a hirdetési bevételeknek a teljes árbevételhez viszonyított aránya 1869-ben és 1872-ben az 50%-ot is megközelíthette, elmondható tehát, hogy a *Pester Lloyd* üzletmenetében igen jelentős szerepet játszott a hirdetési piac is – ellentétben több más korabeli lappal,²⁴ akkor is, ha a krachot követően néhány év alatt közel felére, kétharmadára csökkent a hirdetések értéke, illetve súlya.

És most alaposabban is vizsgáljuk meg három év üzletmenetét. A *Pester Lloyd* egymást követő három évének (1865–1867) adatai alapján megállapítható: a lapkiadó vállalat március, április és május hónapokban jutott a legnagyobb bevételhez a hirdetések közül, a mélypontot pedig az év első hónapja, valamint a július jelentette. A kiemelkedő eredményeket feltehetőleg a részvénytársaságok éves közgyűlési fel-

²² Ugyanakkor a kor legdinamikusabb lapkiadó vállalata, a *Pester Lloyd* legnagyobb konkurensét, az *Ungarischer Lloyd*ot is kiadó Guttenberg Hírlapkiadó Társulat a krach következtében szűnt meg. A vállalatról bővebben lásd Balogh 2007.

²³ Megjegyzem, hogy az 1873-as válságot követően a legjelentősebb magyar nyelvű napilapokat, a *Pesti Naplót* és a *Hont* kiadó Athenaeum Rt. lapjainál is csökkent a nyereség a hirdetések csökkenése miatt (*Fővárosi Lapok* 1874. június 24.).

²⁴ Az éppen meginduló Athenaeum lapkiadói és nyomdai vállalat 1868 őszén úgy kalkulált, hogy – a többnyire már évek óta fennálló – hírlapjainak (napi- és hetilapok) előfizetéséből összesen 350–380 ezer, míg a hirdetményekből mindössze 70–75 ezer o. é. forint bevételre tehet majd szert az előtte álló üzleti évben (*A Hon* 1868. október 6. reggeli kiadás). Vagyis a nyomdai és irodalmi részvénytársaság úgy számolt, hogy lapjai (napi- és hetilapok) bevételének egyhatoda származik majd hirdetésekből. Ezt az arányt jelöli meg Salamon Ferenc, a *Budapesti Közlöny* szerkesztője is 1868–1869-es promemóriájában a *Pesti Napló* esetében: 84 000 o. é. forintos példányértékesítési bevétel mellett „tetemes”, 16 000 o. é. forintos hirdetési bevételt számol, és egy tervezett, hasonló példányértékesítési bevételű lapnál is 10 000 o. é. forintot jelöl meg mint elképzelhető, reálisan elvárható hirdetési bevételt (MNL OL K 467. 1. csomó, b). (A keltezés nélküli dokumentum iratjegyzékén tévesen szerepel az az utólagos megjegyzés, hogy „az 1870-es évek elejéről”, hiszen Szentkirályi Móric polgármesterségéről jelen időben beszél. A forrásra Csapó Csaba hívta fel figyelmemet, ezt ezúton is köszönöm neki.) A budapesti sajtóviszonyokat jól ismerő Sturm Albert az 1870-es évek közepén úgy vélte, hogy az akkori magyar nyelvű fővárosi napilapok csekély jövedelmezőségének egyik oka a hirdetési intézmény fejletlensége volt. Ennek okát abban látta, hogy viszonylag – feltehetőleg Bécshez képest – csekély a kereskedelmi forgalom, illetve az üzleti életben csekély a magyar nyelv elterjedtsége. Sturm szerint kisebb számú magyar újság jobban tudna igazodni a hirdetési kereslethez: mivel sok az újság a hirdetési piacon, így a hirdetések kis serege szétoszlik. Meglátása szerint a csekély prosperitás abból is következik, hogy a magyar nyelvű politikai sajtó távol marad a tőzsdei eseményektől, ezt pedig tetézi a kiadóhivataloknak az újsághirdetési üzletben való naiv tájékozatlansága és a túl alacsony hirdetési tarifa is (Sturm 1876: 268–270). A korabeli hirdetési tarifákhoz lásd *Zeitungs-Verzeichniss und Iserations-Tarif* 1. Mai 1873.

hívásai eredményezték, a karácsonyi vásárlási-ajándékozási láz ekkoriban és ezen lap esetében még nem eredményezett kiugró csúcsokat a hirdetések terén.

A *Pester Lloyd* 1865 és 1867 közötti előfizetői létszámának vizsgálatakor szembeűnő annak erőteljes hullámzása egy ilyen rövid időszakon belül is. A hullámzások elsősorban a nagypolitika eseményeihez kötődnek: 1865 végén és 1866 első hónapjaiban a parlament összehívása és ülései, 1866 nyarán az osztrák–porosz háború, majd az ismét ülésező parlament, a kiegyezési tárgyalások és a koronázás. Az adatokból különösen a vidéki előfizetők számának növekedése, illetve hektikussága olvasható ki. Véleményem szerint a jelenségnek több oka lehetett. A politikai események viharos volta következtében megnőtt nagypolitika iránti információéhséget vidéken nehezebben lehetett kielégíteni közösségi intézmények révén, nagyobb mértékben kellett tehát individuális információforráshoz – például saját lapelőfizetéshez – fordulni. Mindez azonban vidéken drágább volt, mint Pesten – a *Lloyd* esetében éves szinten 2 forinttal. Éppen ezért gondolom, hogy a vidéki előfizetők a legrövidebb előfizetési módot, a havi előfizetést részesítették előnyben: ez magyarázhatja azt, hogy számuk miért ingadozott ilyen jelentősen, és miért követte ilyen szorosan a politikai eseményeket. A másik fő okot a lapterjesztés korlátaiban találhatjuk. Ekkoriban még gyerekcipőben járt a példányonkénti, vagyis újságárusi értékesítés; nemcsak hogy kis volumenű volt, de kizárólag Pesten, ott is néhány újságárusnál volt lehetséges, vidéken nem.²⁵ Vagyis az egyenként eladott példányok mögött mindig pesti vásárlók álltak. Mindezek ismeretében már a fővárosiak körében is bizonyítható a hullámzó információéhség alkalmi kielégítése. Pesten azonban ugyanez havi szinten másként alakult, mint a vidékiek esetében: a pestiek a belpolitikai események hatására kevésbé gondolták úgy, hogy *Pester Lloyd*-ot vegyenek az újságárusnál, míg a külpolitika (a porosz háború) fejleményei kapcsán láthatóan igen.

VÁLSÁG ÉS ÁRPOLITIKA: DÖNTÉSI MECHANIZMUSOK A PESTER LLOYD KIADÁSÁBAN

Az előző részben rekonstruáltam a *Pester Lloyd* 1860-as és 1870-es évekbeli üzletmenetének egyes – elsősorban „felszíni” – elemeit, ebben a részben a jelenségek mögé kísérek tekinteni. Milyen lapkiadói döntések álltak az üzleti eredmények mögött? Milyen erőfeszítéseket tettek a bevételi oldalon a különböző típusú krízishelyzetekben, a piaci tényezők drasztikus változásaikor a költségvetési egyensúly megőrzése, helyreállítása érdekében? Hogy maradhatott a lapvállalat nyereséges a válságok ellenére is? Mitől függött, hogy egyszer a példányár, máskor a hirdetési tarifa emelése mellett döntöttek? Az alábbiakban egyes, a bevételeket közvetlenül befolyásoló döntési mechanizmusokra igyekszem rámutatni. Arra

²⁵ A *Pester Lloyd* 1860-as évek eleji fejléce szerint: az egyes példányok Kilián György Váci utcai könyvkereskedésében kaphatók. A vidéki példányok árát csak az 1870-es évektől tüntette fel a lap (mind a reggeli, mind az esti lap 1-1 krajcárral került többbe, akárcsak más lapoknál).

jutok elemzésében, hogy a *Pester Lloyd* kiadóinak fejében létezett egy nagyon is racionális modell, miszerint az üzletmenet drasztikus, krízissel járó kilengése esetében a lapkiadói bevételeket meghatározó két piaci tényező közül azt kell „meglovagolni” az áremelés eszközével, amelyiknek az értéke/tendenciája éppen nagyobbak/pozitívabbnak mutatkozik, illetve a jövőre nézve nagyobbak/pozitívabbnak várható. Ezt a válságkezelést, ezt az árpolitikában megmutatkozó lapkiadói döntési folyamatot Lloyd-mechanizmusnak nevezem.

A lapkiadás, csakúgy, mint sok más vállalkozás, szabadpiaci körülmények között igen változatosan alakulhat, vagyis az egymást követő hónapok, évek üzletmenete és eredménye igen eltérő lehet, a nem tervezett „kilengéseket” pedig korrigálni kell a költségvetésben. Ha például az összbevétel csökken vagy az összkiadás nő (illetve ha a kiadások a bevételeknél nagyobb mértékben nőnek), akkor vagy a bevételeket kell növelni, vagy a kiadásokat kell csökkenteni, hogy a vállalat költségvetése egyensúlyban maradjon. A bevételek nagyobbrészt kalkulálhatóak a példányszám várható nagysága, illetve a hirdetések várható terjedelme alapján; egyszerűsítve: a (nettó) árbevétel a példányszám és a (nettó) példányár, illetve a hirdetési felület és a (nettó) hirdetési tarifa szorzatából tevődik ki.

A vizsgált időmetszetben, az 1860-as évek második és az 1870-es évek első felében több alkalommal is növelték a *Pester Lloyd* előfizetési árát, valamint a hirdetési tarifáját. Kérdés: mi állhatott ezen árpolitikai döntések hátterében?

Több mint fél évszázad alatt, 1860 és 1917 között mindössze kétszer emelték a *Pester Lloyd* éves előfizetési díját, de mindkét eset az itt vizsgált időszakra esett: 1866 elején és 1873 végén. Előbbi esetben a kiadásoknak a bevételeknél nagyobb arányú növekedése, utóbbi esetben pedig a bevételeknek a kiadásoknál nagyobb arányú csökkenése miatt történt a változtatás. 1865 végén, az országgyűlés összeültével megkezdődött egy információs konjunktúra, megnőtt az olvasói kereslet (ami véleményem szerint már akkor is teljesen egyértelmű lehetett a lap döntéshozói előtt). Az igények kielégítése ugyanakkor megnövelte a lap előállításának költségeit. A *Pester Lloyd* már ekkor modern lapkiadói vállalkozásként működött abban az értelemben, hogy a lapot olcsóbban értékesítették a vásárlók felé, mint amennyibe az a lapkiadó vállalatnak került; a két összeg közötti különbséget a hirdetési bevételek töltötték fel. Mit is jelentett mindez? Mivel egyre nőtt a példányszám, egyre nőtt a veszteség is, különösen úgy, hogy az amúgy is „ár alatt” értékesített példányok előállítási költségei is nőttek: a szellemi és a fizikai rész egyaránt, még ha a fajlagos veszteség amúgy csökkenhetett is. A kereskedelmi és iparvállalatok hirdetési kedve azonban egyáltalán nem követte az információs konjunktúrát, sőt ekkor már évek óta, 1862-től volt egy igen jelentős csődhullám Pesten (végül egészen 1866-ig).²⁶ Érzékelhették tehát, hogy a hirdetési bevételek nagysága nem nőtt (és minden bizonnyal a reklámértékesítések száma sem), egyértelmű lehetett emiatt a lapkiadó vállalat számára, hogy a hirdetési tarifa megemelése nyomán nem nőhet a hirdetési bevétel. Ebből

²⁶ Kövér 2011: 15.

következően a lap előfizetési árát növelték: fővárosiak esetében 16-ról 18 o. é. frt-ra (osztrák értékű forintra), vidékiek esetében 18-ról 20 o. é. frt-ra nőtt az éves előfizetési díj; míg a hirdetési tarifa változatlan maradt, ám így is kevesebb összeg folyt be hirdetésből 1866-ban, mint 1865-ben.

1873 végén mindkét fő bevételi tétel csökkenésére számíthattak a *Pester Lloyd*nál, és ezúttal is a lap árának emelése mellett döntöttek: a pesti előfizetők esetében 18-ról 22 o. é. frt-ra, a vidékiek esetében pedig 20 o. é. frt-ról 24-re nőtt az éves előfizetési díj. Az 1873 végi döntés háttere és megszületésének oka a következő lehetett: ekkor az információs éhség (a lap számára) már nem nőtt, sőt némileg csökkent is, a gazdaság és a „hirdetési élet” pedig az 1873-as év válságainak következtében rendkívül negatív tendenciába kezdett. A csődök következtében a hirdetési piac bizonyosan csökkent, mind számszerűen, mind „vásárlóerejében”. A lap örülhetett, hogy nem veszített több tényleges és lehetséges hirdetési ügyfelet, nemhogy még több pénzt kérhetett volna az anyagilag megrendült potenciális hirdetőktől.

Összegezve: 1865 végén a kiadások növekedésétől (nagyobb példányszám) és a bevételek egyik tételének (a hirdetési üzletág) csökkenésétől, 1873 végén pedig mind a példányértékesítési, mind – és különösen – a hirdetési bevételek csökkenésétől tarthattak. A „gyógyír” azonban mindkét esetben azonos volt: példányáremelés. A döntések okát abban vélem felfedezni, hogy a *Pester Lloyd* kiadói jó prognózisokkal rendelkeztek mindkét mélyben zajló folyamat, vagyis az információs és a hirdetési kedv alakulását illetően, és annak alapján döntöttek, hogy véleményük szerint melyiktől volt várható a pozitívabb tendencia. A történések őket igazolták: 1866 folyamán valóban nőtt a példányszám, a hirdetési üzlet pedig csökkent, 1874-ben a példányszám csak kissé, a hirdetési kedv (és a hirdetési bevétel) viszont lényegesen visszaesett.

Mi lett volna, ha nem avatkoznak be? 1866-ban az éves átlagos példányszám (a már megemelt ár mellett!) 8 500 körül lehetett²⁷ vagyis (éves előfizetésenként a 2 forintos árkülönbséggel számolva) 17 ezerrel kevesebb lett volna a bevétel, ha a lap ára változatlan maradt volna. Ebben az évben a levonások illetve az adózás előtti nyereség 27 ezer forintra rúghatott, vagyis 20 ezer forintnál sokkal több nemigen folyhatott be a társulat pénztárába.²⁸ És azt se feledjük, hogy kisebb példányár mellett feltehetőleg valamivel nagyobb lett volna az olvasói-újságvásárlói igény is, miáltal – a már többször említett differencia miatt – kisebb lett volna a nyereség. Vagyis ha nem döntenek 1865-ben a példányáremelés mellett, akkor a következő év feltehetőleg nullszaldós vagy kissé veszteséges lett volna. Ugyanez igaz a második áremelés esetén is. 1874-ben mintegy 45-50 ezer forintos

²⁷ Lásd a Függelékben az 1866-os évről vonatkozó előfizetői és példányonkénti értékesítési adatokat.

²⁸ Az 1. táblázatból kitűnik, hogy 1865-ben a hasonló nagyságú eredményből legalább 5 ezer forintot, míg 1867-ben – szintén hasonló összegű nyereségnél – több mint 8 ezer forintot vontak le jutalékokra, ezért feltételezem, hogy 1866-ban is nagyságrendileg 5–8 ezer forintot vonhattak le ezen a címen a kb. 27 ezer forintos eredményből.

többletbévételestől esett volna el a vállalat – a valamelyest csökkenő, kb. 11-12 ezres példányszám mellett –, ha 1873 végén nem növeli 4 forintra az éves előfizetési díjat. Tekintve, hogy 1874-ben 46 568 forint folyt be tiszta eredményként a társulati kasszába, ismét megállapíthatjuk, hogy jól döntöttek: a minimális nyereség – vagy egyenesen veszteség – helyett a lapkiadó vállalat egyik legfényesebb eredményét hozta az 1874-es év! Az 1874-es közgyűlésen elhangzott éves jelentésben tetten érhető a döntéshozók dilemmája, vagyis hogy az egyik bevételi tételt próbálják növelni a másik csökkenése miatt, vagy inkább a kiadásokat fogják vissza. A közgyűlésen elhangzott az is, hogy a hirdetési jövedelem sokkal nagyobb része származott az 1873-as év első öt hónapjából – vagyis a bécsi tőzsde 1873. májusi összeomlása előtti időszakból –, mint az azt követő hét hónapból.²⁹

A lapvállalat tehát e két válságos esetben (mindkét alkalommal deficit fenyegetett) – logikusan – azt a piaci tényezőt lovagolta meg, amelyikből jobb eséllyel lehetett „kisajtolni” többletbévételest. Megtehetette, hiszen olvasói körében kivívott már egy olyan tekintélyt mind politikai, mind gazdasági téren, hogy azok továbbra is kitartottak a lap mellett – a nagyarányú lapáremelések ellenére is.³⁰ Az olvasók kitartása ugyanakkor mással is magyarázható, hiszen a két kritikus időpontban vagyunk: közvetlenül a kiegyezés előtt, illetve a nagy csőd után, vagyis az „eligazodáshoz” mindenképpen szükség volt egy *Pester Lloyd*-kaliberű, megbízható lap információira. És talán helytálló az a feltételezés is – annak ellenére, hogy nem ismerünk „társadalmi státuszt” és vagyoni helyzetet jelölő előfizetői listákat –, hogy a *Lloyd* olvasói kifejezetten a (leg)tehetősebb rétegekből kerültek ki, akik könnyebben elviselték az évi néhány forintos többletkiadást, amiért cserébe lapjuk továbbra is megmaradt színvonalasnak, nagy költségráfordítással készülőknek. Bár az áremelések drasztikusak voltak, a *Pester Lloyd* megengedhette magának, mert 1865 végén még nem, 1873 végén pedig már nem

²⁹ *Pester Lloyd* 1874. március 15. A közgyűlésen elhangzott, hogy az előfizetési díjat 1873. december 1-től emelték meg, és azóta nem észleltek változást az előfizetők számában. Az év későbbi részében azonban jelentősen csökkenhetett az értékesített példányszám, hiszen éves összevetésben csak kisebb mértékben nőtt a példányértékesítési bevétel 1873-hoz képest, és a kiadások jelentős csökkenése mögött is nagy részben a példányszám terén tapasztalt visszaesés, és így a nyomdai költségek csökkenése állhatott.

³⁰ Meg kell jegyezni itt, hogy 1870 elején 2 forintra csökkentették az éves előfizetési díjakat, és emellett hetente egy „ingyenes” (valójában persze az árba beleszámított) mellékletet is adtak a *Pester Lloyd*-hoz. Ez az árcsökkentés azonban valójában a nettó példányár növelését jelentette, ugyanis 1870-re eltörölték az 1857-ben bevezetett, a lapokra kivetett állami illetéket, az újságbélyeget, amely addig a *Pester Lloyd*-ra, mint hetente 6-szor este és reggel megjelenő politikai lapra, évente minden egyes előfizető után közel 4 forint terhet rótt, és ezt az előfizetési árba bele is építették. A 4 forintos illeték tehát megszűnt, de a lap ára csak 2 forintra csökkent. Összegezve: a lap egykori bruttó ára csökkent (fővárosi éves előfizetés esetében 20 forintról 18-ra), de az egykori nettó ára nőtt (16 forintról 18 forintra). Ezt az árváltozást azonban nem tekinthetjük lapkiadói válságreakciónak abban az értelemben, hogy a mélyben zajló piaci tényezők kilengése miatt megbomlott egyensúly helyreállítása érdekében történt volna beavatkozás, hiszen a pluszbévételest (éves szinten előfizetésenként 2 forintot) befektették, új termékekre, az előfizetőknek járó ingyenes melléklapra fordították.

volt igazi konkurenciája a lapnak, a krach következtében ugyanis az *Ungarischer Lloyd* megroppant.

A *Pester Lloyd* hirdetési tarifája az 1860-as évek vége és az 1870-es évek eleje közötti időszakban háromszor változott: tarifát emeltek 1870 áprilisában, 1872 elején, valamint 1873 januárjában. Mindhárom időpontról elmondható, hogy a példányszám jelentősen, majd kisebb mértékben, de nőtt, a tőzsde pedig kifejezetten „dübörgött”.³¹ Azért fontos az utóbbi mozzanat, mert a *Pester Lloyd* hirdetőinek legjelentősebb része a tőzsdén jegyzett részvénytársaságok, illetve a kisebb-nagyobb (pesti és bécsi) bankházak közül került ki. A tőzsde, a pénzvilág és a kereskedelem „krémje” szinte teljesen lefedte a *Pester Lloyd* kiadó Pesti Lloyd Társulat tagságát, vezetőségét. Az 1871–72-es időszakból össze tudjuk vetni a Társulat és a tőzsde tagságát.³² Azt tapasztalhatjuk, hogy a Pesti Áru- és Értéktőzsde bizottmányi tagjainak túlnyomó része Lloyd-tag is volt egyben, és fordítva: a Pesti Lloyd választmányi tagok többsége a tőzsde tagja is volt egyben, a két testület vezetősége pedig mintegy felerészben azonos volt, és az „egyszerű” *Mitgliederek* között is nagyon nagy volt az átfedés a két testületnél. Vagyis: a lap hirdetőinek jelentős része a lapot kiadó társaság tagságából származhatott. Így már érthető, hogy az éves közgyűléseken miért magyarázták szinte mentegőzve az egyes tarifaemelések okát.

Az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején jelentősen megnövekedett a *Pester Lloyd* elterjedtsége. A példányszám növekedésével azonban a kiadások is nőttek, és a lapban megjelenő változatlan árú hirdetések már nem tudták „feltölteni” a keletkező egyre nagyobb deficitet. A *Pester Lloyd*nál ekkor a hirdetések egységárának megemelése mellett döntöttek – talán azért, mert úgy vélhették, hogy könnyebb egy „hirdetési konjunktúra” idején a régi ügyfelektől több pénzt „kicsikarni”, mint újakat találni. Persze ezeket a régi ügyfeleket meg kellett győzni, ami a *Pester Lloyd*nak feltehetően nem okozott olyan nagy nehézséget, tekintve, hogy a lapot kiadó társulat több száz fős tagsága a magyar gazdasági élet krémjét képezte. Az arányosnak tartott hirdetésitarifa-emeléseket az éves rendes közgyűléseken nemcsak egyszerűen bejelentették, de meg is indokolták, kiemelve, hogy az ebből származó bevétel a lap növekvő előállítási költségeinek fedezésére fog szolgálni, továbbá hogy a hirdetés immár több emberhez jut majd el.

Az 1870. márciusi rendes évi közgyűlésen az éves jelentésben elhangzott, hogy bár nem volt olyan rendkívüli esemény, amely az olvasási kedvet különösebben növelte volna, az előfizetők köre 1869-ben mégis hónapról hónapra nőtt, olyannyira, hogy a lap korábban nem tapasztalt, 10 ezres példányszámot ért el az év végére, és ez a példányszám 1870 első hónapjaira is – jelentéktelen ingadozással – megmaradt, amit igen reménykeltőnek tartottak. A lap növekvő elterjedtsége tette szükségessé április elsejétől a hirdetési tarifa emelését, ugyanis e nélkül a hirdetési üzlet alig fedezte volna a növekvő példányszámú lap költségeit.

³¹ A gazdaság teljesítménye azonban nem; Schulze számításai szerint az ország GDP-je az 1870-es évhez képest egészen az évtized közepéig kismértékben csökkent, illetve stagnált (Kövér 2007: 62).

³² Vö. például *A Pesti Lloyd Társulat Évkönyve 1871-re*. Pest, 1872.

E tarifaemelésről a következő évben megjegyezték, hogy a hirdetési üzlet a megemelt hirdetési díj ellenére is folyamatosan gyarapodik. Az 1870-es közgyűlésen az is elhangzott, hogy 1869-ben több mint 3 000 o. é. forintot kellett a vállalatnak leírnia mint behajthatatlan hirdetési követelést.³³ Itt jegyzem meg, hogy az 1870-es év egy időszaka egyébként a francia–porosz háború miatt a lap számára veszteséges lett, ugyanis háborús időkben – a kereskedelem és az ipar szokásos fennakadása következtében – jelentősen csökkentek a hirdetési bevételek, míg a tudósítók, táviratok, térképmelléletek költségei, valamint a megnövekedett nyomdaköltségek jelentősen megnövelték a kiadásokat: 1870-ben négy hónapban a kiadások meghaladták a bevételeket.³⁴ Az 1872. március 2-i közgyűlésen elhangzott jelentés³⁵ a néhány héttel korábban életbe léptetett „mértékletes” hirdetésitarifa-emelésről szólva arra is kitért, hogy a példányértékesítési bevétel (a példányszám 12 ezerre nőtt) csak a papír- és nyomásköltségeket fedezte a megelőző évben, és hogy a korábbi tarifa 8-9 ezres példányszámhoz, három évvel korábban lett megállapítva. Egy évvel később, az 1873. január 1-től életbe léptetett tarifaemelés indoklásakor is a példányszám gyarapodását, és ezzel együtt a nyomtatási és papírköltségek növekedését hangsúlyozza az éves közgyűlési jelentés.³⁶

* * *

A fentiekben megkíséreltem modellezni az üzletmenet társadalmi és gazdasági beágyazottságát és a lapkiadói válságkezelés Lloyd-mechanizmusnak nevezett logikáját a *Pester Lloyd* esetében. A 2. táblázat összefoglalóan tartalmazza a kifejtetteket, vagyis hogy a lapkiadó vállalat üzletmenetének nagyobb kilengései alkalmával (krízishelyzetekben) a pozitívabb (vagy a pozitívabbnak várt) piaci tényezőnek megfelelően alakították az árpolitikát: ha az információs tényező alakult pozitívabban, akkor példányárat (előfizetési díjat) emeltek, ha a gazdasági folyamatok alakulása tűnt kedvezőbbnek, akkor a hirdetési tarifát növelték. Ezek a lépések nagyban hozzájárultak a napilap kiemelkedően rentábilis működtetéséhez – válságok előtt, alatt és után is.

A tanulmányban vizsgált időszak egyetlen veszteséges éve (1868) nem a külső piaci tényezőkre adott nem megfelelő válaszok következményeként lett deficitese a *Pester Lloyd* számára, hanem egy olyan súlyos belső krízis (lényegében a teljes szerkesztőség és kiadóhivatal távozása) miatt, amelynél nem működhetett a Lloyd-mechanizmus.

³³ *Pester Lloyd* 1870. március 27.

³⁴ *Pester Lloyd* 1871. február 26.

³⁵ *Pester Lloyd* 1872. március 3.

³⁶ *Pester Lloyd* 1873. március 30.

2. táblázat

A Lloyd-mechanizmus. A piaci tényezők alakulásának hatásai 1866 és 1873 között a Pester Lloyd előfizetési díjára és hirdetési tarifájára

Dátum	Információs trend	Gazdasági trend	Árpolitika
1866. január 1.	↑	↓	előfizetési díj emelése
1870. április 1.	↑	↑↑	hirdetési tarifa emelése
1872. február	↑	↑↑	hirdetési tarifa emelése
1873. január 1.	0	↑↑	hirdetési tarifa emelése
1873. december 1.	↓	↓↓	előfizetési díj emelése

Az információs és a gazdasági trendek oszlopában a jelölések a tendenciát mutatják: „↑”: növekvő, „↑↑”: különösen növekvő, „↓”: csökkenő, „↓↓”: különösen csökkenő, „0”: stagnáló.

FORRÁSOK

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK)

BF 0910/82. Pesti Lloyd Társulat, vegyes iratok, 1865–1867.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 467. Miniszterelnökségi Levéltár, Miniszterelnökség, Miniszterelnökök félhivatalos iratai, 1868–1870.

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSZK Kt)

Fond IV. Falk Miksa, 1868–1870.

A Pesti Lloyd Évkönyve 1854-re. Pest, 1854.

A Pesti Lloyd Társulat Évkönyve 1865-re. Pest, 1866.

A Pesti Lloyd Társulat Évkönyve 1871-re. Pest, 1872.

A Pesti Lloyd Évkönyve 1880-ra. Budapest, 1880.

Zeitungs-Verzeichniss und Iserations-Tarif der I. internationalen Annoncen-Expedition von Leopold Lang & Comp. Pest. Ausgegeben am 1. Mai 1873.

Borsszem Jankó, 1878. szeptember 1.

Fővárosi Lapok, 1869, 1874.

A Hon, 1868.

Pester Lloyd, 1866–1874.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Eszter 2009: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról. 1908–1914.* Budapest.
- Baldasty Gerald J. 1992: *The Commercialization of News in the Nineteenth Century.* Madison.
- Baldasty, Gerald J. 1999: *E. W. Scripps and the Business of Newspapers.* Urbana.
- Balogh János Mátyás 2005: Apró hirdetések és apróhirdetések 1850–1900. *Médiakutató* (6.) 4. 77–93.
- Balogh János Mátyás 2006: „Ha ezt Gutenberg látná!” A magyarországi nyomdászat rotációs forradalma és a *Maschinenfabrik Augsburg (MAN) 1881–1898.* A MAN Roland Magyarország jubileumi kiadványa tekerces gépei magyarországi megjelenésének 125. évfordulójára. Budapest.
- Balogh János Mátyás 2007: Napilapok és pénzintézetek kapcsolata a dualizmus korában. A Guttenberg Hírlapkiadó Társulat. *Médiakutató* (8.) 2. 73–92.
- Balogh János Mátyás 2009: A budapesti tekerces hírlapnyomdászat születése. *Fons* (16.) 1. 25–43.
- Birkner, Thomas 2010: Das Jahrhundert des Journalismus – ökonomische Grundlagen und Bedrohungen. *Publizistik* (55.) 41–54.
- Buzinkay Géza 2008: *Magyar hírlaptörténet. 1848–1908.* Budapest.
- Deutsch Antal 1903: *A Pesti Lloyd-Társulat 1853–1903.* Budapest.
- Ditges, Karl Ludwig 1928: *Das Rechnungswesen in Zeitungs-verlagsunternehmungen.* Saarbrücken.
- Garr, Max 1912: *Die wirtschaftliche Grundlagen des modernen Zeitungswesens.* Wien–Leipzig.
- Halász Imre 1911: *Egy letűnt nemzedék.* Budapest.
- Hellwig, Wolfgang 1929: *Unternehmungsformen der deutschen Tagespresse. G. m. b. H. und A.-G.* Leipzig.
- Hower, Ralph M. 1949: *The History of an Advertising Agency. N. W. Ayer & Son at Work. 1869–1949.* Cambridge.
- Kaplan, Richard L. 2002: *Politics and the American Press. The Rise of Objectivity, 1865–1920.* Cambridge.
- Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.) 1985: *A magyar sajtó története.* II/2. Budapest.
- Kövér György 2007: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma.* Budapest, 44–73.
- Kövér György 2011: Válság válság hátán: a 19. század. In: Katona Csaba (szerk.): *Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok Magyarhonban a 19. és 20. században. A szombathelyi Mediauave Fesztivál keretében 2010. május 5-én megrendezett tudományos konferencia előadásai.* Szombathely, 11–23.
- Lakatos Éva 2004: *Sikersajtó a századfordulón.* Budapest.
- Lipták Dorottya 2002: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága.* Budapest.
- Meyer, Hans-Friedrich 1967: *Zeitungspreise in Deutschland im 19. Jahrhundert und ihre gesellschaftliche Bedeutung.* Hamburg.

- Monok István 2010: *A magyarországi főnemesség könyves műveltsége a XVI–XVII. században.* (Értekezés a Magyar Tudományos Akadémia doktora cím elnyeréséért.) Budapest.
- Munzinger, Ludwig 1902: *Die Entwicklung des Inseratenwesens in den deutschen Zeitungen.* Heidelberg.
- Picard, Robert G. 1989: *Media Economics. Concept and Issues.* Newbury Park.
- Reumann, Kurt 1968: Entwicklung der Vertriebs- und Anzeigenerlöse im Zeitungsge-
werbe seit dem 19. Jahrhundert. *Publizistik* (13.) 226–271.
- Rogers, Jason 1918: *Newspaper Building. Application of Efficiency to Editing, to Mechanical Production, to Circulation and Advertising With Cost Finding Methods, Office Forms and Systems.* New York–London.
- Schneider, Werner 1924: *Die Faktoren der Rentabilität einer Zeitung.* Leipzig.
- Scott, William R. 1915: *Scientific Circulation Management for Newspapers.* New York.
- Silberstein-Loeb, Jonathan 2009: The Structure of the News Market in Britain, 1870–
1914. *Business History Review* (83.) 4. 759–788.
- Smith, Carol – Dyer, Carolin Stewart 1992: *Taking Stock, Placing Orders. A Historio-
graphic Essay on the Business History of the Newspaper.* (Journalism Monographs
132.) Washington.
- Stöber, Rudolf 2000: *Deutsche Pressegeschichte. Einführung, Systematik, Glossar.* Konstanz.
- Sturm, Albert 1876: *Culturbilder aus Budapest.* Leipzig.
- Tóvölgyi Titusz 1872: *A magyar ellenzék véres küzdelme vagyis: Gyász-napok a magyar
nemzet életéből.* I. Pest.
- Vajda Viktor 1870: *Művészet és politika. Képek a magyar társadalomból.* Pest.
- Walter, Edith 1994: *Österreichische Tageszeitungen der Jahrhundertwende. Ideologischer
Anspruch und ökonomische Erfordernisse.* Wien–Köln–Weimar.
- Wehle, J. G. 1883: *Die Zeitung. Ihre Organisation und Technik. Journalistisches Hand-
buch.* Wien–Pest–Leipzig.

FÜGGELEK

A Pester Lloyd üzletmenetének alakulása (1865–1867)

1865	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.	Egész évben
<i>Előfizetők (fő)</i>													
Pest-Budán	2 694	2 707	2 716	2 672	2 661	2 682	2 641	2 682	2 689	2 800	2 907	n. a.	
Vidéken	3 208	3 248	3 260	3 132	3 203	3 360	3 508	3 579	3 587	3 722	3 938	n. a.	
<i>Előfizetők összesen</i>	<i>5 902</i>	<i>5 955</i>	<i>5 976</i>	<i>5 804</i>	<i>5 864</i>	<i>6 048</i>	<i>6 149</i>	<i>6 261</i>	<i>6 276</i>	<i>6 522</i>	<i>6 845</i>	<i>n. a.</i>	
<i>Bevételek (o. é. frt)</i>													
Előfizetésből	9 320	9 410	9 460	9 170	9 250	9 570	9 760	9 950	9 970	10 350	10 850	n. a.	119 500
Peldányonkénti árusításból	30	40	40	30	50	100	80	100	80	100	100	n. a.	1 050
Hirdetésekből	3 550	4 150	4 900	4 900	5 300	4 700	3 780	4 600	3 800	5 000	4 250	n. a.	53 000
<i>Összes bevétel</i>	<i>12 900</i>	<i>13 600</i>	<i>14 400</i>	<i>14 100</i>	<i>14 600</i>	<i>14 370</i>	<i>13 620</i>	<i>14 650</i>	<i>13 850</i>	<i>15 450</i>	<i>15 200</i>	<i>n. a.</i>	<i>174 050</i>
<i>Kiadások (o. é. frt)</i>													
Szerkesztőség	1 783	1 776	1 763	1 756	1 776	1 730	1 800	1 878	1 745	1 883	1 812	n. a.	21 500
Expediálás	857	857	857	857	857	857	875	857	857	857	857	n. a.	10 305
Újságok	300	300	300	300	300	300	300	300	300	300	300	n. a.	3 600
Táviratok	170	170	226	274	197	313	305	162	136	291	141	n. a.	2 600
Nyomda	7 093	6 946	8 309	7 481	8 056	8 090	7 667	8 280	8 098	8 584	8 770	n. a.	97 000
Újságbélyeg	926	932	996	945	876	985	1 098	1 077	1 099	1 197	1 195	n. a.	12 650
Portó(bélyeg)	55	44	65	63	67	59	53	50	57	55	52	n. a.	680
Könyvek	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	n. a.	240
Kereskedelmi tudósítások	100	100	100	150	150	100	100	100	100	100	100	n. a.	1 300
Iroda	194	151	161	151	183	162	198	172	193	209	300	n. a.	2 250
<i>Összes kiadás</i>	<i>11 500</i>	<i>11 300</i>	<i>12 800</i>	<i>12 000</i>	<i>12 500</i>	<i>12 670</i>	<i>12 420</i>	<i>12 900</i>	<i>12 600</i>	<i>13 500</i>	<i>13 550</i>	<i>n. a.</i>	<i>152 125</i>
Nyereség (o. é. frt)	1 400	2 300	1 600	2 100	2 100	1 700	1 200	1 750	1 250	1 950	1 650	n. a.	21 925

1866	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.	Egész évben
<i>Előfizetők (fő)</i>													
Pest-Budán	3 250	3 267	3 274	3 116	3 081	3 160	3 245	3 235	3 125	3 000	3 010	n. a.	
Vidéken	5 530	5 519	5 277	4 614	4 750	4 841	5 408	5 450	5 005	4 312	4 321	n. a.	
<i>Előfizetők összesen</i>	<i>8 780</i>	<i>8 786</i>	<i>8 551</i>	<i>7 730</i>	<i>7 831</i>	<i>8 001</i>	<i>8 653</i>	<i>8 685</i>	<i>8 130</i>	<i>7 312</i>	<i>7 331</i>	<i>n. a.</i>	
<i>Bevételek (o. é. forint)</i>													
Előfizetésből	15 400	15 400	15 000	13 600	13 800	14 100	15 300	15 350	14 320	12 850	12 900	n. a.	171 500
Példányonkénti árusításból	300	350	600	400	470	1 500	2 050	2 000	830	400	300	n. a.	9 500
Hirdetésekből	3 700	4 200	5 050	5 050	4 430	3 550	3 050	3 500	3 650	3 900	4 000	n. a.	48 000
<i>Összes bevétel</i>	<i>19 400</i>	<i>19 950</i>	<i>20 650</i>	<i>19 050</i>	<i>18 700</i>	<i>19 150</i>	<i>20 400</i>	<i>20 850</i>	<i>18 800</i>	<i>17 150</i>	<i>17 200</i>	<i>n. a.</i>	<i>229 000</i>
<i>Kiadások (o. é. forint)</i>													
Szerkesztőség	2 056	2 251	2 349	2 368	2 300	2 302	2 208	1 963	1 850	1 906	1 902	n. a.	25 350
Expediálás	1 040	1 015	1 076	1 026	1 080	1 102	1 108	1 117	1 104	1 093	1 093	n. a.	12 950
Újságok	275	275	275	275	275	275	275	275	275	275	275	n. a.	3 300
Táviratok	270	181	165	191	249	477	418	448	305	243	259	n. a.	3 450
Nyomda	10 611	11 956	13 020	11 220	10 745	11 233	13 078	11 340	10 400	9 941	10 147	n. a.	133 800
Újságbélyeg	1 691	1 575	1 797	1 233	1 585	1 513	1 603	1 519	1 527	1 303	1 306	n. a.	17 950
Porto(bélyeg)	41	33	61	41	51	63	44	46	42	63	62	n. a.	600
Könyvek	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	n. a.	240
Kereskedelmi tudósítások	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	n. a.	1 200
Iroda	192	240	183	172	293	163	343	218	174	203	232	n. a.	2 600
<i>Összes kiadás</i>	<i>16 300</i>	<i>17 650</i>	<i>19 050</i>	<i>16 650</i>	<i>16 700</i>	<i>17 250</i>	<i>19 200</i>	<i>17 050</i>	<i>15 800</i>	<i>15 150</i>	<i>15 400</i>	<i>n. a.</i>	<i>201 440</i>
Nyereség (Ft)	3 100	2 300	1 600	2 400	2 000	1 900	1 200	3 800	3 000	2 000	1 800	n. a.	27 560

1867	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.	Egész évben
<i>Előfizetők (fő)</i>													
Pest-Budán	2 994	3 052	3 140	3 061	3 109	3 192	2 951	2 946	2 933	2 930	n. a.	n. a.	
Vidéken	4 847	4 944	5 050	4 855	4 924	4 995	4 813	4 814	4 760	4 775	n. a.	n. a.	
<i>Előfizetők összesen</i>	<i>7 841</i>	<i>7 996</i>	<i>8 190</i>	<i>7 916</i>	<i>8 033</i>	<i>8 187</i>	<i>7 764</i>	<i>7 760</i>	<i>7 693</i>	<i>7 705</i>	<i>n. a.</i>	<i>n. a.</i>	
<i>Bevételek (o. é. forint)</i>													
Előfizetéstől	13 800	14 050	14 450	13 950	14 150	14 400	13 700	13 700	13 550	13 560	n. a.	n. a.	166 200
Peldányonkénti árusításból	200	450	550	750	500	700	750	500	400	340	n. a.	n. a.	5 800
Hirdetésekből	4 000	5 000	6 200	5 500	6 200	6 200	4 000	5 300	5 300	5 200	n. a.	n. a.	63 000
<i>Összes bevétel</i>	<i>18 000</i>	<i>19 500</i>	<i>21 200</i>	<i>20 200</i>	<i>20 850</i>	<i>21 300</i>	<i>18 450</i>	<i>19 500</i>	<i>19 250</i>	<i>19 100</i>	<i>n. a.</i>	<i>n. a.</i>	<i>235 100</i>
<i>Kiadások (o. é. forint)</i>													
Szerkesztőség	2 236	2 258	2 431	2 453	2 430	2 179	2 354	2 388	2 285	2 463	n. a.	n. a.	28 300
Expediálás	1 089	1 130	1 475	1 445	1 179	1 177	1 188	1 173	1 173	1 173	n. a.	n. a.	12 550
Újságok	275	275	275	275	275	275	275	275	275	275	n. a.	n. a.	3 300
Táviratok	310	355	340	483	449	474	591	582	464	462	n. a.	n. a.	5 400
Nyomda	10 594	10 550	12 656	11 131	12 347	12 292	10 897	11 135	11 150	11 442	n. a.	n. a.	136 650
Újságbélyeg	1 473	1 308	1 639	1 535	1 461	1 444	1 473	1 463	1 467	1 553	n. a.	n. a.	17 900
Portó(bélyeg)	69	54	58	49	52	40	50	44	47	49	n. a.	n. a.	610
Könyvek	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	n. a.	n. a.	240
Kereskedelmi tudósítások	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	n. a.	n. a.	1 200
Iroda	230	146	202	207	332	396	498	317	366	359	n. a.	n. a.	3 800
<i>Összes kiadás</i>	<i>16 400</i>	<i>16 200</i>	<i>19 200</i>	<i>17 600</i>	<i>18 650</i>	<i>18 400</i>	<i>17 450</i>	<i>17 500</i>	<i>17 350</i>	<i>17 900</i>	<i>n. a.</i>	<i>n. a.</i>	<i>209 550</i>
Nyerés (o. é. forint)	1 600	3 300	2 000	2 600	2 200	2 900	1 000	2 000	1 900	1 200	n. a.	n. a.	25 567

Forrás: FSzEK BF 0910/82. (a dokumentum eredetileg német nyelvtől).

A táblázatok „Egész évben” oszlopában saját becsléseim szerepelnek, kivéve az 1867-es év táblázatának „Nyerés” – „Egész évben” celláját, annak forrása: Deutsch 1903: 227.

Bodovics Éva Judit

Árvízi hangok

*Az 1878-as miskolci árvizet megélt személyek történetei**

Miskolc történetében egészen a 20. századig meghatározó szerepet töltött be a várost nyugat–keleti irányban átszelő Szinva, s az észak felé elterülő dombvidékről a csapadékot levezető Pece, mely a város területén egyesült az előbbivel. A települést fő- és mellékágaikkal sűrűn behálózó patakok, amellet, hogy fontos feladatot láttak el a város gazdasági életében (a Szinva vize például számos malmot hajtott), s girbegurba medrűkkel és az ahhoz kapcsolódó építményekkel (hidak, pallók, cölöpök, malmok, malomárkok stb.) a városképre is rányomták bélyegüket, gyakori áradásaikkal sokszor megkeserítették a miskolciak életét. A település történetében mindmáig a legpusztítóbbnak számító 1878-as árvíz nyomán számos élménybeszámoló jelent meg a sajtóban, a korszak leghatékonyabb kommunikációs eszközében. Az augusztus 30-án éjjel bekövetkezett miskolci árvizet megtapasztalt emberek történetei, köszönhetően a napilapok jól működő hírhálózatának, hamar bejárták az országot. A katasztrófa élményében így nem csupán azok osztozhattak, akik szerencsétlenségükre a városban tartózkodtak, hanem azok is, akik csak az újságokból értesültek a hírről. A kétféle tapasztalat természetesen nem azonos; az újságok olvasói már egy letisztult és megszerkesztett narratívát kaptak kézhez az újságírók vagy a szemtanúk jóvoltából.

Ezeket a beszámolókat több szempontból is érdemes vizsgálni. Felhasználhatjuk őket az esemény (re)konstrukciójához, vagy akár narratológiai elemzést is végezhetünk rajtuk, vagy pedig, miként arra e tanulmány is vállalkozik, megpróbálhatjuk megragadni a katasztrófa tapasztalatát a személyes sorsokon keresztül. Az egyedi élmények bemutatásával közelebb kerülhetünk a természeti csapás közösségi percepciójához, melyre az egyes esetekből következtethetünk.

EGY TERMÉSZETI KATASZTRÓFA TAPASZTALATÁNAK NYOMÁBAN

Kutatásunk azon személyekre irányult, akik az árvíz elszenvédőiként jelentek meg az újságok lapjain. Közöttük volt olyan, aki szerencsésen túlélte a katasztrófát, s így élményeit megoszthatta az olvasókkal. Másokhoz azonban nem volt ilyen kegyes a sors: halálukat a helyiek vagy a túlélő családtagok elbeszélései alapján az újságírók örökítették meg. Az elhunytakról szóló történetek, noha nem segítenek közelebb jutni az árvíz percepciójához, a másik eshetőség felvázolásával

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport munkájának keretében készült.

mégiscsak viszonyítási pontként szolgálnak az életben maradt tapasztalatainak ismertetésekor. Az árvíz tapasztalatához forrásként használhatjuk az újságokban megjelent saját, illetve újságírói beszámolókat, valamint az árvíznek emléket állító albumokat, kiadványokat. A hivatali dokumentumok közül pedig jelentős segítséget nyújtanak az egyének – elsősorban gazdasági – helyzetének felvázolásához az árvizet követően felvett kárfelvételi ívek, segély iránti kérelmek, valamint az elhunytakról és a kiosztott segélyekről készült lajstromok.¹ Bár a korszakra vonatkozó visszaemlékezések és naplók jól használhatók lennének a percepció vizsgálatához, időbeli távolságuknál, valamint azon oknál fogva, hogy szerzőik nem tartoznak bele a kiválasztott árvízi szemtanúk csoportjába, csak részlegesen kerültek felhasználásra. Az így szerzett ismereteinket az 1880. és az 1900. évi népszámlálás,² valamint a vonatkozó születési, halotti és házassági anyakönyvek adataival egészítettük ki.³ Természetesen az egyéni sorsok 1900 után is tovább követhetők; hogy meddig megyünk, annak csak forrásaink és a kutatásra fordítható időnk szabhatnak határt.

A kutatás kezdetlegessége miatt tanulmányunkban csupán arra törekedtünk, hogy a korabeli beszámolók segítségével felvázoljunk egy képet arról, miként élték meg szereplőink az árvizet, valamint a prozopográfiai kutatásoknál használt módszer alkalmazásával utánajárjunk annak, hogy kik voltak ezek az emberek, s – amennyiben forrásaink lehetővé teszik – hogyan folytatódott életük az árvíz után.

Éz utóbbi kutatáshoz, vagyis a prozopográfiai megközelítésű adatgyűjtéshez nem készítettünk előzetes kérdőívet; a fellelhető források bizonytalansága és a kiválasztott csoport heterogén jellege folytán célunk csupán az volt, hogy a lehető legtöbb információt kutassuk fel a vizsgált egyenekről. A kutatott csoport tehát meglehetősen vegyes, közös vonásuk, melynek köszönhetően végül is egy halmazba kerültek, mindössze annyi, hogy valamennyien szerepeltek az árvízről tudósító hírlapokban. Az árvízben károkat szenvedettekre vonatkozóan három különböző névjegyzéket állíthatunk össze. A legnépesebb csoportot a kárfelvételi ívek alapján szerkeszthetjük meg. Az árvizet követő néhány napban egy 27 főből álló bizottság, két-három fős bontásban, az árvízzel sújtott utcák valamennyi lakójával elbeszélgetve, a károkat személyesen szemügyre véve minden egyes telek esetében külön kárjegyzéket vett fel. Az így összegyűlt kárfelvételi ívek száma több ezer darab. Az ívek feldolgozása után összeállított névjegyzék minden bizonnyal lehetővé teszi majd a reprezentatív mintavételt, azonban a feldolgozottság jelenlegi szintjén erre nem nyílt lehetőségünk. A második név-

¹ MNL BAZML IV.1923. A miskolci, 1878. augusztus 31-i árvíz folytán keletkezett iratok gyűjteménye.

² MNL BAZML IV.1905/j. Miskolc város tanácsának iratai, 1. és 2. kötet. Miskolc város lakosainak házsám szerinti névsora (népszámlálási jegyzék utcanévmutatóval) 1880 és 1900. A kutatás során a hivatkozott forrás elektronikus változatát használtuk.

³ MNL BAZML IV.1926. Miskolc város felekezeti anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye.

jegyzék a természeti katasztrófa segélyezettjeinek neveit tartalmazza. Habár ez valamivel kisebb halmaz, mint az előző, még így is több száz főt jelent. A harmadik lajstrom pedig az elhunytak neveit öleli fel, hivatalosan 277 személyt. Hogy miért nem az említett három névjegyzék valamelyike alapján állítottuk össze azt a szűkebb mintát, melyet aztán vizsgálatnak vetettünk alá, annak több oka van. A forráslehetőségeket látva hamar lemondunk a reprezentatív mintavételről, ugyanis az egyetlen névjegyzék, mely ezt lehetővé tenné – a kárfelvételi ívek –, még nem áll készen az ilyen típusú vizsgálatra. A másik két jegyzék, amellet, hogy egyoldalú (hiszen vagy csak a túlélők, vagy csak az elhunytak neveit tartalmazza), meglehetősen kevés információval szolgál az adott személyt illetően. A segélyezettek jegyzéke a kárt szenvedett nevét és a segély összegét, a halottak névsora – amennyiben a személyazonosság megállapítható – az elhunyt nevét, életkorát, illetve felekezeti hovatartozását tartalmazza.

Úgy ítéltük meg a kutatás kezdetekor, hogy egyik jegyzék sem alkalmas arra, hogy kiindulási pontként szolgáljon, ugyanis meglehetősen nehéz feladat lett volna a lajstromok segítségével olyan személyekre bukkanni, akiknek árvízi élményeiről valamilyen narratív forrás is fennmaradt. Ezért esett a választásunk a sajtóra mint elsődleges forrásra. Feltételeztük, hogy egy több sajtóorgánumra kiterjedő kutatás bővítheti azon személyes beszámolók számát, melyeket az árvízzel kapcsolatban eddig ismertünk. Szerencsére elképzelésünk beigazolódott. A harmincegy vizsgált napi- és hetilapban⁴ számos olyan leírást fedeztünk fel, melyek magát a katasztrófát és/vagy az árvíz utáni állapotokat festik le. Ez utóbbiakra, melyek többségükben a helyszínre érkezett vagy a helyi újságírók, illetve a városba utazók benyomásait közvetítették, most nem térhetünk ki. Jóllehet fontos adalékokkal szolgálnak az árvíz pusztítását és a helyreállítási munkálatokat illetően, arra mégsem alkalmasak, hogy a személyes percepcióról tájékoztassanak, legalábbis nem azokéról, akiket kiválasztottunk. Mint már korábban említettük, az árvíz túlélők mellett az elhunytakat is be kívánjuk mutatni, így a sajtócikkekben kiindulva, s az említett három jegyzék adatait felhasználva összesen 15 ember vagy család sorsa elevenedhet meg szemünk előtt.

Első látásra úgy tűnhet, hogy az újságokba valamennyi árvízi szereplő egyenlő eséllyel kerülhetett be, s így akár reprezentatívnak is tarthatnánk ezt a készen kapott mintát. Ez azonban nincs így. A bekerülés szempontjai között minden bizonnyal szerepelt az információ forrása, az információ mennyisége, érdekessége, s olyan egyéb tényezők, mint például a katasztrófa után eltelt idő, vagy éppen a hír számára fenntartott hely. Remélhetőleg a kutatás azon

⁴ A kutatás során átnézett lapok ábécésorrendben: *Abauj-Kassai Közlöny, Alföld, Bolond Istók, Borsod Miskolczi Értesítő, Borsszem Jankó, Budapest, Debreczeni Ellenőr, Eger, Egri Népiújság, Egyetértés, Ellenőr, Fővárosi Lapok, Független Hírlap, Heves Vármegye, Hirmondó, A Hon, Hölgyek Lapja, Kassa és Vidéke, Kelet Népe, Közvélemény, Magyar Állam, Magyar Hírlap, Magyar Korona, Magyarország és a Nagyvilág, Miskolcz, Mulattató Újság, Nemzeti Hírlap, Népszava, Pesti Napló, Az Űstökös, Vasárnapi Újság.*

kérdésünkre is választ adhat, hogy miért éppen ezek az emberi sorsok kaptak figyelmet az újságok részéről.

A továbbiakban nézzük meg, hogy a város különböző részein (lásd Melléklet) élő szereplőink miként tapasztalták meg életük egyik legmeggrázóbb, többek számára utolsó napját.

„[O]LYAN NAP VOLT EZ [...], MELYNEK NINCS MÁSNAPJA”⁵

1878 augusztusa a megszokottól és elvárttól eltérő időjárást hozott: a nagy meleget hosszas esőzések szakították meg időről időre. A gabonát ugyan már betakarították, de a várost övező dombok szőlőültetvényei megszenvedték a csapadékos időjárást. Az árvíz előtti estén az a fajta fülledt meleg volt, mely gyakran heves esőzéshez vezet.

„Pénteken egész nap tikkasztó meleg volt, a fülledt levegő villanyossággal telve. Este felé az ég északi része kissé beborult s tíz órakor villogni kezdett a láthatár széle. Esőtől nem tartottak azonban, mert ez égtájról csak igen ritkán szoktak itt esőt kapni. Az utcán csendes volt minden s csak az éji szolgálatra oktatott katonacsapatok egyforma robajú léptei törték meg a csendet. »Nagy háború lesz« – gondolhatná, a ki velök találkozott. De arra nem gondolt senki, hogy még előbb, pár óra múlva, olyan égi háború lesz, mely ezerszerre rombolóbb minden emberi pusztításnál.”

Így emlékezett vissza a katasztrófát megelőző éjszakára a neves elbeszélésíró és lapszerkesztő Vadnay Károly.⁶ Vadnay és barátja, Gyulai Pál egy nappal korábban érkeztek Miskolcra Egerből, ahol a Vitkovits Mihály egri költő születésének századik évfordulójára rendezett ünnepségen vettek részt. A rövid kitérő után (háromnaposra tervezték miskolci tartózkodásukat), melyet barátaik és rokonaik meglátogatására kívántak fordítani, minden bizonnyal visszatértek volna Budapestre. Az árvíz azonban tovább marasztalta őket.

Vadnay Károlyt, aki 1832-ben Miskolcon született, nem csupán baráti, hanem rokoni szálak is fűzték a városhoz. Itt tartózkodása alatt hűgánál, Erzsébetnél (özv. Fazekas Józsefné⁷) szállt meg. A Pece partján található telken (Nagy Major utca) két különálló épületben élt Vadnay testvére gyermekeivel,⁸ valamint idős anyósával (id. özv. Fazekas Józsefné) és annak lányával (Zsuzsa) együtt. A hirtelen támadt vihar heves esőzésben adta ki haragját. „Éjfél felé egy-

⁵ Vadnay 1886: 240.

⁶ Vadnay 1878.

⁷ Fazekas József két évvel korábban, 1876. november 7-én vesztette életét szélhűtés által. MLN BAZML IV.1926. Miskolc város felekezeti anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye.

⁸ Vadnay Erzsébetnek és Fazekas Józsefnek hat gyermeke született: Erzsébet, Lajos, Róza Jolán, Jolán Piroška, Béla és Mária. MLN BAZML IV.1926. Miskolc város felekezeti anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye.

szerre kezdett nagyon villámolni és az eső szakadni. A felhőkből omlott a víz, de hegyek közelében a nyári záporok nem oly ritkák, hogy ez valami különös aggodalomra adott volna okot. Éjfél után egyszerre csak nagy zúgás riasztott föl első szendergésemből.”⁹ Vadnay útitársát, Gyulai Pált is, aki barátjánál, Lévy József vármegyei főjegyzőnél volt elszállásolva, a rettenetes vihar hangjai verték fel álmából. Másnap, augusztus 31-én Budapestről a *Nemzeti Hírlap*nak írott levelében a következőképpen idézi fel az árvíz éjszakáját:

„Alig értünk haza s nyugodtunk le, tizenegy óra után szörnyű vihar vert fel álmunkból. Ily dörgést soha sem hallottam ily sűrű villámlást soha sem láttam. Egy negyed-óráig majdnem folyvást rémletes villámfény világította meg a várost s felhőszakadás omlott utcáira. A Szinva vize s a Pece patakja csakhamar kiáradtak s rémes zúgással omlott az ár, magával sodorva hidakat, házakat, embereket, állatokat. Oly hirtelen jött, oly gyorsan növekedett az ár, hogy a hatóság mitsem tehetett, s az emberek mintegy tehetetlenekké váltak. Emberi emlékezet óta nem volt Miskolcon nagyobb árvíz, s így a mentő eszközök teljesen hiányoztak. Majdnem három teljes óráig tartott a szörnyű vihar s a szürkülő hajnal a félvárost romban vagy megrongálva találta.”¹⁰

Az irodalomtudós és lapszerkesztő Gyulai Pálnak szerencsére nem esett bántódása, ugyanis szállását, mely a megyeházán volt, nem öntötte el a víz, csupán a pincékben okozott kárt,¹¹ de pályatársának élete a sokkalta veszedelmesebb Pece-parton komoly veszélybe került.

A gyorsan emelkedő ár Vadnayéknál elsőként a patakhöz közelebb eső alsó épületet öntötte el, melyben idősebb özv. Fazekas Józsefné élt hajadon lányával, Zsuzsánnával együtt, majd a másik épületbe is betört, ahol Vadnay Károly aludt.

„Mire meggyújtám a gyertyát, a szoba az üvegajtón keresztül már annyi vízzel telt meg, hogy bokáig ért. A míg pedig áthaladtam a szomszéd szalonon, e néhány lépés ideje alatt egy arasznyit áradt, pedig csak a csukott ajtók alsó nyílásán hatolhatott be. Az előszobába érve, az üvegajtón át borzasztóan hallatszott a nekivadult víztömeg harsogása, bömbölése. Fölébresztém az alvó családot, (mind nőket), s a míg ezek hirtelen gyertyákat gyújtottak, már a szoba térdig telt meg vízzel.”¹²

Az emelkedés ütemének láttán a család nagyon megrémült, hogy a Pecéhez közelebb eső házban alvók már mind odavesztek. Vadnay ekkor úgy döntött, hogy a sodró vízzel dacolva átvág a kerten, hogy testvére anyósát, annak lányát, valamint testvérenek legfiatalabb lányát megmenthesse.

⁹ Vadnay 1878.

¹⁰ Gyulai 1878.

¹¹ *Nemzeti Hírlap* 1878. szeptember 2.

¹² Vadnay 1878.

„Egyik kezemben gyertyával, másikban egy nagy bottal indultam a lépcsőn le, ép midőn az áradat betörte a nagy kaput s rettenetes áradat rohant végig az udvaron, bőszerűen sodorva szennyes hátán gerendát, hordót, kitört fákat, szemetet. Egy lépést nem lehetett előre menni a mellig érő s még mindig növvő vízben s nagy erővel kellett visszakapaszkodni az előcsarnokba, bezárva annak üvegajtáját.”¹³

Ekkorra már a város minden pontján a rohamosan emelkedő víztömeggel harcoltak az emberek. Vadnayéktól nem messze, ugyancsak a Szinva bal partján elterülő városrészben lakott a népes Fabula család (Tóth utca). A családfő kocsmárosként tartotta el feleségét és hat gyermekét. Gyöngyössy Sámuel, a helyi református lelkész így írja le Fabula József tragédiájának részleteit:

„Midőn a vihar erősen döngette a ház oldalát, az 1849. sz. háznál Fabula József korcsmáros kijött házának az utcára néző ajtaján, hogy mi az, a mi házát döngeti; de alig nyitja ki az ajtót, a rohanó ár felkapja és hiába rimánkodik, magával sodorja mint egy porszemet; de szerencséjére az elsodort kerítés megmaradt oszlopfájához ragadja a víz, görcsös kezekkel szorítja meg a mentő oszlopot, és rajta függve életben marad; de a házánál nyitva hagyott ajtón betódul az áradat, nejét, négy gyermekét mint gyenge szemetet kisépri a szobából; s midőn reggel házához visszatér, üres a lak, családjának nyomára sem talál.”¹⁴

A 36 éves feleséget (Friedmann Fanny) és hat gyermeke közül négyet (Eugenia alias Zsani, 15; Julianna, 13; Rozália, 8; Róza, 4) később megtalálták holtan; csupán hétéves lánya és egyéves fia élte túl a katasztrófát.

Vadnaynak Fabula Józseffel ellentétben sikerült elkerülnie, hogy az áradat elsodorja, így miután a víz visszaparancsolta a házba, testvérével és a két gyerekkel együtt az egyetlen biztonságot nyújtó helyre, a padlásra menekült fel. Sokan igyekeztek a patakok hullámai elől minél magasabbra, fákra, padlásra, háztetőre feljutni, de akiknek sikerült, azok sem érezhették magukat biztonságban: a többnyire vályogból épült házak csak rövid ideig tudtak ellenállni a víz sodrásának, s nagy robajjal dőltek össze a biztonságot kereső háznép alatt. A masszív kőalapra épült ügyvédi lak a Szinva két ága által közrefogott Urak utcájában sikeresen átvészelte az áradást, csak a pince boltozata szakadt be, s a melléképületek, valamint a kerítés rongálódott meg jelentősen. Így történhetett, hogy a tulajdonos, Ferenczy Barnabás feleségével és négy gyermekével, valamint az éppen nála vendégeskedő további három személlyel¹⁵ együtt komolyabb sérülés nélkül átvészelte az éjszakát, bár nem sokon múltott, hogy tragédia történjen. A család a méteres ár elől szintén a padlásra igyekezett feljutni:

¹³ Vadnay 1878.

¹⁴ Gyöngyössy 1879: 31–32.

¹⁵ Az árvíz idején az egykori tanulótlárs és barát, a szederkényi lelkész Kiss Gyula, valamint a jogász Bényei Gyula vendégeskedett a Ferenczy családnál. A lelkész egy német kisiút hozott magával a Szepességéből, akit minden bizonnyal az ügyvédnél hagyott. Gyöngyössy 1879: 24.

„Elkezdődött a gyermekek kiszállítása a nyíláson, egy, kettő, három, négy már mentő kezekben voltak; most hozza a karjain a lélek jelenlétét el nem vesztett derék édes anyja az ötödiket, már nyujtani akarja Kiss Gyula urnak, midőn a pinczeboltozat lábai alatt szakadni kezd; egy sikoltás jelzi az új veszélyt, és ez elég volt, hogy a rettenetes pillanatban megragadja a lelkész barát az édes anyja kezét, mielőtt a vizzel már szinig tölt pinczébe gyermekével alázuhanat volna.”¹⁶

Mindenki menekült, ahogyan csak tudott. A koromsötét éjszakában a víz zúgását csak az összedőlő házak robaja törte meg, a sikolyokat elnyelte a hangzavar. Gyorsan kellett cselekedni, a percről percre jelentősen emelkedő árral szemben nem volt helye tétovázásnak. A legtöbben minden értéküket hátrahagyva próbálták menteni saját és családtagjaik életét. Miközben Vadnay Károly testvérével és annak családjával a padlásra igyekezett feljutni, azalatt a város túlsó végén, az Avas-hegy lábánál, a Szinva mellett fekvő Toronyalja utcában mások mellett két özvegyasszony hadakozott az árral. A 796-os számú házban¹⁷ két gyámleányával és négy cselédjével lakó 58 éves¹⁸ özv. Lőcsey (Leöchey) Ignátné (szül. Hudich Johanna) élete azonkívül, hogy férje halála óta özvegyiségben telt, nem sokban volt hasonlatos a 809-es számú házban lakó özv. Andó Lajosnéhez (szül. Szarka Amália). A Miskolchoz közeli Harsányból származó, nemesi felmenőkkel rendelkező asszonynak több háza is volt a városban, de fő megélhetési forrását a pénzkölcsönzés jelentette.¹⁹ A Toronyalja utcai lakásán felvett kárfelvételi ív előkelő életmódról tanúskodik. A hétszobás lakás berendezésében súlyos károkat okozott a víz: a bútorokat, a zongorát, a könyveket, mérnöki eszközöket, ékszereket, órákat, edényeket és evőeszközöket, valamint a ruhaneműket és az élelmiszert tönkretette az áradat. Az ingóságokban keletkezett károkat a biztosok 5 500 o. é. (osztrák értékű) forintra becsülték. Szerencsére a ház kiállta a próbát, csupán a gazdasági épületekben esett kár.

A ház tulajdonosának sem esett baja, Lőcseyné egyenesen a csodával határos módon menekült meg. Gyöngyössy Sámuel elbeszélése szerint az asszony rendkívüli lélekjelenlétről tett tanúságot, amikor éjszaka az árvízre ébredvén eszébe jutott, hogy egy nagyobb összeget, 400 o. é. forintot (a kárfelvételi ív szerint 500 o. é. forintot²⁰) helyezett előző este az ablak belső párkányára. Miután kihálászta a vízből az asztalról leesett kulcsokat, a pénzt is magához vette. Ekkorra

¹⁶ Gyöngyössy 1879: 24–25.

¹⁷ A városban a házak számozása a vizsgált korszakban, ellentétben a szakirodalommal (vö. Dobrossy – Stipta 2003: 262–264.), nem szakaszonként újratekve, hanem az egész városra kiterjedően 1-től indult. Az 1880. évi népszámlálás idején már utcánként számozták a telkek.

¹⁸ Az asszony életkorára vonatkozóan ellentmondóak a források. Az 1880. évi népszámlálás szerint 1820-ban született, tehát az árvíz idején 58 éves volt, a halotti anyakönyvben viszont az szerepel, hogy 1885-ben halt meg 73 éves korában, vagyis az árvíz idején 66 éves lehetett.

¹⁹ MNL BAZML IV.1923. 2. doboz, Lőcsey Ignátné kérvénye Soltész Nagy Kálmán polgármesterhez. 1879. febr. 17.

²⁰ Csak az összeg nagyságának érzékeltetésére említjük, hogy a város levéltárnokának, Vadnay Pálnak az éves fizetése szintén 500 o. é. forint volt.

azonban az ár már olyan nagy volt, hogy a feldöntött bútorok az ajtóhoz szorították, talán a 400 (vagy 500) forint is ekkor veszett el végleg. Már-már ő maga is odaveszett, amikor váratlan segítségei érkeztek:

„Egy az istálóból kiszabadult tehén nagy erővel benyomja az ajtót, az úrnő belékapaszkodik, kiszabadul a rögtönzött torlasz közül, de még ez mind nem elég! biztos tartózkodási hely e segély mellett sem mutatkozik, a víz egyre nő, a vész mind nagyobb; ekkor rémületesen vonítva, mintha úrnője veszedelmét sejténé, bejő a házőrző, egy ritka példány saját fajtájából, egy csak nem oroszlány nagyságú kutya, a víz felszínén úszva asszonyához közeledik, ez belékapaszkodva megragadja az ablakvasat és szilárd támpontot talál.”²¹

Ezzel szemben a másik özvegy, Andó Lajosné megmenekülését nem támogatta a gondviselés; így történhetett, hogy szomorú története bejárta az országot. Az özvegy korábbi házasságából származó fiával, Tessényi Gyulával, valamint testvérével, Szarka Ferencsel lakott együtt. A családdal egy fedél alatt élt még egy cseléd is. A „szép, derék papnő” az áradás idején fiával volt otthon. Időben érzékelték a veszélyt, s próbáltak elmenekülni, de az özvegy visszafordult, hogy csekély készpénzét összeszedje. Az ár ezalatt jelentősen megemelkedett, a menekülés egyre kilátástalanabbá vált. A 18 éves fiú édesanyját karjára véve próbált meg kiúszni. „[D]e a szabadulók után nagy fekete tömeg rohan, valami szétmállott épülettető, hozzájuk vágja az áradat, elszakítja egymástól a menekülő kis csapatot.”²² A fiú próbálta megkeresni anyját, de nem lelte. A folyamatosan növekvő hullámok csaknem őt is elnyelték, de végül sikerült megkapaszkodnia egy köteg zsúpszalmában, mely fenntartotta a víz felszínén. Az ár az Alsó Papszeren tette ki; édesanyjára a Szirma utcában talált rá, holtan. De hogy még nagyobb legyen a csapás, a hátrahagyott házban egy feldöntött lámpa vagy gyertya miatt meggyulladt az ágynemű. „Belől tűz, kívül víz!” – írja Gyöngyössy.

Az áradás hírére azonnal megkondultak a harangok, s a városi önkéntes tűzoltók, valamint a településen állomásozó katonaság tagjai megkezdték a bajba jutottak mentését. Ez utóbbiakból azonban sok volt, míg segítő kézből kevés, így a legtöbben magukra maradtak, reménykedvén valami csodában. Mert az, hogy ki menekült meg, s ki maradt életben, leginkább a véletlenül múltott, s csak másodsorban a többi tényezőn,²³ miként azt az árvízi elbeszélésekben erősen felülreprezentált Toronyalja utca lakosainak történetei mutatják.

Ebben az utcában lakott Kázmárki István is családjával. A szatócs²⁴ háza nem épült masszív alapokra, az áradás romba döntötte az egészet. „Az egész ház

²¹ Gyöngyössy 1879: 23.

²² Gyöngyössy 1879: 20.

²³ A forrásokat látva általánosságban azt mondhatjuk, hogy a masszív anyagokból épült házakban élők, a középső korosztály, valamint a férfiak nagyobb eséllyel éltek túl az áradást, mint a vályogházak lakói, a fiatalok és az idősek, illetve a nők.

²⁴ A halotti anyakönyv szerint vargamester volt a foglalkozása.

összeomlott csak a helye maradt” – szerepel a kárfelvételi íven. Az 54 éves férfit,²⁵ valamint mostohaleányát, a 23 éves Toth Juliannát megtalálták, de a 38 éves feleséget, Boros Zsuzsannát nyomtalanul elvitte a víz.²⁶ A család a szatócsmesterségből származó jövedelmet albérlők tartásával egészítette ki. Lakóik, özv. Weisz Jakabné, valamint annak 30 éves fia és 20 éves leánya, illetve egy cselédlány is az árvíz áldozatául estek.

A szomszédban, Szoboszlai Endre házában (Toronyalja 785.) lakó Milecz Pál magánzó és családja sem járt szerencsésebben. Az 55 éves családfőt,²⁷ 38 éves feleségét (Verner Johanna) és 6 éves kislányukat (Margit) elvitte a víz, csak a házaspár két másik gyermeke élte túl a katasztrófát.

„[K]ét gyermeke úgy maradt meg, hogy az asztalt, melyre menekültek, a padlásig emelte az ár és fel nem döntötte; hanem midőn leapadt, szépen visszahelyezte a talapra, e két gyermek beszéli a szívrázó epizódot szüleiről, midőn azok összeölelkezve búcsuztak egymástól, azután nagy kínok között megfulladtak.”²⁸

A két gyermeket elvitték Miskolcra, az egyiket Kézsmárkra, a másikat Nagymihályra. A legidősebb fiú Eperjesen tanult ekkor, őt táviratban értesítették családja balsorsáról. Minden bizonnyal máshol telepedett le később, mert sem az 1880-as, sem az 1900-as összeírásban nem szerepel a neve.

A Toronyalja utcában nem csupán a Kázmárki és a Milecz család pusztult el, hanem a 802. szám alatt lakó Szebeni család is. A miskolci kisparra oly jellemző csizmadiamesterséget űző Szebeni Sámuel feleségével, valamint elhunyt testvérének, Józsefnek özvegyével és annak két lányával, illetve az özvegy ikertestvérével, a 33 éves Gonda Erzsébettel lakott egy házban. Házuk nem bírta ki a víz sodrását, és összedőlt. Sámuel, valamint özvegy Szebeni Józsefnét (szül. Gonda Lina, 33 éves) és ennek 3 éves lányát (Róza) megtalálták, de sem a feleség (Johanna, 35 éves), sem Gonda Erzsébet, sem pedig az özvegy 5 éves kislánya (Béla) nem került elő. A család szerény körülmények között élt: összedőlt házukat 200, elsodort ingóságait mindössze 60 o. é. forintra értékelték utólag. Az árvíz után az a hír járta, hogy a kisfiút mégiscsak kimentette valaki. Ez a hír eljutott a Gonda lányok testvérehez, a Budapesten mérnökként, illetve lapszerkesztőként működő Gonda Bélához²⁹ is, aki kérte, hogy ha bárki tud valamit a kisfiúról, értesítse. Sajnos nem tudni, hogy valóban túlélte-e az árvizet a gyermek.

²⁵ A halotti anyakönyv szerint csak 42 éves volt.

²⁶ Habár a feleség holtteste sosem került elő, a halotti anyakönyvben mégis szerepel a neve 1878. augusztus 31-ére dátumozva. Ezen irat szerint a nő 46 éves volt.

²⁷ A halotti anyakönyv szerint 65 éves volt.

²⁸ Gyöngyössy 1879: 21.

²⁹ Gonda Béla (1851–1933) vízügyi mérnök és lapszerkesztő. Előbb a *Természettudományi Közlöny* munkatársa, majd 1877-ben saját lapot indít (*Gazdasági Mérnök*), 1880-ban pedig az *Ellenőrt* szerkeszti. 1883-tól a Vaskapu szabályozásán dolgozott, melyért később kitüntetést kapott.

Az utca szegény lakóinak táborát gyarapította a Latkóczy család. A népszerű és előkelő arcképfestőnek számító férj³⁰ 1875-ben bekövetkezett halála után a család elszegényedett: házukat bérelték, az árvízben kárt szenvedett ingóságaik értéke összesen 20 o. é. forintot tett ki. A Vadnay Pál házában lakó özvegyasszony (szül. Reidl Róza) és három lánya (Matild, 17; Margit, 11; Róza, 7) közül csak a legidősebb lány, Matild maradt életben. A fiatal lánynak az országos napilapok útján próbáltak meg otthont találni, feltehetően azért, mert nem volt más rokona, aki befogadhatta volna. A közvetítő szerepét Xantusné Doleschall Gabriella, a város egyik színésznője vállalta magára.³¹ A hirdetés eredményre vezetett: Margit Arad vármegyében folytatta tovább életét.³²

A 809-es számú telken is egy özvegyasszony lakott leányával és egyik fiával, név szerint özv. Katona Józsefné (szül. Veresegyházi Zsuzsánna), Zsuzsika és József. József a miskolci gőzmalomban könyvelőként dolgozott, az asszony másik fia nem lakott velük, katonai szolgálatát töltötte az árvíz idején (főtüzér volt a VIII. nehéztüzér ezrednél). A 48 éves özvegy megélhetésük végett lakókat tartott: Kardos József szücsmester feleségével, egy örökbe fogadott gyermekükkel, valamint négy cseléddel lakott még a telken. Kardosék szerencsére csak anyagi károkat szenvedtek, lakrészük kevéssé rongálódott meg, senki sem halt meg közülük. Ennek ellenére az árvíz minden bizonnyal érzékenyen érintette a család megélhetését, ugyanis az ingóságban és az áruban esett kárt nem kevésre, 760 o. é. forintra értékelték. A férfi kölcsönpenzen dolgozott, s miután a víz elvitte az eddig elkészült, valamint a félkész portékát is, a család nehéz körülmények közé került. 1880-ban már nem találkozunk velük a miskolciak névsorában. A ház tulajdonosaira ennél rosszabb sors várt: az asszony és a fiatal lány megfulladt az áradásban, József feltehetőleg nem tartózkodott a két szobából és egy konyhából álló lakrészükben, mely összeomlott.

A Toronyalja utca lakóinak története után térjünk vissza Vadnayékhoz, akiknek háza a Nagy Major utcában továbbra is kitartóan állta a víz rohamát. A férfi és rokonai kétségbeesve gondoltak saját és az alsó épületben lévő három személy sorsára. Egyszer csak a sötét éjszakában két villódzó fénynyalábra lettek figyelmesek. Amilyen hirtelen tűnt fel a megmenekülés reménye, olyan gyorsan el is szállt, ugyanis az utca túloldalán felbukkant két fáklyás ember, habár felfigyelt a segélykiáltásokra, nem sietett Vadnayék megmentésére. Nem tehettek mást, mint tovább vártak.

³⁰ Latkóczy Lajos 1865-től Miskolcon élt. Festményei közül néhányat a Herman Ottó Múzeum és a Szépművészeti Múzeum őriz, számos pedig magántulajdonban van. Képeinek beazonosítását nehezíti, hogy miután a festő rangon alulinak találta a megrendelésre dolgozást, képeit nem szignózta (Pfliegler 1996: 166).

³¹ Nem tudni biztosan annak okát, hogy miért éppen a miskolci színésznő vállalta magára az otthonkeresés terhéért, mindazonáltal érdekes tény, hogy Latkóczy Lajos első felesége, Hivatal Anikó is színésznő volt. Lehetséges, hogy a Budapesten élő volt feleség próbált meg egy kolléganője segítségével egykori férje árváján segíteni?

³² Szendrei 1911: IV. 391.

Eközben a Nagy Major utcától nem messze, ugyancsak a Pece hullámainál fenyegetve találjuk a város megbecsült polgárát és annak lányát a Kis Hunyad utcában. A neves ügyvéd és egykori Borsod vármegyei főügyész, Szűcs János egy szélhűdést követően már hosszú ideje ágyhoz volt kötve, s lánya, özv. Vitányi Józsefné (szül. Szűcs Karolina) ápolására szorult. Köztudomású volt, hogy a férfi a szabadságharc idején közvédelmi feladatot látott el, melyért az osztrákok előbb halálra ítélték, majd kegyelem folytán büntetését fogságra változtatták.

„[É]lőhalottként feküdt, kinek terhére volt az élet, mégis szomorú rá gondolni, hogy e férfinak, ki egész hosszú pályáján érdemeket szerzett s kinek kedélyét a természet szeretete és a régi klasszikus irodalom köztük Horác kedvelése, oly derültté tették, az egész lelki világát megsemmisítő betegség után ily szörnyű véget kellett érnie!”³³

A 69 éves ügyvéd temetéséről Szűcs Sámuel emlékezett meg: „E köz tiszteletben állott férfinak temetése rendes körülmények között igen népes lett volna, most a helyzet nyomása alatt alig néhányan jelentünk meg azon, többnyire megyei volt tiszti társai.”³⁴ Szerencsére a ház nem sérült meg annyira, hogy ott kellett volna hagyni, ezért 1880-ban az özvegyet és öt gyermekét még mindig a Kis Hunyad utcában találjuk.³⁵

A patakmedrekre épített hidak és malmok anyagából a hirtelen alázúdult víztömeg a város több pontján is méteres torlaszokat emelt. A felduzzasztott áradat, amennyiben volt rá lehetősége, azaz tere, irányt változtatott: egy ilyen torlasznak köszönhetően jutott a Szinva vize a város nemrégiben kövezett, s gömbakáccokkal szegélyezett főutcájára (Piac vagy Széchenyi utca), amelybe méteres gödröket vájt. Ahol viszont nem tudott utat törni magának, mint például a sikátor-szerű Kandia köznél, mely a Széchenyi utcát és a Szinva partját kötötte össze, ott több méter magasságra csaptak fel a hullámok. Itt, ezen a szerencsétlen helyen élt Groák Adolf és családja a férfi édesapjának tulajdonát képező házban.³⁶ A szivar-kereskedő jómódban nevelte gyermekeit, a kárfelvételi ív sikeres üzletvezetésről árulkodik. A bútorokban, ékszerekben, ruhaneműkben, könyvekben és „írómányokban” esett kár 5 500 o. é. forintot tett ki, az ingatlané 500 o. é. forintot. Ez a pénzügyi veszteség azonban eltörpül amellet, amely a családőt érte. Az éjjeli történekről Herman Ottó írt:

„A szegény G[roák] családjával az asztalra ugrik – a víz nőttön-nő! Ő felugrik az egyik szekrényre, neje két gyermekével a másikra – a víz folyton nő! Végre a víz színe

³³ Vadnay 1886: 242.

³⁴ Dobrossy 2003: 116.

³⁵ 1900-ban már csak az özvegy és legkisebb gyermeke lakik Miskolcon. MNL BAZML IV.1905/j. Miskolc város tanácsának iratai. 2. kötet. Miskolc város lakosainak házászám szerinti névsora 1900.

³⁶ Groák Adolf 1863-ban vette feleségül Wiener Vilmát, akitől összesen kilenc gyermeke született. MNL BAZML IV.1926. Miskolc város felekezeti anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye.

s a plafond közt arasznyi az ür – elég arra, hogy egy ember feje elférhessen – ekkor az ár kavargogni kezd s fölborítja a szekrényt, a melyen az asszony gyermekeivel áll s a boldogtalan férfi végig nézi a halál tusáját! Mire a víz leapad, lassan kijönnek az emberek – kihajnalodik – számba veszik egymást. Végre betekintenek G. ablakán. A szegény ember még most is ott ül összekuporodva a szekrény tetején s meredt szemét reá szegzi a padolatra, hol mindent, a mit szeretett egy a halálos tusa által eltorzított rémcsoportot alkot.”³⁷

A valóság azonban rosszabb volt, mint ahogyan arról Herman beszámolt. Groák felesége és két gyermeke mellett még egy gyermekét elvesztette. Nem csoda, hogy – miként az újságok írták – halott családtagjainak szemrevételekor a férfi „megőrült”.

A Groák család története kapcsán kissé előreszaladtunk az időben, holott a katasztrófa éjszakája még nem ért véget. Vadnay Károly és rokonai még mindig a padlás ablakából kémlelték a sötét éjszakát a menekülést jelentő fénysugár után.

„A másik percben, a házhoz közel, megpillanték egy tűzoltót, ki kezében fáklyával, fején sisakkal gázolt utat a vízben. Ez meghallotta és megértette második segélykiáltásomat s elszántan hatolt udvarunk felé, kikerülve a víz sodrását. Többen is jöttek utána – még egy tűzoltó s pár munkás ember. Nagy kerülőt kellett tenniök, nehogy az ár elkapja őket.”³⁸

A „jól megtermett önkéntes tűzoltó”, aki Vadnayék segítségére sietett, nem volt más, mint Szűcs Gyula, a város egyik aljegyzője. A 29 éves nőtlen férfi mindenféle módon igyekezett a város érdekeit szolgálni: napközben aljegyző, vész-helyzetben tűzoltó, szabadidejében a helyi lapok újságírója volt. A várva várt segítség szerencsére idejében érkezett: a tűzoltók kiszabadították az alsó épületből a bennrekedt családtagokat, s mivel a hajnal közeledtével a víz is apadni kezdett, a padlásra felmenekült Fazekas család is biztonságban érezhette magát.

ÉLET AZ ÁRVÍZ UTÁN

Mivel a két patak fő- és mellékágainak szövevénye az akkori Miskolc területének szinte teljes egészét behálózta, az 1878. augusztus 30–31-i áradás következtében alig akadt ember, aki ne károsult volna.³⁹ Károsultságuk mértéke azonban jelentősen eltérhetett, s ennek következtében életük is másképpen alakult. Annak

³⁷ Herman 1878.

³⁸ Vadnay 1886: 237.

³⁹ Az ár ellen védve voltak a magasabb területek, így a várost körülvevő dombok és az Avas szőlői, pincesorái és lakóépületei. A ma Miskolchoz tartozó Diósgyőrben keletkezett károkról keveset tudunk, mivel a település akkoriban a Diósgyőri Koronauradalom részét képezte, így a városi kárfelvételi eljárás nem terjedt ki rá.

érdekében, hogy megtudjuk, milyen hatással volt az árvíz a miskolciak életére, hogyan birkóztak meg eleink a természeti katasztrófa kiváltotta kisebb-nagyobb válsággal, megpróbáltuk nyomon követni néhány szereplőnk további életének alakulását, amennyire ezt forrásaink lehetővé tették.

Ha már az árvízi tapasztalat bemutatását Vadnay Károllyal, valamint nővéreinek családjával indítottuk, elsőként nézzük meg, miként alakult az ő életük az árvíz után. Vadnay Károly, amilyen gyorsan csak tudott, visszautazott Budapestre, hogy aggódó családját megnyugtassa. „Szerencse, hogy siettem – írta Vadnay később –, mert másnap reggel egy fővárosi közlőny már holt híremet közlő.”⁴⁰ *A Magyar Hírlap* a szeptember 1-jei számban megjelent téves információját feltehetőleg egy helyi laptól szerezte,⁴¹ legalábbis a *Nemzeti Hírlap* szerint, mely cáfolta a lapszerkesztő halálhírét. Szerencsére Vadnay jócskán túlélte az árvizet, 1902-ben bekövetkezett haláláig lapszerkesztőként és politikusként is szép karriert futott be.⁴² Vadnay testvére később sem házasodott újra; férjétől született hat gyermeke közül az 1880. évi népszámlálás szerint a legidősebb gyermek, Lajos (szül. 1858) hivatalnokként kereste kenyerét, Erzsébet, Róza Jolán és Jolán Piroska hajadonként anyjkkal éltek. Máriáról és Béláról nem sikerült kiderítenünk, hogyan alakult a soruk. 1900-ban a már házas lánygyermekek, Erzsébet (Berne vagy Berner Gézáné, egy gyermek), Róza Jolán (özv. Véber Barnabásné, nincs gyermek) és Jolán Piroska (Pották Lajosné, két gyermek) továbbra is édesanyjukkal éltek.

A Vadnayéktól nem messze található Urak utcájában házzal bíró neves Ferenczy ügyvéd és családja, jóllehet szerencsésen túlélte az árvizet, életük mégis kedvezőtlen fordulatot vett. Az árvíz következtében ugyanis a család helyzete sokat romlott, már-már kilátástalanná vált – legalábbis a családfő szerint.

„[N]ekem a 878 augusztus 31-ki árvíz oly nagy kárt tett, hogy azt életemben soha ki nem heverhetem, helyre nem hozhatom, mert minden szobámban 5 láb⁴³ magas víz volt, mely minden tárgyat felforgatott, öszverombolt, ruháinkat, ágyneműinket, könyveimet, irataimat beiszapolva, némely részint a kitört ablakon keresztül elvitte, porcellán üvegneműimet mind öszvetörte, bútoraink és házi eszközeink a legnagyobb részt használhatatlanná lőnek, a ház alatti pinczém leszakadt, az udvaromon lévő minden tárgyakat elsodort az ár, kert kerítésemet egészen lerombolta, elvitte annyira, hogy az most pusztán, kerítetlen áll.”⁴⁴

⁴⁰ Vadnay 1886: 243.

⁴¹ Miskolcon ez idő tájt két helyi lap adatott ki, a *Borsod Miskolczi Értesítő*, valamint a *Miskolcz*. A *Borsodban* nem találtunk Vadnay Károlyról hírt, de előfordulhat, hogy az eléggé hiányos formában fennmaradt *Miskolcz* valóban idő előtt temette a neves férfit.

⁴² 1884–1893 között Miskolc déli kerületének országgyűlési képviselője, valamint 1867-től 1893-ig a *Fővárosi Lapok* szerkesztője volt, majd 1893-ban mindkét tisztjéről lemondva átvette a *Budapesti Közlöny* szerkesztését (Szinyei 1891–1914).

⁴³ 1 láb = 31,6 cm.

⁴⁴ MNL BAZML IV.1923. 2. doboz, Ferenczy Barnabás kérvénye Soltész Nagy Kálmán polgármesterhez. 1878. dec. 22.

Ferenczy kölcsönpenzből megkezdte ugyan a helyreállítást, de a további költségeket már nem volt képes fedezni; egészsége évek óta romlott, több alkalommal is fürdőkúrán kellett részt vennie (Karlsbadban és Gleichenben). A betegeskedés és távollét miatt ügyvédi teendői elhanyagolására kényszerült, s most a kezelési költségek és az árvízi károk miatt a család megélhetése veszélybe került. Kérvénye, melyben segélyért folyamodott az árvízbizottsághoz, nem maradt válasz nélkül. A 700 o. é. forintban megállapított kár után 600 o. é. forint segélyt kapott. A szép kártérítés ellenére 1880-ban már nem szerepel a miskolci lakosok között a neve.

A feleségét és négy gyermekét elvesztő Fabula Józsefnek az árvízben odavesztett ingóságai értékét a kiküldött biztosok meglepően alacsony összegben állapították meg: mindössze 150 o. é. forintban. Másokhoz hasonlóan az immár özvegyé vált Fabula József sem részesült jelentős segélyben (42 o. é. forintot kapott), ezért kérvényt írt a polgármesterhez. A kérvényben, melyet minden bizonnyal nem ő írt (csak egy kivülálló képes annyira tárgyilagosan fogalmazni egy feleség és négy gyermek haláláról, mint ahogyan a levélben szerepel), felsorolja az őt ért károkat: a háza összedőlt, ennek értéke legalább 600 o. é. forint; a 963 o. é. forintnyi készpénzt, valamint a ruhaneműkből, élelmiszerekből, bútorokból, ékszerekből és nagy mennyiségű ágyneműből összeálló, több mint 2000 o. é. forint értékű ingóságait elvitte a víz. Végül a kérvényből az is kiderül, hogy miért értékelték oly mértékben alul az elszenvedett károkat: a családfő nem tartózkodott otthon a kárfelvétel idején, „s így nem volt a ki valóságos káromat részletezhette, és kellőképpen bemondhatta volna”.⁴⁵ Fabula József nem hagyta el Miskolcot, 1880-ban a Kis Major utcában lakott két megmaradt gyermekével, Szerénnel (szül. 1871) és Ignátczal (szül. 1877) és egy 23 éves nővel. Fabula nem sokáig gyászolta feleségét, akitől tizenhét évnyi házasság alatt hét gyermeke született. Kevesebb mint egy évvel az árvíz után (1879. augusztus 19-én) újr házasodott, egy bizonyos Spiegel Rózát vett feleségül, aki nem csupán a gyermekek nevelésében volt segítségére, hanem a munkában is, ugyanis foglalkozásaként „korcsmáros” szerepel. A második házasság is termékenynek bizonyult: a következő húsz évben hat gyermekük született,⁴⁶ azonban sem Szerén, sem Náci (Ignácz) nem szerepel már az 1900. évi összeírásban. Fabula József 1910-ben halt meg, felesége, aki nem házasodott újra, 13 évvel élte túl őt.

Ellentétben Fabula Józseffel, a Kandia közben lakó Groák Adolf, aki szintén elvesztette több családtagját is, 1880-ban feleség nélkül nevelte megmaradt két gyermekét, Henriket (szül. 1865) és Esztellát (szül. 1877), a házimunka elvégzéséhez két Gömör megyéből származó cselédet fogadott fel. Ő sem maradt azonban sokáig egyedül, feleségül vett egy nála 18 évvel fiatalabb nagyidai lányt

⁴⁵ MNL BAZML IV.1923. 2. doboz, Fabula József kérvénye Soltész Nagy Kálmán polgármesterhez. 1878. okt. 6.

⁴⁶ Teréz (szül. 1883), Samu (szül. 1885), Jenő (szül. 1887), Piros (szül. 1894), Sándor (szül. 1898) és Ármin (szül. 1899). MNL BAZML IV.1905/j. Miskolc város tanácsának iratai. 2. kötet. Miskolc város lakosainak házszám szerinti névsora 1900.

(Englander Júlia), akitől két gyermeke született.⁴⁷ Esztella és Henrik életének későbbi alakulásáról keveset tudunk. Henrik nem sokáig élt az árvízét követően: 1883-ban elhunyt; Esztellával kapcsolatban pedig csak annyi bizonyos, hogy 1887 és 1889 között a miskolci polgári leányiskolában tanult, azonban az 1900. évi összeírásban már ő sem szerepelt.⁴⁸ Groák Adolf már nem érthette meg, mikor második házasságából származó lánya, Szerén(a) 1908-ban házasságot kötött Strausz Mihály ügyvéddel, ugyanis az élete végéig szivarkereskedéssel foglalkozó férfi egy évvel korábban elhunyt.

A Toronyalja utca köztisztelőben álló és tehetősz özvegyasszonyának, Lőcsey Ignátnénak a háza az árvíz után lakható maradt, ezért az árvízbizottság nem ítélte meg segélyt az asszonynak, csupán intézkedtek, hogy a kertből távolítsák el az iszapot. Az özvegy azonban nem hagyta ennyiben a dolgot. 1879 februárjában kérvényt írt a polgármesterhez, melyben kifogásolta, hogy egyik körben sem részesült segélyből, holott más tehetősz lakosoknak már juttattak a beérkezett adományokból. Az asszony tömören vázolja fel a kialakult helyzetet:

„Azon részén lakván városunknak, hol az árvíz a legborzasztóbban dühöngött, mondanom is felesleges hogy életemen kívül alig menthettem meg valamit; [...] nem hallgathatom el azonban hogy házamnál szenvedett károm még jelentékenyen növekszik az által hogy főjövédelmi forrásomat képezett kikölcsönzött tőkém legnagyobb része adósaim tönkre jutása folytán behajthatatlanná vált.”⁴⁹

A kitarítás meghozta eredményét: Lőcseyné 2 500, négy cselédje pedig összesen 100 o. é. forint segélyben részesült.⁵⁰ Sajnos a ház melléképületében lakóknak nem volt ekkora szerencsájük. Lőcseyné gyámleánya, annak férje és három gyermeke nem éltek túl az áradást.

A másik özvegy, Andó Lajosné életben maradt fia, Tessényi Gyula, miután befejezte sárospataki tanulmányait, Miskolcon maradt joggyakornoknak, még az utcából sem költözött el. Megnősült, 1880-ban kislánya született. A nő testvére, a 36 éves Szarka Ferenc, aki már az árvíz idején is tanítóként kereste kenyerét, még 1880-ban is a borsodi megyeszékhelyen élt, továbbra is mint tanító. Családja nem volt. 1900-ban már egyikük sem szerepel az összeírásban.

S végül szót kell ejtenünk az árvíz hősről, a Fazekas családot megmentő önkéntes tűzoltóról, s egyben a tűzoltók kapitányáról, Szűcs Gyuláról is. Ő nem ért meg apjához hasonló magas kort, aki több mint nyolcvan évig élt, hanem fiatalon, csupán 32 évesen, 1881. augusztus 20-án hunyt el tüdővízenyőben

⁴⁷ Imre (szül. 1885), Szerén (szül. 1887). MNL BAZML IV.1905/j. Miskolc város tanácsának iratai. 2. kötet. Miskolc város lakosainak házsám szerinti névsora 1900.

⁴⁸ Míg az 1880. évi népszámlálás a nőket leánykori nevükön tünteti fel, addig az 1900. évi férjük nevén szerepelteti őket, így elképzelhető, hogy Esztella időközben férjhez ment.

⁴⁹ MNL BAZML IV.1923. 2. doboz, Lőcsey Ignátné kérvénye Soltész Nagy Kálmán polgármesterhez. 1879. febr. 17.

⁵⁰ Az asszony életének további alakulásáról szinte semmit sem tudunk, csak annyit, hogy 1885. május 20-án bekövetkezett, tüdőgyulladás okozta haláláig ugyanabban a házban élt.

(tüdődémában). Szűcs Sámuel írta haláláról: „Szűcs Gyula, daliás termetű szép ifjú volt, hosszú élet korra látszott jogosítotttnak lenni, hosszas szenvedése azonban végzetes lőn reá nézve.”⁵¹

* * *

A bemutatott árvízi szereplők életkorukat, foglalkozásukat, vagyoni helyzetüket, származásukat, vallásukat tekintve meglehetősen vegyes csoportot alkotnak. Vanak köztük egészen fiatalok, ifjak, középkorúak és idősek, háztulajdonosok, iparosok, kereskedők és értelmiségiek, szegények, átlagos vagyonnal rendelkezők, s igen jómódban élők, nemesi és polgári származásúak, valamint katolikusok, reformátusok, evangélikusok és zsidók is. Az újságok tehát a társadalom majd minden rétegéből mutattak egy-egy példát arra, ki hogyan küzdött meg az árvíz csapásával. Ezek azonban nem átlagos sorsok.⁹ Vagy tekintélyes, a város megbecsült polgáraitól van szó (például Lócseyné, Latkóczyné, Szűcs János, Ferenczy Barnabás), vagy pedig olyanokról, akiket rendkívül súlyos csapás ért (a Kázmárki, Szebeni, Miletz, Fabula és a Groák család). Ezek a tényezők biztosan szerepet játszottak abban, hogy miért éppen ők kerültek bele az újságokba, s nem mások. Pontos választ azonban csak akkor tudnánk adni a kérdésre, ha ismernék a „mások” történetét is.

Kutatásunk részben arra irányult, hogy megtudjuk, miképpen érzékelték szereplőink magát a természeti katasztrófát. A beszámolókból és a leírásokból az árvízet illetően egy közös tapasztalat tűnik ki, ami nem más, mint az esemény lefolyásának gyorsasága. Alighogy megeredt az eső, a patakok máris áradni kezdtek. A víz szintje szinte percről percre jelentős mértékben emelkedett, előkészületekre, menekülésre nem jutott idő. Mire az álmukból ébredő emberek felfogták, hogy mi is történik, addigra már késő volt. Ugyancsak közös élményként jön elő a hömpölygő, sodró víztömeg rémes, mindent elnyomó moraja, dübörgése. Érdekes módon egyik beszámoló sem utal a nedvesség, a hideg víz érzetére, amely egy árvíz kapcsán oly kézenfekvő lenne. Az is meglepő, hogy a bemutatott történetek alapján nyoma sincs pániknak, az emberek megfontoltan, ésszerűen és gyorsan cselekszenek. (Lehetséges, hogy akik nem így tettek, azok nem élték túl az áradást?) Ha ez valóban így volt, akkor újabb cáfolatát látjuk annak a katasztrófamítosznak,⁵² mely szerint katasztrófahelyzetben pánik tör ki. Az esemény tetőpontja (biztos pont meglelése vagy a víz általi elsodortatás) után valamennyi történetben időbeli ugrás következik be, rögtön az árvíz levonulása utáni állapotok leírásával találkozunk. Ennek egyrészt lehet dramaturgiai (nem elég érdekes a kihagyott történetrészt), de érzékelési oka is (eszméletvesztés vagy felgyorsult időérzet).

Jóllehet jelen kutatásunk csupán egy hosszabb távú, több forráscsoportra kiterjedő vizsgálat kezdeti szakasza, s inkább tekinthető egy olyan naplógyűjteménynek, melyben minden egyes napló egyetlen lapból áll, mintsem teljes bio-

⁵¹ Szűcs 2003: 136.

⁵² A katasztrófamítoszokhoz lásd Wenger – Friedman 1986: 27–50; Zarqa 2013: 125–133; Császi 2002: 177–181.

gráfiának, mégis a két statisztikai forrás (az 1880. és az 1900. évi népszámlálás) segítségével óvatos következtetéseket vonhatunk le arra vonatkozóan, okozott-e törést (válságot) szereplőink életében az árvíz. Tanulmányunkban négy olyan családot is bemutattunk (Kázmárki, Szebeni, Miletz, Latkóczy), melyek az árvíz következtében lényegében kihaltak, egyetlen képviselőjükkel sem találkozunk a következő 22 évben. Habár a Miletz és a Latkóczy családnál is maradtak túlélők, ők sem folytatták életüket Miskolcon, mindkét család szétesett. Esetükben tehát egyértelmű a törés. Úgy tűnik, más családok sem voltak képesek megbirkózni az árvíz következtében kialakult nehézségekkel. Az árvíz után két évvel már nem találjuk nyomát sem az egykor prosperáló ügyvédi praxist folytató Ferenczy Barnabásnak és családjának, sem pedig az özv. Katona Józsefné házában lakó Kardos József szücsmesternek. Nem tudhatjuk azonban biztosan, hogy távozásukban közrejátszott-e az árvíz után kialakult nehéz anyagi helyzet, csupán feltételezzük. Mások súlyos családi tragédiák után is képesek voltak talpra állni, sőt új életet kezdeni. A kereskedéssel foglalkozó Fabula József és Groák Adolf amellett, hogy újrarendítették üzletüket, új családot is alapítottak. A többiek esetében voltak ugyan személyi és/vagy vagyoni veszteségek, de egyik sem volt olyan mértékű, hogy egzisztenciális válsághoz vezetett volna.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy azokban az esetekben, ahol a megélhetés forrása nem került veszélybe (Lőcseyné, Fabula József, Groák Adolf), ott nehézségekkel ugyan, de újraindulhatott az élet. Ott azonban, ahol súlyos anyagi problémák merültek fel (Kardos család, Ferenczy család), megélhetési válság alakult ki. Noha az ismertetett esetek között nem találkoztunk olyan helyzettel, ahol a családfő esett volna az árvíznek áldozatul, mégis az itt bemutatott történetek alapján (lásd Latkóczyné) el tudjuk képzelni, miként alakulhatott egy özvegyasszony és gyermekei élete a kenyérkereső halála után.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML)
IV.1905/j. Miskolc város tanácsának iratai, 1. és 2. kötet. Miskolc város lakosainak házsám szerinti névsora (népszámlálási jegyzék utcanévmutatóval) 1880 és 1900.
IV.1926. Miskolc város felekezeti anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye.
IV.1923. A miskolci, 1878. augusztus 31-i árvíz folytán keletkezett iratok gyűjteménye.

Nemzeti Hírlap, 1878.

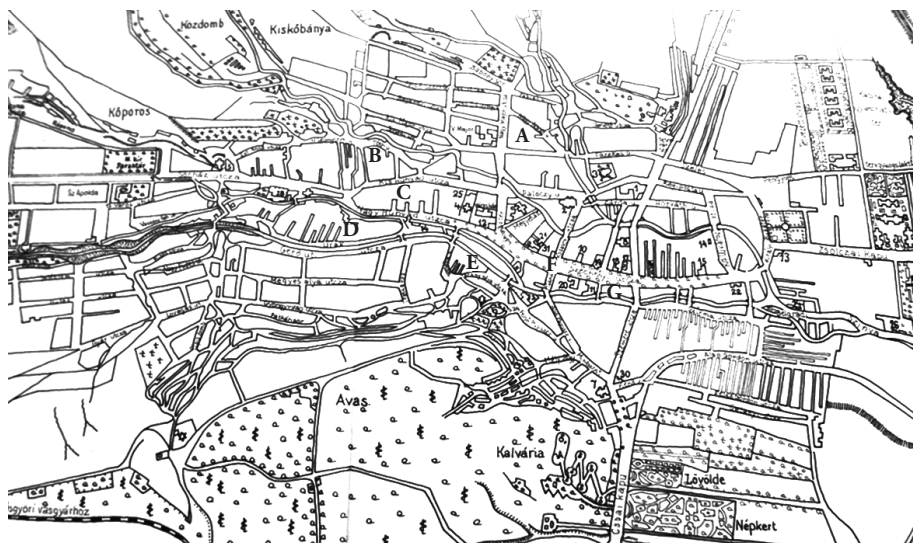
HIVATKOZOTT IRODALOM

- Császi Lajos 2002: *A média rítusai*. Budapest.
Dobrossy István – Stipta István (szerk.) 2003: *Miskolc története*. V/1. Miskolc.

- Gyöngyössy Sámuel 1879: A miskolczi árvíz 1878. augusztus 31-én. In: *Miskolcz gyásza, 1878. augusztus 31. Emlékkönyv*. Miskolcz.
- Gyulai Pál 1878: Gyulai Pál levele a Nemzeti Hírlaphoz. *Nemzeti Hírlap* 1878. szeptember 2.
- Herman Ottó 1878: A végpusztulás réme. *Vasárnapi Ujság* 1878. szeptember 8. 573–574.
- Pfliegler J. Ferencz 1996: *Életem. Egy miskolci polgár visszaemlékezései, 1840–1918*. (Szerk. Dobrossy István.) Miskolc.
- Szendrei János 1911: *Miskolc város története és egyetemes helyirata*. IV. kötet. Miskolc.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/v/v28928.htm> – utolsó letöltés: 2013. október 4.
- Szűcs Sámuel 2003: *Szűcs Sámuel naplói, 1865–1889*. (Szerk. Dobrossy István.) Miskolc.
- Vadnay Károly 1878: A miskolci pusztulás. *Fővárosi Lapok* 1878. szeptember 3. 978–979.
- Vadnay Károly 1886: A szörnyű éjszaka. In: Vadnay Károly: *Elmúlt idők. Emlékezések*. Budapest, 231–244.
- Veres László (szerk.) 2003: *Miskolc története IV/1. 1848-tól 1918-ig*. Miskolc.
- Wenger, Dennis – Friedman, Barbara 1986: Local and National Media Coverage of Disaster: a Content Analysis of the Print Media's Treatment of Disaster Myths. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* (4.) 3. 27–50.
- Zarqa, S. Ali 2013: Media Myths and Realities in Natural Disasters. *European Journal of Business and Social Sciences* (2.) 1. 125–133.

MELLÉKLET

Miskolc város Adler Károly által 1884-ben készített térképének részlete

Forrás: Veres 2003: 208 sk.

Jelmagyarázat: A – Nagy Major utca, B – Tóth utca, C – Kis Hunyad utca, D – Urak utca, E – Toronyalja utca, F – Piac vagy Széchenyi utca, G – Kandia köz

Tamás Ágnes

Válságtörténetek a humor optikáján keresztül

*A gazdasági válságok, az éhínség és a kolera a korabeli élclapokban**

FORRÁSOK ÉS AZ ELEMZÉS SZEMPONTJAI

Jelen tanulmányban a kortársak válságpercepcióit vizsgáljuk egy szókimondó és túlzásokra hajlamos kútfőn, a politikai élclapok szövegein és karikatúráin keresztül. Elemzésünk fókuszában gazdasági-pénzügyi válságok (1869, 1873, 1882), s ezekhez kapcsolódóan az önálló magyar bank körüli viták (1873), továbbá az 1873-as kolera és éhínség vicclapokbeli ábrázolásai állnak. Felmerülhet a kérdés, hogy miért érdemes e forrásbázist a válságok kortárs észlelésének bemutatásakor választani. Ennek megválaszolására hívjuk segítségül Molnár Jenőnek, a *Borsszem Jankó* későbbi szerkesztőjének szavait:

„A karikatúra és a vicc éppen olyan biztosító szelepe a társadalmi masinának, mint a jól működő parlament vagy a szabad sajtó, azzal a különbséggel mégis, hogy aki viccel, rendszerint többet engedhet meg magának [...] ezekből a felszabadító tréfákból, mókákból, viccekből [...] [A karikatúra] egy egész korszak olyan hűséges jellemrajza lett, amely fáradtsággal összegyűjtött történeti forrásmunkáknál, egyoldalú és pártoskodó politikai és kritikai tanulmányoknál, nagy emberek nem egészen őszinte [...] korrespondenciájánál jóval plasztikusabb, hihetőbb és meggyőzőbb. Nem szólva arról, hogy – a művészet erejénél fogva – mennyivel hatásosabb.”¹

Molnár érveléséhez hozzátehetjük még azt a szempontot is, hogy a művészi kivitelezésű rajzok nem csupán azokat szórakoztatták, akik tudtak olvasni, hanem azok is megnézhatték őket, akik nem, így még szélesebb rétegekhez juthattak el.

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportjának kutatási programja keretében készült. Bécsi kutatásaimat az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány Ernst Mach ösztöndíja támogatta.

¹ Molnár 1930: 3. Az idézeteket eredeti helyesírással közöljük. A kiemelések megfelelnek az eredeti szöveg kiemelésének, hacsak ezt külön nem jeleztük. A német szövegek fordítása saját fordítás.

Ha válságábrázolásokra vagyunk kíváncsiak, érdemes elemezni, melyek azok a válságészlelések, amelyek e korszakban igen népszerű, a populáris kultúrához köthető sajtóorgánumok hasábjain megjelenhettek szimbólumok, motívumok vagy sztereotípiák formájában. Analízisünkhöz nem becsült olvasószámadatok alapján, hanem a politikai pártállást alapul véve választottuk ki a lapokat. 1869-ből és 1873-ból a kormánypárti *Borsszem Jankót*, a mérsékelt ellenzéki *Az Üstökös*t és a szélsőbaloldali *Ludas Matyit*; 1882-ből viszont a lap 1873-as megszűnését követően a *Ludas Matyi* helyett a függetlenségi párti, antiszemita *Bolond Istók*ot tettük meg elemzésünk tárgyává a *Borsszem Jankón* és *Az Üstökösön* kívül. Összehasonlításképpen a Bécsben megjelent liberális, politikai pártoktól független lap, a *Figaro* szolgál, mely minden vizsgált évből a rendelkezésünkre áll. Az 1869-es évfolyamokból a lapokat október és december között elemeztük, mivel az úgynevezett „kis válság” kezdete előtt egy lapban sem találhatunk utalásokat a krízisre.² A másik két évfolyamot teljes egészében górcső alá vettük, mivel 1873-ban nem csupán egy tőzsdekrachhal és következményeivel, hanem egy rossz termést követő éhínséggel és a kolerával is meg kellett küzdeniük a kortársaknak. A bécsi lap esetében a kis válságról alig találunk ábrázolásokat, gyakoribb volt az 1873-as krach megjelenítése, 1882-ben pedig az újabb tőzsdei összeomlás Lajtán inneni és túli ábrázolását mutatjuk be. Hipotézisünk szerint, mivel a kolera már nem terjedt át 1873-ban az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati tartományaira, s a magyarországi rossz termés és éhínség sem tartozott a főként politikai témák iránt érdeklődő *Figaro* látókörébe, így e témákról semmit, vagy csupán egy-egy említést találhatnánk.

Elemzésünk során először megvizsgáljuk, melyik lapban melyik válság s milyen gyakran szerepel, mi az, amiről nem humorizáltak, mit tekintettek a kortársak is válságnak, mikor használták a „válság” vagy „krízis” szavakat szövegekben. Ezt követően számba vesszük, milyen humoreszközöket alkalmaztak a szövegek írói és a rajzolók a válságok megjelenítésére. Azt gondolhatnánk, hogy a kolera vagy az éhínség kevésbé való egy humoros politikai hetilap hasábjaira, de mint ahogy az 1. táblázatban látni fogjuk, a kortársak alkottak szövegeket és képeket e témákban is.

Levonhatjuk a táblázat alapján azt a következtetést is, hogy a kortársakat nem azonos mértékben készítették a különböző válságok szövegek vagy képek publikálására. Az 1882-es börzekrach kisebb mértékű reakciót váltott ki belőlük, s szembeötlő a különbség, hogy a magyar lapok – főként *Az Üstökös* – nagyobb érdeklődést mutattak a „kis válság” iránt, mint a bécsi élclap.

A 2. táblázat azt szemlélteti, hogy a témánkat érintő magyar nyelvű szövegekben és karikatúrák képaláírásaiban milyen gyakran fordultak elő a „válság”, illetve a válság német megfelelői, a „krízis” és a „krach” szavak.³

² A „kis válságról” lásd: Kövér 1986: 26–30.

³ A két táblázat adatai elsősorban azért nem azonosak, mert az alkotók gyakran készítették képeket vagy szövegeket anélkül, hogy a válságra magával a 'válság' szóval utaltak volna (például:

1. táblázat

A válságok élelapokbeli megjelenítése

	Borsszem Jankó		Az Üstökös		Ludas Matyi/ Bolond Istók		Figaro	
	kép	szöveg	kép	szöveg	kép	szöveg	kép	szöveg
1869. október–december	–	7	2	18	1	2	–	1
1873 (börze- és pénzkrízis)	17	19	6	18	4	11	8	26
1873 (éhínség, gabona- rozsdá, kolera)	4	12	–	15	1	11	–	–
1882 (krach)	6	5	1	–	2	6	2	3

2. táblázat

A válságra utaló szavak előfordulása a korpuszban

	válság/krízis			krach		
	1869	1873	1882	1869	1873	1882
Borsszem Jankó	2	1	1	–	10	6
Az Üstökös	5	1	–	–	12	1
Ludas Matyi	–	2	–	–	4	–
Bolond Istók	–	–	–	–	–	6

Az 1869-es kis válság időszakában, amikor a kortársak Magyarországon először szembesültek egy szélesebb köröket érintő pénz- és bankválsággal, még gyakrabban használták a szerzők e kifejezéseket, míg 1873-ban és 1882-ben a „krach” szó dominált. Hozzá kell tennünk, hogy a krízis szó használata olyan szöveggörnyezetben történt, amelynek volt politikai összefüggése is, nevezetesen az önálló magyar bank és a magyar bankó ügye, s az ehhez kapcsolt „pénzkrízis”.⁴ A *Figaró*-ban a „Krach” kifejezés olvasható, többször különböző szóösszetételekben vagy jelzőkkel: „großer Krach” (‘nagy krach’), „Börsen-Ruine” (‘börzei rom’), „Börsengewitter” (‘börzei zivatar’) vagy „Börsenkatastrophe” (‘börzekatasztrófa’).⁵ Arról, hogy a magyar kortárs rajzoló mit élt meg válságként 1873-ban, tanúskodjon a következő karikatúra:⁶

közmondások vagy ókori jelenetek megrajzolása), de a kontextusból egyértelmű, hogy az írások és a rajzok a válságokra vonatkoznak.

⁴ Már 1872 őszén „pénzdrágaságot” és „pénzhiányt” dokumentáltak az ország egyes területein (Kövéér 1986: 10).

⁵ *Figaro* 1873. máj. 31. 100; 1873. máj. 24. 93; 1873. máj. 17. 85; 1873. máj. 17. 91.

⁶ *Borsszem Jankó* 1873. dec. 7. 6–7. A képalírás a bajor festő testvérpáros egyikére utalhat, Ferdinand von Pilotyra (1828–1895) vagy Karl Theodor von Pilotyra (1826–1886), akik mindketten monumentális méretű történelmi festményeiről voltak ismertek (*Pallas* 1897: 1–2).

A válság

A V Á L S Á G. (Piloty nyomán.)

Forrás: Borsszem Jankó 1873. dec. 7. 6–7.

Láthatjuk, hogy a képen politikai események kerültek ábrázolásra, a korszakot a vizsgált évtizedekben az élclapokban egyébként is az jellemezte, hogy a politikai vitákra, döntés- és krízishelyzetekre használták a vicclapok szerzői a „válság” szót.

Az elemzés központi részét a humoreszközök és szimbólumok vizsgálata teszi ki. A humor és a gúny eszközeit egy kortárs retorikatankönyv alapján csoportosítottuk – több ponton kibővítve kategóriáit.⁷ Szvorényi József tankönyve alapján a humor és a gúny eszközei két nagyobb csoportra oszthatók: figurákra és trópusokra. A *figurák* között megkülönböztethetjük a következőket:

1. *Hasonló alakú szavakkal való szójáték.*
2. *Azonos alakú szavak* használata két különböző kontextusban, s a két eltérő kontextus az, ami a humoros-gúnyos hatást kiváltja.
3. *A név* mint a humor forrása.
4. *Ismert szólás, közmondás vagy irodalmi művek címe* ezek átértelmezése.
5. *A hasonlítás* mint a humor eszköze.

A *trópusok* a figuráktól eltérően nem a szóalakokkal, hanem a jelentéssel keltenek humoros-gúnyos hatást, tehát nem alaktani, hanem stilisztikai eszközök teszik humorossá a szövegeket és a képeket.

⁷ Szvorényi 1867.

1. *Paródia*: formájuk illeszkedik az eredeti műfajhoz, azt megőrizték a szerzők, de eredeti tartalmukat nem.

2. *Travesztia*: a paródiával rokon komikus műfaj, a kigúnyolt eredeti művet torz formában adja elő.

3. Karikatúrákon *szembeállításokkal* is találkozhatunk, melyek esetében egy jelenség értelmezésére kétféle – általában ellentétes – nézőpontból lehet alkalma az olvasónak.

4. A *situációs humoros szövegek* esetében a humor forrása maga a helyzet, amibe belekerültek a szereplők.

A következőkben témánként vesszük vizsgálat alá a torzrajzokon és a szövegekben található humor- vagy gúnykeltő technikákat. Ezt követően elsősorban a képeken látható jelképeket mutatjuk be, vizsgálva, hogy azonos témáknál hasonló szimbólumok bukkantak-e fel a lapokban, meg tudunk-e állapítani egy-egy témára jellemző szimbólumot vagy humoreszközt, humorforrást. Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a humor eszközeinek csoportosítása nem minden esetben könnyű feladat, mert egy-egy szövegben vagy képen többféle technikát is alkalmazhattak az alkotók.

PÉNZÜGYI, GAZDASÁGI VÁLSÁGOK: BANKOK ÉS BÖRZEKRACHOK

Ha összehasonlítjuk az 1869-ből, 1873-ból és 1882-ből rendelkezésünkre álló képeket és szövegeket, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a legváltozatosabb humoreszközökkel 1873-ban találkozhatunk, míg a legkevésbé sokszínű technikákat 1882-ben alkalmazták. Ez összhangban áll a fentebbi megállapításunkkal, hogy 1882-ben találtuk a legkevésbé vizuális vagy textuális említést a krachra vonatkozóan a magyar lapokban. 1873-ban a tőzsdei összeomlason kívül igen sok írás témája az önálló magyar bank körül ismét kialakult vita.⁸

Ha a humoreszközöket részletesen vizsgáljuk, láthatjuk, hogy a két későbbi évfolyamban olvashatunk a *szójáték* mindkét típusába tartozó példát. 1873-ban mind *Az Üstökös*, mind pedig a *Borsszem Jankó* szerzői a hasonló alakú és hangzású *Bánk bán* és a *Bank-Bahn* ('bank' és 'vasút') szavakkal alkottak humoros szövegeket.⁹ Utóbbi német nyelvű szóösszetétel nem csupán a magyar bankkal kapcsolatos osztrák-német–magyar nézeteltérésekre utal, tudniillik az önálló magyar bank Bécsbe távozik – képletesen szólva – vasúton, hanem a vasúti koncessiókkal kapcsolatos vitákra is. Ugyan más szövegösszefüggésben, de a „Bank”

⁸ 1873-ban a parlament elé került a Magyar Leszámítoló és Kereskedelmi Bank alapításáról szóló törvényjavaslat, azonban bankalapításra nem került sor, annak ellenére, hogy ugyanebben az évben szentesítették a törvényt. Az ellenzéki képviselők egy önálló magyar jegybank alapításáról szóló javaslatot is igyekeztek vitára bocsájtani, de ekkor az Osztrák Nemzeti Bank – Magyarország számára életmentő – segítségével ezt okafogyottá tette (Kövér 1986: 68–71).

⁹ *Borsszem Jankó* 1873. jan. 19. 2; *Az Üstökös* 1873. ápr. 12. 169; *Az Üstökös* 1873. jún. 14. 278–279.

főnév a bécsi élclapban is felbukkant szójáték formájában a „Bank” szó kétértelműségét (németül: ’bank’, ’pad’) kihasználva egy rajzon, melyen Julian Dunajewski pénzügyminiszter látható, aki a krach előtt egy padon s a párnán kívül egy pénzeszsákon fekszik, majd a krach után a földön.¹⁰ A *Ludas Matyi*ban is egy idegen nyelvű és egy magyar szó hasonló alakja kínál lehetőséget a nevetetésre a következő párbeszédben:

„Mihály gazda: ...magyarázza meg nekem, mi az az *eskompt*-bank?

Iczig szomszéd: A bizony [...] egy olyan *komp*, melyen az önálló magyar bank fog átkelni.

Mihály: Hol?

Iczig: Hát a Lajthán...”¹¹

Folyókhöz kapcsolódnak azok a szójátékok is, melyek az „ár” főnév gazdasághoz köthető jelentéstartalmának bevonásával keletkeztek. Az „árfolyam” és az „árvíz” szavak hasonlóságára épített a tavaszi áradás időszakában a *Borsszem Jankó* írása 1882-ből:

„Még sincs vége. A krach következtében a Tisza »árfolyama« is annyira leszállt, hogy még mindig al parin (a szempontou) alól áll. A helyzet kétségbeesítő. Ha isten nem könyörül, úgy az idei »osztalék« (egy kis árviz) elmarad.”¹²

Hasonló összekapcsolás folytán lesz humoros Börzeviczy¹³ egyik élce is: „Furcsa, hogy mennél alacsonyabb az árfolyam, annál könnyebben fulad bele az ember.”¹⁴ De Börzeviczy azonos alakú szavakkal is alkotott humoros mondást: „Erősen megérezzük a párisi börze-nyavalyát. Ugy látszik, az importált külföldi *tőkéék* nem voltak filloxeramentesek.”¹⁵ A börze mint betegség és a szőlőtermesztés összekapcsolását a *tőke* szavakkal 1882-ben az tette relevánssá, hogy ekkor már pusztított az országban a filoxéra.¹⁶ A „fedezet” szóval való játékot alkotó mondathoz már illusztrációt is láthatunk: a képen a börtönbe vonuló Eugène Bontoux párizsi bankárt láthatjuk, aki 1882-ben minden vagyonát elveszítette. A képaláírás a következő: „Semmi baj! Hiszen Bontoux urnak *fedezettel* szolgál-

¹⁰ *Figaro* 1882. febr. 11. 24. Julian von Dunajewski (1822–1907): lengyel származású osztrák-német politikus, pénzügyminiszter (1880–1891) (*Österreichisches Biographisches Lexikon* 1956: 204–205).

¹¹ *Ludas Matyi* 1873. ápr. 27. 136. Eskompt bank: leszámítoló bank.

¹² *Borsszem Jankó* 1882. márc. 5. 6.

¹³ Börzeviczy a *Borsszem Jankó* állandó zsidó figurája.

¹⁴ *Borsszem Jankó* 1882. febr. 12. 4.

¹⁵ *Borsszem Jankó* 1882. febr. 12. 4.

¹⁶ Levéltetű, melyet Észak-Amerikából hoztak be szőlőtőkéken Európába az 1860-as években, először Franciaországban fedezték fel, innen indult gyors hódító útjára. Pusztítása Magyarországon 1880 után terjedt ki nagyobb régiókra (*Pallas* 1894: 194).

nak.”¹⁷ Még egy példát találhatunk az azonos alakú szavakkal való szójátékra, mely egyben átvezet következő szempontunkhoz, a névhez mint humorforráshoz: „Azt mondják, hogy a bank alapjára *arany* kell. Tessék – ott van *Arany* János, van-e ily alapja a nemzeti banknak?”¹⁸ A *Borsszem Jankó* e kérdésén kívül a névre mint humoreszközre a további példákat olvashatjuk még: *Az Üstökös*-ben egy *Börzrinyiáner* nevű zsidó figura menekül Szigetváron a csődbe ment boltjából.¹⁹ Neve a tőzsdei spekuláns kortárs megnevezéséből, a „börziáner”-ből született, s mutatja a zsidók névmagyarosításának egyik sajátosságát is, nevezetesen hogy az izraeliták sok esetben vettek fel régi nemesi tradíciókkal rendelkező történelmi magyar neveket.²⁰ A német eredetű „Krach” (‘csőd’, ‘reccsenés, roppanás’) szó csak 1882-ben szerepelt név vagy névelemként: *Krach*, *Krachmandl* (‘keserű mandula’).²¹ E témában az élclapi nevek kevésbé a nevetetés, inkább az identifikálás eszközei, a szereplők izraelita származását mutatják meg.²²

A válsághoz kapcsolódóan 1882-ben és 1873-ban is találhatunk *szólást* átalakított és megrajzolt formában: az egyik karikatúrán Rothschild báró iszik – amint azt a kép címe is tudatja – „A medve bőrére”.²³ A gúnyrajzon Rothschild egyik bórkereskedésében számolja a pénzét, a medve Magyarországot személyesíti meg, akit a pénzügyminiszter, Kerkápoly Károly vezetett be az üzletbe, utalva a Rothschild család Magyarországnak adott hiteleire. Egy későbbi torzrajz ismét a párizsi bankár bukását ábrázolja, ez a „Bika a porcellános boltban” címet viseli. A bika a „Krachot” testesíti meg, amely komoly károkat okozott a porcelánboltban. Rothschild a farkánál fogva próbálja féken tartani az állatot, míg Tisza Kálmán és Eduard Taffee, magyar és osztrák miniszterelnökök szemből igyekeznek az állatot megfogni, de Bontoux már nem menthető, ő a földön fekszik a bika lábai alatt.²⁴

A válságokat megjelenítő *hasonlítások* sajátossága, hogy a többségük karikatúrákkal is illusztrált. Már a szöviccek között is találhattunk humoros alkotást a „tőke” szó két jelentését felvillantva, de a hasonlítások között is felbukkant ezzel egy humoros kép, mely „A bank-kérdéshez” kíván hozzászólni: „Miután jász atyánkfiai deszkaszálon állítják ki a váltót, nem lehetetlen, hogy *ilyen tőkével* fogják megalapítani a magyar nemzeti bankot.”²⁵ Ugyancsak 1873-ban csatában

¹⁷ *Borsszem Jankó* 1882. febr. 19. 4.

¹⁸ *Borsszem Jankó* 1873. júl. 20. 8.

¹⁹ *Az Üstökös* 1873. júl. 12. 325.

²⁰ Bővebben lásd: Farkas – Maitz 2009; Farkas 2003. A régi nemesi családnevek felvételét ellenszenvvel figyelték a kortársak, a 19. század végén megjelent javaslat szerint pedig kerülni kell a névmagyarosítás ezen módját (Telkes 1898).

²¹ *Borsszem Jankó* 1882. febr. 19. 10; *Bolond Istók* 1882. szept. 3. 8.

²² Az élclapi névadásról lásd: Tamás 2011, 2012.

²³ *Borsszem Jankó* 1873. szept. 28. 1. Anselm Salomon Rothschild (1803–1874): a Rothschildok bécsi bankházának tulajdonosa (*Pallas* 1897: 699). Kerkápoly Károly (1824–1891): Deák-párti politikus, országgyűlési képviselő, pénzügyminiszter 1870 és 1873 között (*Pallas* 1895: 446–448).

²⁴ *Borsszem Jankó* 1882. jan. 29. 1.

²⁵ *Borsszem Jankó* 1873. febr. 23. 8.

megsebesült katonákhoz hasonlítja a *Borsszem Jankó* rajzolója a börzén pénzüket veszített embereket, akik különböző sérüléseket szenvedtek (báró Anselm Salomon Rothschild, báró Jakon [sic!] Abeles, báró Philipp Schey).²⁶ Ez utóbbi ugyan dühös, de teste nem sérült meg olyan mértékben, mint a többieké, nem veszített annyit, mint ők. Rothschildhoz kapcsolódik „Az új kölcsön” című rajz is, melyen a magyar figura esőért könyörög, s a felhőben Rothschild arca pillantható meg, majd a kép másik felén a pénz esőként aláhullik az aszálytól szenvedő országra, de a magyar alak az eredményt mégis így foglalja össze: „Aztál uram esőt, de nincs köszönet benne.”²⁷ Hétköznapi dologhoz, eseményhez hasonlít az a torzrajz is, mely a börzei történéseket egy jól megkoreografált színházi jelenet-höz teszi hasonlóvá.²⁸ A *Pester Lloyd* címlapján megtalálható naptárat alapul véve heti naptárként jelent meg a *Borsszem Jankó*-ban a következő szöveg, bemutatva azt is, hogy a hírek között az adott héten a legtöbbet a börzei bukásokról lehetett olvasni:

„Vasárnap Bukom.
Hétfő Bukol.
Kedd Bukik.
Szerda Bukunk.
Csütörtök Buktok.
Péntek Buknak.
Szombat (Szünet.)
Vasárnap (Da Capo.)”²⁹

A szombati szünnap a börzei eseményeket a zsidókhoz kötheti, mint ahogy a képi megjelenítés is. A bukások ábrázolásának jellemző változatai a különböző folyamatábrák, melyek a bukást vagy a bukottat hasonlítják, s a rajzokon izraeliták kerültek megjelenítésre. Vagyonát veszített részvényesről láthatunk a *Borsszem Jankó*-ban egy képsort, mely szerint Finkelstein, a részvényes arca és hangulata aszerint változik, hogy hogy állnak részvényei. Amikor nyereséget könyvelhet el, dicséri a feleségét, amikor veszteséget, nemcsak dühös, de szitkozódik is, a történet végén mégis Joly kutyája miatt – aki a rossz hírek ellenére is örül és a farkát csóválja – akar mérgében öngyilkos lenni.³⁰ Folyamatábrákat a börziánerek hangulatváltozásáról a későbbi évfolyamokban is találunk: 1873-ban egy kalapot nyomott egy egyre több pénzt veszítő úr egyre jobban össze, szemléltetve, hogy

²⁶ *Borsszem Jankó* 1873. máj. 18. 7. Philipp Schey (1815–1881): ausztriai születésű nagykereskedő, bankár, mecénás, a Monarchia területén mind Bécsben, mind pedig Budapesten igen tevékenyen részt vett a gazdasági életben (*Österreichisches Biographisches Lexikon* 1991: 101).

²⁷ *Borsszem Jankó* 1873. nov. 23. 1. 1873-ban az államháztartás a csőd közelében volt, Kerkápoly a kölcsönről szóló törvényjavaslatot, ami nagy felháborodást okozott, november 15-én terjesztette elő (Kövér 1986: 104).

²⁸ *Az Üstökös* 1869. dec. 11. 407.

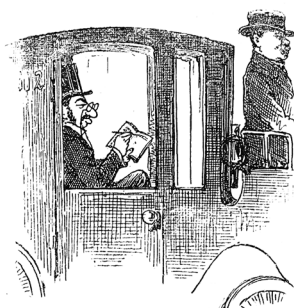
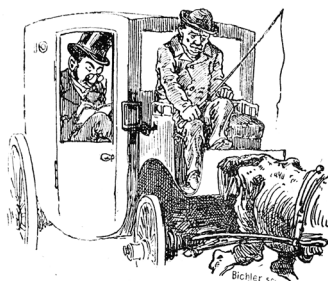
²⁹ *Borsszem Jankó* 1869. nov. 7. 449.

³⁰ *Borsszem Jankó* 1869. nov. 7. 446–448.

hogyan esik vissza a „Maklerbank” árfolyama.³¹ A Franko–Magyar Bank értékpapírjainak árfolyamesését és a spekuláns viselkedését vázolja a *Borsszem Jankó* „Börziánus pályafutása” című képsora (2. kép), melyen először még – a magas árfolyam és a nyereség mellett – kényelmes kocsiban, majd fiákerben utazik, végül gyalog közlekedik a spekuláns.³² 1882-ben pedig, amikor már nagyon leestek az árak, Dolfi Krachmandl cvikkerje csúszott le teljesen az orráról.³³ Hasonló, egy élettörténetet leíró képsor a *Figaró*ban is napvilágot látott, eszerint a pályafutását házalóként kezdő zsidó életét ugyanúgy, szegény házalóként fejezi be börzei bukását követően.³⁴ A szereplő neve árulkodik bukásának okáról: „Schwindeles”-nek hívják, akinek családnevét a német „schwindeln” (‘hazudni’, ‘csalni’) igéből képezte a szerző.

2. kép

Börziánus pályafutása.

1. Franco-magyar: 200. *Équipage.*2. Franco-magyar: 160. *Fiaker.*3. Franco-magyar: 100. *Komfortábi.*4. Franco-magyar: 70. *Galoppin.*

(Ezt megfordítva is lehet olvasni.)

Forrás: *Borsszem Jankó* 1873. márc. 2. 10.

³¹ *Borsszem Jankó* 1873. jún. 22. 3. Makler (német): alkusz.

³² *Borsszem Jankó* 1873. márc. 2. 10.

³³ *Borsszem Jankó* 1882. febr. 5. 3.

³⁴ *Figaro* 1873. máj. 17. 88.

Miután a magyar és az osztrák lapok figuráit részletesen megvizsgáltuk, megállapíthatjuk, hogy a *Figaró*ban kevésbé sokszínűek a humoreszközök a témában. Tematikailag a budapesti és a bécsi újságokban is a bécsi világkiállítással kapcsolódik össze a krach 1873-ban, s a *Figaró*ban is elsősorban a zsidókhöz kötődik, sőt a zsidó állandó figurák azok, akik a témáról beszélgetnek a szövegekben. A *Figaró*ban is alapvetően a részvények árainak eséséről olvashatunk, de megjelenik két olyan tartalmi aspektus, amely a pesti lapokban nem. Az egyik írás a következő krachra figyelmeztet, várhatóan tart egy újabb tőzsdei összeomlást,³⁵ már csak azért is, mert – egy másik, ehhez tematikailag hasonló szöveg szerint – a családok örökké fognak tartani, folytatódnak a krach után is. Egy másik beszéd azonban a börze pozitív hozadékaira hívja fel a figyelmet, ironikusan felsorolva, mit köszönhet Bécs városa a börzei bevételeknek: a Ringstraßét, ahol a milliomosok szállásra leltek, a művészet támogatását, különösképpen, ha a darabokban csinos lányok is láthatók, s a börziánerek az irodalom mecénásai is, mindenekelőtt a „Tagespressé”.³⁶ Az élclap egyik állandó szereplője, egy bécsi polgár, Dr. Sixtus Plützerl pedig azon sajnálkozik, hogy nem tudta előre megjósolni a krachot, mert akkor már neki is lehetne bárói címe, nem csak a zsidóknak.³⁷

A figurákat követően vegyük számba az e témában publikált trópusokat tartalmazó írásokat. A válságokhoz kapcsolódóan a *paródiák* több műfajt is reprezentálnak. A rövidebbek közé tartoznak az élclapi álhírek, például kitalált cégek bukásáról,³⁸ vagy egy meteorológiai tudósítás arról, hogy „Hó, eső, börzepapír, kereskedőház folyton esik. Dunavíz-állás: pári alatt”,³⁹ illetve egy orvosi jelentés a „pénzszorultságról”.⁴⁰ Megpillanthatjuk még a napilapokban fellelhető formátumnak megfelelően *Az Üstökös* tőzsdei híreit – nem létező értékpapírokkal és részvényekkel, mint például a „Nasivasibasibozukbankrészvények”, melyek „Pári felett s még folyvást emelkedőben” vannak.⁴¹ A *Figaró*ban pedig álhíreket olvashatunk a krach miatt sürgősen eladó villáról vagy Izrael éhező fiairól.⁴² 1869-ben csupán egy hosszabb paródiával találkozhatunk, *A pénzemberek* című illusztrált „hőskölte-mennyel”.⁴³ A képsor szerint Fortuna istenasszony eleinte még kegyes a tőzsdén spekulálókhoz, akiknek arcvonásait és nevét – latinositott formában – egy-egy pénzermén tüntette fel a rajzoló, majd elveszítik jóindulatát, s az érmék mindenfelé elgurulnak, végül „gyázmarschot fújnak” nekik, mert „beütött a krach”. Ezen a karikatúrán a pénzermék lehorgasztott fejjel vonulnak a halottaskocsi után, melyet a hátán „Crisis” feliratot viselő ember húz. „Pénzország hercege”,

³⁵ *Figaro* 1873. máj. 24. 95.

³⁶ *Figaro* 1873. máj. 31. 99. *Tages-Press*: bécsi politikai napilap, mely 1869-től 1878-ig jelent meg, a *Neue Freie Presse*t „imitálta” (Höbelt 2006: 1608).

³⁷ *Figaro* 1873. máj. 17. 85.

³⁸ *Borsszem Jankó* 1869. nov. 7. 444.

³⁹ *Az Üstökös* 1869. dec. 4. 399.

⁴⁰ *Az Üstökös* 1869. okt. 2. 319.

⁴¹ *Az Üstökös* 1869. dec. 4. 399.

⁴² *Figaro* 1873. máj. 17. 91.

⁴³ *Az Üstökös* 1869. nov. 27. 381–383.

akinek tartós viszonya volt Fortunával, a kép szerint „I. I. Cohenus”, azaz Kohen Ignác Izidor, őt követi „Warus Mannus”, azaz Wahrmann Mór, valamint „Wodianerus”, azaz Moritz Wodianer. 1873-ban azonban inkább a hosszabb szövegeket preferálták a szerzők, s igen jól sikerült paródiákat is olvashatunk, melyek közül talán érdemes hosszabban idézni. Az egyik egy „pénzügyefogyott értekezés” „A pesti börzéről”, mely áltudományos stílusban összefoglalja – a börzét felhasználva – a korszak zsidókról élő sztereotípiáit, számos szójáték alkalmazásával:

„A pesti börze fekszik a 77,7777 fok(hagymá)nyi északi hausseság és 99,999 fok nyugati baisseség alatt. [...] A Flórának nagykedvelője a Fauna, mely fauni vágyakkal legelészik rajta. Van ott majom, vipera, fiahordó, fiakerló, [...] ludzsiráf és disznózsiráf, holnapi túzok és mai veréb stb. stb. Mindezen állatok úgynevezett baissetiák,⁴⁴ azaz fenevadak, melyek egymást falják föl. [...] A legáltalánosabb keresztnév: Ferencz, melyet itt Differencznek ejtenek. A Kohnferenczek akkor röffenek össze, mikor a Differenczek ájuldoznak. Azonban hallomás szerint Salamonok, Dávidok és Jakabok is fordulnak elő.”⁴⁵

Két hasonló ihletésű paródiát olvashatunk még a *Borsszem Jankó* hasábjain: az egyik a bécsi tőzsde összeomlásáról mint egy csatáról tudósít, kronologikusan, harctéri tudósításként,⁴⁶ a másik a pesti börzekrachot írja le mint forradalmat.⁴⁷ E szöveg is időrendben veszi számba az eseményeket, utal a francia forradalmi naptárra és a francia forradalom eseményeire. A tőzsdekrachra mint hirtelen átalakulásra, addig ismeretlen megrázkódtatásra világít rá az is, hogy a szerző a francia forradalom analógiájához folyamodott. Az idézett szövegben humor eszközként a nevek kaptak még nagy szerepet:

„Okt. 25. – I. Kerka-poly király a stempliszabadságot megszünteti; nagy forrongás; a klubok dühöngnek.

Okt. 26. – Berger Salamon megalakítja a hegypártot („la montagne”⁴⁸).

Okt. 27. – Diamantenstein Jakab a jakobinusok pártját alakítja meg, melyhez 714 Jakab csatlakozik. [...]

⁴⁴ A baissier olyan tőzsdei spekuláns, aki az árfolyamok esésére számít, vagyis az hausse-spekuláció ellentétére játszik (Weber 1939: 259, 334). Érdemes ráirányítanunk arra a figyelmet, hogy a korszakban a spekuláció még nem hordozott magában pejoratív jelentést, amit még az évtizedekkel későbbi definíció is tanúsít, mely szerint a spekuláció „az a szellemi teljesítmény, amely a múlt tapasztalatából és a jelen megfigyeléséből következtetést von le a jövőre vonatkozóan” (Weber 1939: 270). A szövegben a zsidó étkezési szokásokra is számos utalást találhatunk (hagyma, fokhagyma, disznó), mint ahogy a korszakban jellemző család- és utónevekre is.

⁴⁵ *Borsszem Jankó* 1873. jún. 1. 8.

⁴⁶ *Borsszem Jankó* 1873. máj. 18. 4.

⁴⁷ *Borsszem Jankó* 1873. nov. 9. 2.

⁴⁸ Montagne (fr.): hegy; Berg (német): hegy, így Berger Salamon neve is a francia forradalomhoz kapcsolódó asszociációt erősíti meg.

Okt. 31. – Az óbudai halárusnók a börzét ostromolják s I. Kerkapolus királyt a „Temple” (zsidótemplom) fogságába zárják.

Okt. 32. – A trikolor az ország zászlajává deklaráltatik; szinei: vörös, veres és piros.

Okt. 33. – A lipótvárosi gyógyszertár ajtaján „pastilles de Bilin”⁴⁹ lévén hirdetve, ez Bastille gyanánt leromboltatik. [...]

Okt. 36 – A megbukott börziánerek, kik utolsó nadrágjukat is elvesztették, sansculotte-oknak deklarálják magukat és Robespierre (Rothberger⁵⁰) ügynököt elnökké kiáltják ki.

Okt. 37. – A kir. börzekommisszáriust meg akarják kövezni, de minthogy a környéken nincs már egy kőkoczká sem, megszfaltozzák.

Okt. 38. – 1. Kerkapolus király fejét veszti.

Okt. 39. – Republica! ... A háttérben feltűnik I. Napóleon [...] alakja.

Okt. 40. – Ma van 18. Brumaire.”⁵¹

Két paródiával találkozhatunk a *Figaro* hasábjain, melyek közül mindkettő a magyar bank alapítási tervén gúnyolódott. Az egyik szöveg egy a parlamentben elhangzott beszédet ír le, a másik pedig egy „tragikomédia”. Mindkét alkotásra jellemző, hogy a kortárs sztereotípiákat sorakoztatja fel a magyarokról, amikor például Kerkápolyt a „vadon fia” jelzővel illeti,⁵² illetve Tisza Kálmán jelenti ki a beszédében, hogy „Ausztriát Magyarország gyarmatává fogjuk tenni”.⁵³ E vicclapban is említésre kerül a „börzei harc”, de nem csatatéri tudósítás formájában, hanem némileg ironikus összehasonlításként, amiből kiderül, hogy a munkások és a börzei spekulánsok között az a legnagyobb különbség, hogy a spekulánsok harcaikat „az emberiség legnemesebb eszméjéért”, a magántulajdonért vívják.⁵⁴

A szerzők 1873-ban *travesztiákkal* is megörvendeztették a válságok kapcsán magyar olvasóikat. Két alkotó a miatyánkot választotta, egy pedig Kölcsey Ferenc *Huszt* című epigrammájának utolsó mondatát alakította át a következőképp: „Hast alkoss, gyarapíts, s a haza krachra derül!”⁵⁵ Az *Üstökös* szövege szerint ez lehetne a tőzsde dísztermének falára kerülő jelmondat, utalva a krach kialakulásának okára, az emelkedő árfolyamokra való spekulációra (hausse) és a Gründerzeit ala-

⁴⁹ Bilini pasztillák: cukorkák emésztési zavarokra, melyek gyógyszertárakban voltak kaphatók, s a bilini (ma: Ukrajna) ásványvíz hatóanyagait tartalmazták (*Pallas* 1893: 290).

⁵⁰ Rothberger Jakab (1825–1899) szabó, divatáruüzlet tulajdonosa. Albertirsán született, Párizsban tanult, üzleti sikereit a fővárosban érte el. Erről Klösz György fényképe is tanúskodik, mely a Váci utca sarkán álló előkelő ruhaboltjáról készült (<http://www.giegl.hu/galeria.php?msg> – utolsó letöltés: 2013. július 14.).

⁵¹ Az élclapi kronológia október 40-éje megfelel november 9-nek, amikor Napóleon elkövette államcsínyét 1799-ben. A szöveg már Kerkápoly Károly „bukását” jósolta, aki csak egy jó hónappal később, 1873. december 19-én mondott le a pénzügyminiszteri tárcáról.

⁵² „Der Sohn der Wildniß.” *Figaro* 1873. márc. 29. 58.

⁵³ „Oestereich gemocht wird zu Kolonie von Ungarn.” Helyesen gemacht lenne, de ha magyar szereplőt „beszéltetett” egy bécsi vicclap, akkor előszeretettel használta az „o” betűt (*Figaro* 1873. márc. 29. 59).

⁵⁴ „um die edelste Idee der Menschheit”. *Figaro* 1873. máj. 24. 94.

⁵⁵ Kiemelés – T. Á. *Az Üstökös* 1873. szept. 27. 458.

pítási lázának következményeire is. Az imák közül mindkettő Kerkápoly Károlyhoz szól, egymást követő hetekben jelent meg először *Az Üstökös*ben, majd a *Ludas Matyi*ban. Amiért fohászkodnak, az is azonos: az önálló magyar bank. A korábban publikált Pater noster így hangzik: „Kerkápoly! ki vagy pénzügyministere a magyar korona országainak, szenteltesék minden elkövetendő hazafias tetteredért a te neved, jöjjön el – a te escompte bankodon kívül – jegybank-országod is.”⁵⁶

A szövegelemzéseket követően még egy tartalmi elemeket használó humorforrást kell megemlítenünk, a *szembeállítást*, mely egy karikatúrákon alkalmazott humoreszköz. Ilyen képek a Bukás előtt – bukás után vagy a Krízis előtt – krízis után címűek. Bukás előtt a részvényárak magasak, a képen látható üzletember boldog, mint ahogy krízis előtt is egy nevető figurát láthatunk, majd bukás után eladhatatlanná válnak a részvények, s a krízist követően már egy síró alak jelenik meg.⁵⁷ A „Krach” főnév másik jelentését, a recsegés-ropogást használja ki az a két rajzból álló szembeállítás, melynek címe „Vindobona és a nagyvilág”, s az elsőt a Bécszet megszemélyesítő fiatal hölgy egy épület tetején ül, figyelve, amint a világhiállításra a szélrózsa minden irányából érkeznek vendégek, majd a második képen összedől az épület teteje, Vindobona kisasszony sikítva leesik, mert a vendégeken kívül megérkezett a krach is.⁵⁸

A fentebbiekben már említettünk egy-egy *szimbólumot* és motívumot, az alábbiakban ezeket vesszük részletesebben szemügyre. Szövegszerűen és képen is felbukkant egy a krachhoz kapcsolódó motívum, mégpedig az öngyilkosság vágya, lehetősége. David Nobelstein áll a *Borsszem Jankó* képen egy széken, s nézeget egy elszakadt madzagdarabot, azon morfondírozva, hogy ha nem lenne rossz a kötél, felakasztaná magát. Egy későbbi számban pedig egy búcsúlevelet olvashatunk egy olyan személytől, aki adósságait a krach következtében már nem tudja törleszteni.⁵⁹ 1882-ben *Az Üstökös*ben a Bontoux Bank nevű épület dőlt össze a tőzsde összeomlását követően, egy halott figurát láthatunk az épületben, egy másik pedig elsüti fegyverét a halántékánál.⁶⁰ A krach kapcsán a halál motívuma más kontextusban is felmerült. A *Figaró*ban egy ortodox zsidó – nem a tipikus élclapi bankárfigura – kéri a halált, aki épp a munkáját végezné, hogy ne legyen krach.⁶¹ A *Ludas Matyi* szerzője viszont Bécsnek a koporsókészítést javasolja, s azt, hogy „benne börtét, börtziánert/ Vigyen a temetőbe!”⁶² A lap

⁵⁶ *Az Üstökös* 1873. ápr. 19. 186; *Ludas Matyi* 1873. ápr. 27. 131.

⁵⁷ *Az Üstökös* 1873. jún. 14. 282; *Az Üstökös* 1873. dec. 20. 607.

⁵⁸ *Borsszem Jankó* 1873. jún. 8. 6–7. Ugyancsak ezt a jelentést használja ki *Az Üstökös* rajzolója, aki azt a kérdést veti fel: „Mivel végződött a bécsi közkiállítás”. A képaláírás és a válasz pedig az, hogy „Krach-hal”. A karikatúrán nem láthatunk mást, csak egy összedőlt épületet (*Az Üstökös* 1873. nov. 1. 523). A *Ludas Matyi* szerzője a következőképp foglalja ugyanezt versbe: „Ropp, ropp! Mi ez? Hát összeroskadtl/ A bécsi tőzsde födele./ Feketelelkű tőzsdebárók/ Potyognak a pokolba le” (*Ludas Matyi* 1873. jún. 1. 175). A világhiállítás és a krach kapcsolatáról lásd még például: *Figaro* 1873. máj. 24. 95.

⁵⁹ *Borsszem Jankó* 1873. jún. 22. 1; *Borsszem Jankó* 1873. júl. 13. 4.

⁶⁰ *Az Üstökös* 1882. febr. 12. 7.

⁶¹ *Figaro* 1873. ápr. 26. 76.

⁶² *Ludas Matyi* 1873. máj. 25. 162.

Zebulon a Krachról.

— Migizs csak dicsiretes vallas tolerantia, hogy most mar megtestalt zsidocskákat izs —
kiharaigozak!

Forrás: *Az Ústökös* 1873. máj. 31. 257.

egyik későbbi számában egy zsidó figura megállapítja, hogy a „bécsi thűzsde gyászbo van borólva”,⁶³ *Az Ústökös* képen pedig halott izraelitákat visznek ki hordágyon zsidók – végeláthatatlan hosszú sorban – a bécsi börze épületéből. A halottakat elfedő takarón az „Akcia”, azaz ’részvény’ felirat olvasható (3. kép).⁶⁴ A koporsó motívuma tér vissza 1882-ben is, amikor a „Börzei gyász” című karikatúrán zsidó alakok állják körül a koporsókat, jajveszékelnek, a koporsókon az elveszített pénzüsszegek szerepelnek (4. kép).⁶⁵ A képen még egy „baisse” feliratú fekete zászló látható, illetve egy a koporsók fölé magasodó szobor, mely az aranyborjút ábrázolja, amit éppen meglövegol a „Krach” nevű, némileg ördögre hasonlító lény, miközben egy zsákból – talán – hamut szór a zsidókra. Az aranyborjú szobra, melyet a zsidók Istennek kijáró tisztelettel imádtak egy bibliai történet szerint, itt is a pénzimádatot jeleníti meg, és a zsidókhoz kapcsolt negatív asszociációkat domboríthatja ki. Továbbá – visszautalva a rajz címére – a zsidók tözsdéhez való szoros kapcsolatán is gúnyolódik az alkotó. A *Figaró*ban is láthatunk ördögre emlékeztető alakot azon a képen, amely a krach ismételt beköszöntét jelezte, melyen a nagyobb, ördögszerű figura, az „idős Krach” figyeli a fiatalabbat, aki gombostűket üt bele kalapáccsal pici bábukba, s a következőket jegyzi

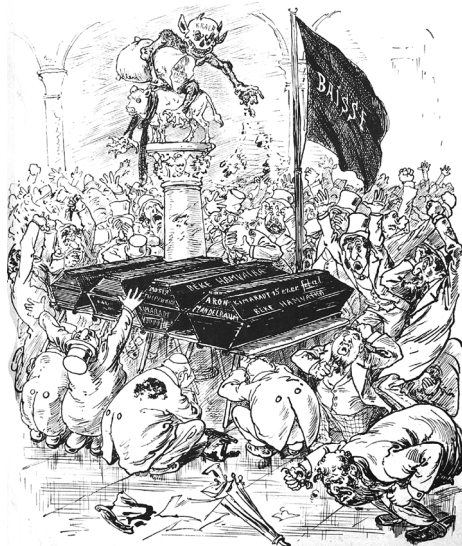
⁶³ *Ludas Matyi* 1873. jún. 8. 179.

⁶⁴ *Az Ústökös* 1873. máj. 31. 257. Tallérossy Zebulon, *Az Ústökös* állandó figurája gyakran szólal meg szlovákul vagy palóc nyelvjárásban.

⁶⁵ *Borsszem Jankó* 1882. jan. 29. 3.

4. kép

Börzei gyász

Forrás: *Borsszem Jankó* 1882. jan. 29. 3.

5. kép

A Krach ábrázolása a Figaróban

Forrás: *Figaro* 1873. máj. 17. 92.

meg: „Nézd csak, nézd, a fiam sem csinálja rosszul a dolgát.”⁶⁶ Az ördög a *Figaró*-ban a korábbi évfolyamokban is a krachot személyesítette meg (5. kép),⁶⁷ míg egy sárkányra emlékeztető állat – néha szárnyak nélkül – a gazdasági és pénzügyi válságokat, melyek politikai eseményekhez is kötődtek (például: deficit, osztrák-magyar vitás kérdések).

Az ördöghöz kapcsolódva egy másik bibliai történetet dolgozott fel Az új bábeli torony című karikatúra (6. kép), ahol a nyelvek zűrzavara helyett a szemlélő a börzei zűrzavarral szembesül, mégis a torony tetején győztesen a többiek fölé emelkedett Rothschild és Abeles.⁶⁸ Az eseményeket a szerkesztő így kommentálta, Abeles báró spekulációit egyenesen ördöginek titulálva: „Valóban egészen az égig emelték s isten nem is zavarta össze nyelvüket, csak az eszüket. Valamennyien

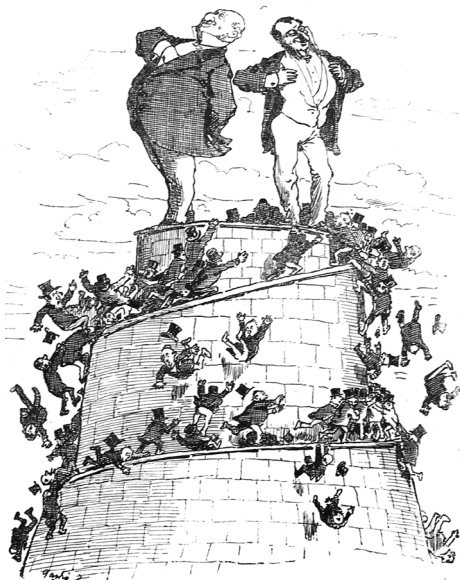
⁶⁶ *Figaro* 1882. jan. 28. 13. „Der alte Krach: Schau, schau, mein Junge macht seine Sache auch nicht schlecht.”

⁶⁷ *Figaro* 1873. máj. 17. 92. A rajzon a „Krach” zsidó vonásokkal rendelkező figurákat gyűjt össze egy ústbe. „Ich nehme! Der »Krach«.” (Én elviszem! A „Krach”). Lásd még például: *Figaro* 1873. febr. 15. 32.

⁶⁸ A tőzsdekrach – mint ahogy már több élclapi alkotás is utalt rá – nem mindenkinek okozott egyforma mértékű veszteséget, így például Magyarországon Wahrmann Mór is olyan, aki baisse-re játszott (Kövér 1986: 55). „A krach után” pedig Abeles – a tipikusnak vélt ravasz zsidó mosollyal az arcán – örül, vagy a többiek bukásának, vagy a saját nyereségének. *Borsszem Jankó* 1873. jún. 1. 6.

6. kép

ÚJ BÁBELI TORONY.

Forrás: *Borsszem Jankó* 1882. jún. 1. 6.

a Laocohen és az ő fiai című karikatúrát, mely az ókori szobor elég pontos utánzata, a gyilkos kígyókon a „Krach”, az „Ungarischer Lloyd”, és a „Gutenberg” feliratok olvashatók, az alakok mellett „Vállalat” nevű akták és egy pénzérme, a „Franko–Magyar Bank” látható.⁷¹ A két fiú, akiket a legenda szerint apjuk, itt Kohen Ignác Izidor, a Franko–Magyar Bank vezérigazgatója igyekezett megmenteni a kigyóktól, „Rothfeld” és „Waldstein”.⁷² Ókori témát érint az önálló magyar bank ügyében a thermopülai csata említése, ahol – mint tudjuk – a görögök, élükön a spártai Leónidasszal, elveszítették a csatát, nevük mégis dicsően cseng, rámutatva arra, hogy a bécsi kormányral és az üzleti körökkel legalább

a legtetejébe akartak – de ottan csak kettőnek van helye. Az egyik a bárón Rothschild, a másik bárón Abeles – akárom mondani Mephistofeles.”⁶⁹

A megrázkódtatások mértékét, emlékezetességét mutatja az a zsidó valláshoz köthető kép, mely tíz évvel később, 1883-ban látott napvilágot a *Borsszem Jankó*-ban. Az Izrael síralmai című karikatúrán zsidó figurákat láthatunk, többek között Wahrmann Mórt, akik a börze épületének falánál jajveszékelnék. Ők nem a jeruzsálemi templom lerombolása miatti gyászukat fejezik ki e falnál, hanem a tíz évvel azelőtti veszteségeik miatt. A Sírátófal a zsidó vallásgyakorlók legszentebb helyeinek egyike, a rajz pedig azt sugallja, hogy a tőzsde egy másik, hasonlóan szent helye lenne a zsidóknak.⁷⁰

Immár nem bibliai eredetű legenda, hanem ókori szobor ihlette

⁶⁹ *Borsszem Jankó* 1873. máj. 25. 7.

⁷⁰ *Borsszem Jankó* 1883. máj. 20. 3.

⁷¹ *Borsszem Jankó* 1873. jún. 8. 1.

⁷² A kép címében a név mint humoreszköz is jelentős szerepet játszik a gúnyos-humoros hatás keltésében. Gutenberg említése a Gutenberg Hírlapkiadó Társulatra utal, amely az *Ungarischer Lloyd*-ot is kiadta, s a Franko–Magyar Bank segítségével jött létre. Paul Waldstein publicista, az *Ungarischer Lloyd* vezércikkírója, akit a kortársak „magyarfalónak” tartottak. Rothfeld Sámuel (1830–1896) hírlapíró, az *Ungarischer Lloyd* szerkesztője, akitől Waldstein 1872-ben megvásárolta az *Ungarischer Lloyd*-ot (Balogh 2007: 80). A bankok és lapok összefonódásáról lásd: Balogh 2007: 71–92. A röviden bemutatott karikatúrára Balogh is kitér, Kövér György pedig közli azt: Kövér 2002: 58.

a csatát vállalni kell.⁷³ Továbbá az a javaslat, mely szerint az ókori városállamhoz, Spártához hasonlóan Magyarországon is vaspénzt kellene bevezetni, a bank pedig aranyalap helyett vasalapon működhetne, utalva az ország nehéz gazdasági helyzetére, a bankalapítás korlátaira:⁷⁴

„Olvasztassanak össze az ország összes kapuin levő csöngetyűk, továbbá a drótok egy a fazekakról, mint a villámhárítóktól, a használhatatlan patkószegek, régi vaslábasok, tepsik, vastartalmú fürdők vasa, ócska vasvillák, mihez szükség esetében a vasorrú bábának szaglószereti is járulván, ebből alakíttassék meg a magyar nemzeti bank érczalpja. A pénz szintén vas volna. Spártai érték szerint számíttatnék.”⁷⁵

Végül későbbi, immár magyar történeti vonatkozású az a gúnyrajz, melyen „Az új Dózsa György” az önálló magyar pénzért és bankért szervezett lázadást.⁷⁶ A képen Simonyi Ernő függetlenségi és Horn Ede balközép párti politikusok láthatók lovon, akik a magyar bankó mellett igyekeznek agitálni, amit a következőképpen örökített meg a kortárs krónikás:

„A nép pedig kezdé vala lázadni, és akara menni a német urak ellen, hogy elvegye tőlük a bankót, melyre neki nagy szüksége volna. Megindulni azonban senki sem mere, mert nagy volt ugyan a seregben a »mersz«, de még nagyobb a »félsz«. Ezért tanácskozának és lármázának és kiabálásának vala sok órán át, a míg nem a tarisznnyákból kifogya az eleség, a kulacsok és torkok penig kiszáradának, és másban is nagy vala már a hiányosság. Ekkor peniglen mérgeesen szétmenének; és nem történt kár sem emberben, sem lóban.”

Az idézett szöveg tekinthető paródiának is, mivel a szerző igyekezett egy krónika régies stílusát, formáját megőrizni, s ennek megfelelően elbeszélni az újabb kori „lázaadást”, ami jól szemlélteti a humoreszközök elkülönítésének nehézségeit is.

⁷³ *Borsszem Jankó* 1873. júl. 20. 21.

⁷⁴ A spártai vaspénz a magyar bankókkal kapcsolatosan felbukkant a *Ludas Matyi*ban is: *Ludas Matyi* 1873. ápr. 6. 106.

⁷⁵ *Borsszem Jankó* 1873. júl. 20. 2. Egy képen a *Figaro* is a magyar bank alapításának nehézségeit tematizálta, melyen Kerkápoly és Agostino Depretis látható, akik egy zsidót és annak pénzeszsákját szorítják össze az osztrák–magyar határon állva (*Figaro* 1873. márc. 29. 56). Depretis a *Borsszem Jankó*ban is felbukkant, ez a karikatúra Kerkápolyt és Depretist ölelkezve ábrázolja (*Borsszem Jankó* 1873. máj. 25. 5).

⁷⁶ *Borsszem Jankó* 1873. aug. 31. 1–2. A képet szöveg is követi *Az új Dózsa-lázaadás históriája* címmel. *Az Űstökössel* és a *Ludas Matyival* szemben a *Borsszem Jankó* azokon élcélődött inkább, akik önálló magyar bankot akartak létrehozni.

GABONAROZSDA, ÉHÍNSÉG ÉS KOLERA

A kolera először 1873. március 9-én a *Borsszem Jankó*ban, a gabonarozsda csak később, június 21-én bukkant fel *Az Üstökös*ben, egy versben megemlítve a rozsdát követően prognosztizálható éhínséget is.⁷⁷ Mindhárom téma esetében elmondhatjuk, hogy vizuális megjelenítésük nem gyakori az élc lapokban, a következő karikatúra szinte az egyetlen, amely címlapon jelent meg, s a magyar gazda elkeseredettségét ábrázolja (7. kép).⁷⁸ Ha a szövegeket is vizsgáljuk, a leggyakoribb humoreszközök egyike a hasonló alakú szavakkal való *szójáték*. A búzával kapcsolatosan kiderül a *Borsszem Jankó*ból az ausztráliai búzával szemben érzett ellenérzés, mivel az „ausztráliai” és az „ausztriai” szavak egymáshoz nagyon hasonlóak, s amint azt Mokány Berczi is kifejti, „azzal az ausztráliaival csak Ausztriához akar [a kormány] bennünket hozzászoktatni. Pedig nem veszi be a gyomrunk annak még a nevét sem”.⁷⁹ Hasonlóképpen a *Rozsda-enquête* című szövegben, mely a rozsdabizottsági ülésről készült humoros feljegyzéseket tartalmazza, az egyik felszólaló, Rodiczky Jenő rögzíti, hogy „jobb szeretem a magyar búzát a germanizáló ausztriaiainál”.⁸⁰ A kolera kapcsán *Az Üstökös* szerzői alkalmazták ezt a humoreszközt „A kolerabiztos” című írásban, mely szerint, ha van „kolerabiztos”, akkor „biztos a kolera”.⁸¹ Jókai lapjának másik rövid írása a kolera gyógy módjára irányul, kifigurázza az emberek vélt tudatlanságát ezzel kapcsolatban: „A falu jegyzője járványban sinylő patientsének [...] ajánlotta, hogy fodormenta szürlét vegyen be. Értette alatta a teát. Az atyafi [...] rászánt egy ócska szűrt, befőzte meleg vízbe, és [...] meg is itta a szürlét. És meggyógyult.”⁸²

A kolerához – igaz, a vicclapok hasábjain csak ritkán – a halál és a félelem motívuma is kapcsolódott. A *Ludas Matyi* rajzolója a kolerát kaszásként, a halál szimbólumaként ábrázolta, mellette koporsókat is megjelenítve, míg a *Borsszem Jankó*é „boszorkányként”, akit a kép alapján a farkas, a „deficit” igazán elfogyaszthatna, ami egyszerre oldaná meg az ország problémáit – felelevenítve azt a mesét, mely szerint a farkas megeszi a nagymamát.⁸³ *Az Üstökös* szövegében viszont az

⁷⁷ *Az Üstökös* 1873. jún. 21. 295. A *Borsszem Jankó*ban és a *Ludas Matyi*ban másnap, június 22-én olvashatunk a rozsdáról. Az éhínség jóval később, október 19-én kapott csak helyet a lapban, míg *Az Üstökös*ben a kolera szerepel csak augusztus 2-től, a *Ludas Matyi*ban pedig június 1-től. A rozsda a gabona megbetegedése, melyet a rozsdagomba okoz. A gomba a mag kifejlődését akadályozta meg, így óriási károkat okozott, védekezni nem tudtak ellene a kortársak. Igyekeztek ellenállóbb búzafajtákat behozni az országba, de a *Pallas* még évekkel később is e próbálkozások sikertelenségéről számolt be (*Pallas* 1894: 756–757).

⁷⁸ *Borsszem Jankó* 1873. jún. 29. 1.

⁷⁹ *Borsszem Jankó* 1873. aug. 10. 3.

⁸⁰ *Borsszem Jankó* 1873. aug. 3. 9. Rodiczky Jenő (1844–1915): gazdasági tanintézeti igazgató, közgazdaságtant, növénytermesztést és állattenyésztést tanított, e témákban publikálta írásait (*Pallas* 1897: 612).

⁸¹ *Az Üstökös* 1873. aug. 16. 389.

⁸² *Az Üstökös* 1873. szept. 6. 424.

⁸³ *Ludas Matyi* 1873. júl. 27. 237; *Borsszem Jankó* 1873. szept. 7. 1.

a régi berögződés köszön vissza, hogy a kolerát az „uraknak tulajdonítják”,⁸⁴ ami az 1831-ben tomboló magyarországi kolerajárvány emlékéét idézi. A halálhoz kapcsolódik a kolera megszemélyesítése „Kholera Morbus úr”-ként,⁸⁵ akinek az említésén kívül e témában még a *Borsszem Jankó* egyik párbeszédében találhatunk humoros beszélő *neveket*, Böjtit és Koplalt, akik Koplal jövőbeli hivatali előléptetéséről beszélgetnek, ami fél év múlva máris be fog következni, mivel Böjti éhen fog halni.⁸⁶ Az év tragikus eseményeit foglalta össze Ágai Adolf lapjában egy kitárlt színmű *címe*, a *Cholera – krach – rozsda – egér és Deák Farkas*, melynek nevesített „szerzője” Deák Farkas lenne, de módosított műcímmel is találkozhatunk: *A jövő búzája s a jelen rozsdája*, melyet Jókai Mórnak tulajdonítanak az élclapi szerzők, utalva az 1872–1874 között folytatásokban megjelenő *A jövő század regényére*.⁸⁷

A kolerával kapcsolatban számos olyan szöveget találunk, amelyekben *maga a szituáció* a humor forrása, amelybe a szöveg főszereplője került. Ilyen például, amikor az orvosok nem tartják meg éves közgyűlésüket, mert félnek a járványtól,⁸⁸ vagy amikor a haldokló az orvost kocsmárosnak véli,⁸⁹ illetve amikor az álbeteg az orvossal a bolondját járhatja. Ez utóbbi történetben a „beteg” kihívatta az orvost, aki koleracseppeket akart adni neki, de a „beteg” közölte, neki nincs semmi baja, csak azért kérette, mert azt hallotta, hogy az orvos „most ingyen jár”.⁹⁰ A kocsmához és a kolera elleni küzdelemhez kapcsolható az az írás,

⁸⁴ *Az Űstökös* 1873. aug. 2. 369.

⁸⁵ *Ludas Matyi* 1873. aug. 31. 247.

⁸⁶ *Borsszem Jankó* 1873. okt. 19. 10.

⁸⁷ *Borsszem Jankó* 1873. szept. 14. 8; *Borsszem Jankó* 1873. jún. 12. 3. Deák Farkas (1832–1888): író, publicista, történész, 1870–1873 között a Nemzeti Színház igazgatásában is részt vállalt (*Pallas* 1893: 76). Az élc Deák Farkas 1873-ban született *Könnyművéség és szerelem* című színművét is említi.

⁸⁸ *Ludas Matyi* 1873. júl. 13. 222.

⁸⁹ *Borsszem Jankó* 1873. márc. 9. 10.

⁹⁰ Kolera idején valóban ingyen jártak az orvosok. Az időszak orvosi ellátásáról lásd: Kátai 1866: 30. A kolera ismertetésével, megelőzésével, tüneteivel és gyógyításával kapcsolatos, nem statisztikai jellegű szakmunkák többsége magyarul az 1866-os kolerajárvány idején vagy azt követően jelent meg (Petrik 1885), miután az első tudományos igényű leírás már ismertté vált John Snow

7. kép

A gabonaroszda megjelenéseForrás: *Borsszem Jankó* 1882. jún. 29. 1.

melynek tanulsága, hogy nem szabad kolera idején túl sok alkoholt fogyasztani. Eszerint egy ittas embert kidobtak a kocsmából, aki már csak arra ébredt fel, hogy a halotthordók elvitték s a sírba dobták.⁹¹ Ellenben alkoholfogyasztásra buzdít *Az Űstökös* egyik hirdetése, mely szerint „[v]alódi borovicska, mint óvszer a cholera ellen használható”.⁹² A járványellenes intézkedések felsorolásakor *Az Űstökös* megismételi kijelentését – némileg módosítva –, hogy sok pálinkát és bort tartsanak otthon az emberek, vizet ne igyanak, s a temetőbe ne menjenek ki.⁹³ A kolera elleni védekezésről olvashatunk a *Cholera enquete* című értekezlet *Borsszem Jankó*-beli szövegében is, mely vélhetően egy megbeszélés *paródiája*. Dr. Grósz Lajos⁹⁴ szerint a csatornák tisztántartására kell vigyázni, Dr. Bakody⁹⁵ gúnyosan a ricinusolajat javasolja a kolera ellen, mert „lehet ugyan, hogy a beteg meghal, de legalább könnyebben”, míg Dr. Kovács⁹⁶ szerint lényeges a „rendes és nyugalmas életmód”,⁹⁷ „fontos az étrend [...] a ruházat és a lakás, [...] tartózkodás szükséges a tulságos munkától”. Dr. Están a legszükségesebbnek a „nép jókedvének fentartását” tekinti.⁹⁸ Dr. Están⁹⁹ véleményét vallhatták a lapszerkesztők is, főként Ágaiék, akik igyekeztek humoros történetekben teret adni a kolerának, még oktató, ismeretterjesztő jellegű szövegeket is publikáltak, mivel a korszak fontos ismereteit összesítette a fentebb idézett értekezlet is a kolera

londoni orvos tollából (esettanulmányok 1854-ből, összegzés 1855-ből). Snow összes munkája elérhető: <http://johnsnow.matrix.msu.edu/publications.php> – utolsó letöltés: 2013. június 3. Statisztikai összesítések és tapasztalatgyűjtemények 1873–1875 folyamán is napvilágot láttak, de új lendületet a koleráról szóló publikációk tekintetében csak a kórokozó felfedezése hozott.

⁹¹ *Az Űstökös* 1873. szept. 27. 464. „Ne igyál sok pálinkát – járvány idején.” Kátai fentebb említett munkájában is int a mértéktartó életmódra és arra, hogy mindenféle kihágástól tartózkodjanak az emberek (Kátai 1866: 32), de egy kortárs „Cholera szabályzat” még konkrétabban figyelmeztet: „pálinka nagyobb élvezetéhez szokott egyének, igen számosan halnak meg ezen betegségben” (Griesinger 1866: 17). Továbbá hangsúlyozták még a kortárs szerzők a tiszta csatornák, a szűrt és fertőtlenített víz, a tiszta lakás, a meleg ruha, a mértékletes életmód, a kevés fizikai megerőltetés fontosságát (Kátai 1866: 31–32; Griesinger 1866: 17–19). E két munkát összefoglalta és – közérthetően – elérhetővé tette 1873-ban ismét például egy szegedi nyomda (szerző nélkül): *Népszerű oktatás a jelenlegi cholera-járvány tárgyában*. Szeged, 1873. A még a kórokozó felfedezése (1884) előtti gyógy módokról is olvashatunk Kátai írásában, aki az ópiumcseppeket, a borsmentateát és a kávé javasolta (Kátai 1866: 33).

⁹² *Az Űstökös* 1873. aug. 23. (melléklet). Hozzá kell tennünk, ez a hirdetés csak ebben az egy számban jelent meg.

⁹³ *Az Űstökös* 1873. aug. 2. 362.

⁹⁴ Dr. Grósz (Csatáry) Lajos (1832–1907): orvos, Bem József hadseregében is szolgált, egyetemi magántanár, számos orvosi tankönyv szerzője (*Pallas* 1893: 631).

⁹⁵ Dr. Bakody Tivadar József (1825–1911): orvos, több budapesti kórház főorvosa a dualizmus korában, egyetemi tanár (*Pallas* 1893: 496).

⁹⁶ Dr. Kovács István: orvos, 1873-ban tette közzé értekezését a koleráról: *Az 1873. évi cholera-járvány Békésmegyében*. Gyula, 1873 (Petrik 1885: I. 180).

⁹⁷ A lelki békét és a jókedvet kolera idején *Az Űstökös* egyik szövege is fontosnak tartja megemlíteni: „Járvány dulva vadúl: orvosa tiltja a bűt” (*Az Űstökös* 1873. szept. 13. 434).

⁹⁸ *Borsszem Jankó* 1873. aug. 10. 4–5.

⁹⁹ Dr. Están a *Borsszem Jankó* egyik állandó szereplője, aki e szöveg kedvéért doktori címet kapott Ágaiéktól. A többi írásban Están és Sanyi szereplőpárosként bukkant fel, fő jellemzőjük az iszákosság.

elleni küzdelemről, azaz nem csupán babonákat említettek, gúnyoltak ki, mint például a *Ludas Matyi* szerzője, aki a kolera elleni harcot áltávsürgönyökben örökítette meg. Ezek közül az egyik szerint egy faluból úgy számúzték a kolelát, hogy átbújtak egy kötél alatt, amit tizenkét szűzlány font, vagy egy másik helységben úgy állították meg a betegséget, hogy tizenkét szűzlány és egy legény árkot ásott mezíttelenül, s ezen a kolera nem jutott át.¹⁰⁰

A gabonarozsda, az éhínség, a krach és a kolera az 1873. esztendő csapásai közül több alkalommal is egyszerre jelent meg egy-egy versben, szövegben.¹⁰¹ Ezek közül talán az egyik legszellemesebbet, a *Borsszem Jankó* előfizetési felhívását idézzük tanulmányunk zárásaként, melyet egymást követően több számban is publikáltak, és amely stílusában egy rendi országgyűlés nyitóbeszédéhez hasonlít:

„Krachok és rendek! Ne szépítsük a dolgot – belénk ütött a rozsda. Nem csak őseinknek régi kardját, de a tegnapi nemesek új czimerét is marja. [...] Az actia bukott – jöjjön az actio. Nincs bankó? – Van Jankó! Nincs buzaszem? – Van borsszem! Semmitől se tarts, magyarom! Szűkben bőben hived vagyok. Megosztom veled amim van s gondold meg, hogy bukhatik bank és kormány, bukhatik angyal és párt, bukhatik kőmives és színdarab – de áll a *Borsszem Jankó*. Kapaszkodjál belém, hogy el ne essem.”¹⁰²

A szöveg tisztázza, hogy mindenkit egyformán sújtanak a bajok, nincs ok az egyes társadalmi-vallási csoportok elleni agitációra, s biztosítja *Borsszem Jankó* a támogatását, amihez viszont szüksége van az előfizetőkre.

* * *

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy számos eszközzel éltek mind a bécsi, mind pedig a magyar vicclapszerzők, hogy válságok idején a kríziseket tematizálva szórakoztassák olvasóikat. Akár forradalmak, történelmi-bibliai vagy hétköznapi események adták a keretet az élclapi szövegeknek és képeknek, több visszatérő, témaspecifikus – általában nyelvi – humoreszközt, illetve szimbólumot (például: halál) fedezhettünk fel. 1869-ben a kis válság élclapbeli megjelenítése még nem kapcsolódott szorosán a zsidókhoz, a vizuális megjelenítéseken sem kizárólag izraelitákat láthatunk. 1873-ban a banküggyel kapcsolatban sem állapítható meg egyértelműen a sugallt összefüggés, mégis például Horn Ede személyén keresztül e témában is feltűnt egy zsidó szereplő, de a börzekrach kapcsán már megkérdőjelezhetetlen a kortársak által vélt összefonódás: a zsidó spekulánsok okozták az összeomlást. A karikatúrákon csak izraelitákat láthattunk, vagy ismert pénzemberek képében,

¹⁰⁰ *Ludas Matyi* 1873. júl. 20. 232.

¹⁰¹ Éhínség és rozsda: *Az Űstökös* 1873. jún. 21. 295.; kolera és krach: *Ludas Matyi* 1873. jún. 1. 175.; krach, rozsda és kolera: *Ludas Matyi* 1873. júl. 27. 233; kolera és rozsda: *Borsszem Jankó* 1873. aug. 3. 3.

¹⁰² *Borsszem Jankó* 1873. jún. 29. 10.

vagy a zsidókhöz kapcsolt testi jegyek jellemző vonásait felmutató figurákként.¹⁰³ Az 1873. évfolyamban látható *Borsszem Jankó*-beli képek és az itt olvasható szövegek, melyek ábrázolásai és leírásai antiszemita sztereotípiákat használtak mind textuálisan, mind pedig vizuálisan (önző, nyereszkesedő, szélesen gesztikuláló, cinikus mosolyú alakok), értelmezhetők egyrészt a zsidó lapszerkesztő és munkatársai tollából öniróniaként, ami jellemezte a zsidó humort a korszakban, s számos későbbi szövegben és képen is előfordult Ágai Adolf az antiszemitizmus ellen ily módon is küzdő lapjában. Másrészt tetten érhetjük a Molnár Jenő visszaemlékezéséből a bevezetésben idézett „társadalmi szelep” funkciót is, mely hasonlóan erőteljes az 1873-as kolera és éhínség vicclapokbeli reprezentációin is, mivel a társadalmat súlyosan érintő problémákon tudott nevetetni, így a „társadalmi masina” talán könnyebben zakatolhatott tovább.

FORRÁSOK

Az Üstökös, 1869, 1873, 1882.

Bolond Istók, 1882.

Borsszem Jankó, 1869, 1873, 1882.

Figaro, 1869, 1873, 1882.

Ludas Matyi, 1869, 1873.

A Pallas Nagy Lexikona. Budapest, 1893–1897.

Österreichisches Biographisches Lexikon. Graz–Köln, 1956, 1991.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balogh János Mátyás 2007: Napilapok és pénzintézetek kapcsolata a dualizmus korában.

A Guttenberg Hírlapkiadó Társaság. *Médiakutató* (8.) 2. 71–92.

Farkas Tamás 2003: Név és névváltoztatás – vicc és valóság. *Névtani Értesítő* (25.) 153–160.

Farkas Tamás – Maitz Péter 2009: Nyelvi nacionalizmus és német családnevek a 19. századi Magyarországon. A névmagyarosítások nyelvi-ideológiai hátteréről. *Századok* (143.) 3. 565–592.

Griesinger, Wilhelm 1866: *Cholera szabályzat*. (Ford. Kátai Gábor.) Pest.

Höbel, Lothar 2006: Die deutsche Presselandschaft. In: Wandruszka, Adam – Urbaniš, Peter – Rumpler, Helmut (Hg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 1819–1894.

Kátai Gábor 1866: *Mit kell tennünk a cholera csapásainak enyhítésére?* Pest.

¹⁰³ Vörös 2003: 19–43.

- Kövér György 1986: *1873. Egy krach anatómiája*. Budapest.
- Kövér György 2002: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere. Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai. In: Kövér György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 53–61.
- Molnár Jenő 1930: *40 év – karikaturákban. Borsszem Jankó konferánsza*. Budapest.
- Petrik Géza 1885: *Magyar könyvészet. 1860–1875*. Budapest.
- Szvorényi József 1867: *Ékesszólástan vezérléül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában*. Pest.
- Tamás Ágnes 2011: Nemzetiségi szereplők személyneveinek összehasonlító elemzése bécsi és magyar élclapokban. *Névtani Értesítő* (33.) 121–131.
- Tamás Ágnes 2012: Zsidó személynevek és névmagyarosítás a 19. század végi magyar élclapokban. *Névtani Értesítő* (34.) 41–48.
- Telkes Simon 1898: *Hogy magyarosítsuk a vezetékneveket?* Budapest.
- Vörös Kati 2003: Judapesti bulváron. A zsidó fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. *Médiakutató* (4.) 1. 19–43.
- Weber, Adolf 1939: *Geld, Banken, Börsen*. Leipzig.

Koloh Gábor

Demográfiai válság az Ormánságban

*Családrekonstrukciók eredmények a vajszlói anyakönyvi kerületből**

A MEGKEZDETT ÚT

Andorka Rudolf az ormánsági egykezés kérdéskörét vizsgálva elvégezte két település, Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós módszerrel történő elemzését.¹ Vizsgálata az 1747. évvel kezdődött és az egyházi anyakönyvek kutathatóságának a kutatásakor általánosan érvényben lévő határvéssel, 1895-tel zárult.² A két világháború közötti időszak egyik fontos, sok és sokféle reakciót kiváltó kérdése volt az egykezés, azaz az egyetlen gyermek vállalásának – kiterjesztett értelemben azonban a legcsekélyebb születésszabályozásnak³ – a jelensége. Kutatói szerencsénk, hogy egy másmilyen indíttatású vizsgálat eredményeként 1895-től, tehát az Andorka-féle kutatás zárópontjától rendelkezésünkre álltak a vajszlói anyakönyvi kerület⁴ anyakönyveinek másodpéldányai digitalizált formában. Az anyag kínálta magát a kutatásra, ami a kellő inspiráció és támogatás mellett szervezett keretet öltött, így időkereteit tekintve tágabb, a kutatás fókuszába bekerült személyek körét tekintve pedig sokszínűbb lett. A válságjelenségek körében vizsgált hazai népesedési válság – a korábbi kutatások és polémiák nyomán – jól megragadható pontja az ormánsági egykezés gyakorlata, amelynek több látószögű elemzésével közelebb jutunk annak a – feltételezésünk szerint – mentalitásbeli, igényességi fordulatnak a megismeréséhez és megértéséhez, amely együtt járt a kevesebb gyermek vállalásával és a gyermek mint megnövekedett érték kezelésével. A népesedési válság értelmezése – az alábbiakra

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Tanulmányunkban törekedtünk az Andorka eredményeivel való összevetésre, vizsgálati keretünk azonban bővebb, ezért kerültük az összevetést ott, ahol az nem lenne torzításmentes.

² Andorka 2001b: 66.

³ A *Társadalomtudomány* körkérdésére válaszolva Pezenhoffer Antal római katolikus hittanár, statisztikus a következőképpen határozta meg az egyke fogalmát: „Az egyke szó eredeti értelme, azáltal, hogy irodalmi és tudományos szóvá lett, változáson ment át, kibővült, úgyhogy most már nemcsak az egyetlen gyermeket értem e kifejezésen, hanem általában azt a társadalmi jelenséget, hogy a szülők gyermekeik számát – a természet folyásába erőszakosan beavatkozva – mesterségesen korlátozzák” (Pezenhoffer 1924: 22).

⁴ A kerület illetékessége többször módosult, a vizsgálatunk alá vett települések a következők: Baranyahídvég és Sámod (1907-ig), illetve Besence, Kisszentmárton, Vejti, Hirics, Lúzsok, Páprád és Vajszló (a halálzási adatok tekintetében 1980-ig). *Magyarország helységnévtára* 1895; *A Magyar Korona országainak helységnévtára* 1898; *Magyarország helységnévtára* 1933.

tekintettel – megkívánja, hogy népesedéspolitikai szempontból hangsúlyozzuk a válság tényét, amely hosszabb távon éreztette és – térben is elterjedve – érezteti hatását az állam társadalmi és gazdasági szerkezetén.

A születésszabályozás a családtervezés eszköze:⁵ megelőző fék,⁶ annak maltuszi értelmében.⁷ Bár alapvetően modern kori népesedési jelenség, Magyarországon nem a modern társadalomfejlődési tendencia eredménye.⁸ Terjedését a szociológus Braun Róbert a lakosság vagyonosabb és intelligensebb részéhez kötötte,⁹ de esetünkben ez a korábbi kutatásokban sem nyert igazolást.¹⁰ Hangsúlyozni kell azt is, hogy a születésszabályozás egyáltalán nem érvényesült minden ormánsági család esetében.¹¹

Szociálanropológiai kutatások már korábban rámutattak az egészen primitív körülmények között élők esetében is alkalmazott születéskorlátozásra.¹² A Horthy-korszakban az abortuszt súlyosan büntették,¹³ így a házasságon belüli születéskorlátozás gyakorlata érvényesült, amelynek nagyobb hatékonysága a korábbi eljárásokhoz viszonyítva ismert.¹⁴ Feltehetően az alkalmazott módszerek nívója az, amely változást hozott, de ezekre a kor irodalmában inkább csak utalásokat találunk.¹⁵ Az Ormánság kapcsán két konkrét módszerrel

⁵ „Ezalatt az egyéneknek vagy pároknak azt a törekvését értjük, amely a fogamzás mechanizmusának ismeretén alapuló módszerek alkalmazásával az utódok számát kívánja befolyásolni” (Klinger 1996: 190).

⁶ „A megelőző fék, amennyiben önként vállalt, sajátosan emberi, mert az ember ama felsőbbrendű észbeli képességéből fakad, amely alkalmassá teszi őt a távolabbi következmények felmérésére is” (Malthus 1982: 72).

⁷ „[A] népességnövekedés és a pozitív fékek (éhínség, járvány, háború) ördögi körének ismerete rávezetheti a népességet, hogy a népszaporulatot házassági korlátokkal szabályozza” (Livi-Bacci 1999: 101).

⁸ Gyáni 2006: 76.

⁹ Braun 1992: 55.

¹⁰ „[A] születéskorlátozás a gazdasági megrekedésre, a fejlődési lehetőségek bezárulására való reakció lehetett. Bár ez a magyarázat elfogadhatónak látszik, mégsem tekinthetjük többnek hipotézisnél, mert egyelőre nem tudjuk megmagyarázni, miért éppen az Ormánságban indult meg már a 18. század végén a születéskorlátozás” (Andorka 2001b: 96).

¹¹ „Az 1851 és 1895 között kötött házasságokban már a kétgyermekes családok a leggyakoribbak. Végig marad azonban néhány család, amelynek gyermekszáma olyan nagy, hogy feltételezhetjük: nem alkalmaztak születéskorlátozást” (Andorka 2001a: 42).

¹² Andorka 1981: 94.

¹³ Gyáni 2006: 77.

¹⁴ „A születések számának csökkenésében a döntő tényező a tudatos születésszabályozás bevezetése volt, amely kétségkívül hatékonyabb módszer, mint a hosszú szoptatási idő, a kései házasság vagy a házasságkötéstől való tartózkodás” (Livi-Bacci 1999: 143–144).

¹⁵ „Ezekben a parasztközségekben a megelőzés és az elhajtás számtalan módszere áll rendelkezésre: még az sem korlátozza a nemi életet, hogy a következményekkel kellene számolni” (Erdei 1973: 181). „Védekezési módjuk a legegyszerűbb, az óvszereket ugyan ismerik, de drágaságuk miatt alig használják. Katonáságot viselt és gazdasági iskolát járt legények hozták először a faluba, ezek általában alaposan kitanulják, amit ezen a téren kitanulni lehet és szívesen adják tovább a fiataloknak” (Szabó 1986: 180).

találkoztunk: a *coitus interruptusszal*¹⁶ és a facsiga alkalmazásával, amelyről azonban – Kovács Imre beszámolóján kívül¹⁷ – más korabeli, írott anyagot egyelőre nem sikerült fellelnünk (a szóbeli közlés is esetleges).

Nem mellőzhető a kérdés kapcsán a bábák szerepének rekonstruálása sem: munkájuk bizalmi jellegű, azt a közösség szimpátiája alapján gyakorolták, falusi közegben a bábamesterség általában életre szóló megbízás volt.¹⁸ Egy hasonló szerepkörű, de inkább félt, mint kedvelt (nem egyedüli jelenségként boszorkánynak tartott), a bába szerepét ellátó asszony képét mutatja be Kodolányi János a *Szép Zsuzska* című kisregényében. Feladatát sejteti, de a magzatelhajtás „ezer fortélyából” egyet sem konkretizál.¹⁹ Ugyancsak felhívja a figyelmet a bába szerepére Kovács Imre,²⁰ illetve részletesebb leírást ad Féja Géza – igaz, a Vihar-sarokra vonatkozóan.²¹ Egy később kifejtteni kívánt magzatelhajtási eset kutatásából ismerjük, hogy meglehetősen kevés a magzatelhajtási per az I. világháború végén, illetve az azt követő években, ami mögött nemcsak a kiesett gyermekszám pótlásának igényét feltételezzük, hanem a bábák – a korábbiakban szintén jellemző – hatékony közreműködését is.²²

A két világháború közötti Magyarország társadalmi problémái közül a népességfogyatkozás fokozatosan előtérbe került. A *Nyugat* 1933–1934. évi, *Elfogy a magyarság?* című ankétja igyekezett a témában valamennyire is érintett érte-

¹⁶ „Az amúgy is kényszerházasságok útján összekerülő házastársak gyűlölik egymást. A megszakított nemi közösülések [...] következtében, amit éveken keresztül folytatnak, idegileg teljesen tönkremennek” (Kovács 1989: 78–79).

¹⁷ „Tehát szabályozták a születéseket. Erre egy fából faragott csiga szolgált. A facsigát finom kender- vagy lenfonállal körülcavarták és a méhnyakba illesztették, hogy közösüléskor a megtermékenyülést akadályozza meg. Utána kivették, de sokszor bent maradt, benőtt és operatív módon kellett eltávolítani. Ezt a fogamzásgátló eszközt még ma is használják, de módosították: a fonál közé kinint hintenek, hogy biztosabb legyen a védőhatása. [...] Mivel váratlanul érte őket az a meglepetés, hogy ezután csak az eddigi jobbágytelek lesz minden joguknak érvényesítési területe, drasztikusan csökkentétek a szaporodás csökkentése érdekében. Most már nem volt szükség sok gyerekre; eltüntetésükre kellett gondolni. A facsiga sokszor nem működött tökéletesen, a gyerekek megszülettek és útban voltak: egyszerűen megfojtották őket. [...] Később másként intézték el az ilyesmit – de tökéletesen, mert az újszülöttek 30–50%-a egy éven belül mindig meghalt” (Kovács 1989: 67–70).

¹⁸ Krász 2003: 203.

¹⁹ „Gyakran hoztak nyomorék, sírós, ványadt gyermekeket, ezeket csak a véletlen segítette át embriókorukban a magzatelhajtás ezer fortélyán, s nagyon kellett az életet akarniok, hogy sikerült a világra jönniük” (Kodolányi 1975: 84).

²⁰ „A magzatelhajtásnak valóságos technikája fejlődött ki. Akadt minden faluban egy-egy öregasszony, aki értett a dolgokhoz, és aki mindig rendelkezésre állott a bajba jutott menyecskéknek” (Kovács 1989: 71).

²¹ „Ha nem gyakorolja a bába, akkor maguk az asszonyok csinálják a legbarbárabb módszerekkel. Preventív óvakodásra nincsen mód, a születések humánus és preventív szabályozása ellen hivatalos küzdelmet folytatunk igen tiszteletre méltó indokokkal. A nép azonban éppen ezért a legbarbárabb eszközökhöz folyamodik. A lúdtoll, tollszár, kötőtű mindmegannyi ágyúnál és tanknál pusztítóbb fegyver a magyar jövő ellen” (Féja 1980: 91).

²² Az említett per ismertetésére 2013. augusztus 23-án került sor Sümegen, a Hajnal István Kör *A test a társadalomban* című konferenciáján *Magzat a méhben. Magzatelhajtási perek Baranya megyében a két világháború között* című előadásunkban.

miségeket – túlnyomórészt írókat – megszólaltatni, annak okait és következményeit vizsgálva. Az ormánsági születésszabályozással kapcsolatban a szellemi, neurotikus hatások erőteljesen negatív mivoltáról Kodolányi János és Kovács Imre egyetértett,²³ a fizikai elváltozásról Harsányi Gréte²⁴ és Kovács Imre²⁵ meglátása ellentétes volt. Az ankét írásait olvasva azt is látjuk, hogy hiába említi több szerző visszatérően a születéskorlátozás problémáját, abban a kérdésben sincs egyetértés közöttük, hogy itt preventív születésszabályozásról vagy magzatelhajtásról van-e szó. Mindkettőről beszélnek, de egyik esetében sem kerül sor részletes elemzésre, meghagyják a kérdést a maga homályában, hiszen ez a kérdéskör egyike volt azoknak a legkardinálisabb aspektusoknak, amelyek a sugallni kívánt paraszti tudatlanságot és brutalitást hangsúlyozták, jellemzően a középosztály megbotránkoztatására.²⁶

A születésszabályozással kapcsolatban a szövegek egymás mellé helyezése, ütköztetése meggyőz bennünket annak a tételnek az érvényességéről, hogy kétségtelen, volt valóságalapja a leírásoknak, de feltételezhetően messze nem általános, hanem inkább egyedi és jó eséllyel torzított történetek szolgáltak a legvadabb elképzelések táptalajául.²⁷ Hogy árnyaltabb képet kapjunk, nézzük, miről tanúskodnak az anyakönyvek.

CSALÁDREKONSTITÚCIÓS EREDMÉNYEK

A születésszabályozás mérése céljából a nominális vizsgálat „királyi útjaként” számon tartott családrekonstitúciós eljárást alkalmaztuk, amikor 111 családlap adataiból számoltunk házas korszecifikus termékenységi arányszámot és átlagos szülési intervallumot. Az eljárás során módszertanilag az Andorka Rudolf által is követett megoldást választottuk, amikor hagyományos családlapokat állítottunk össze, és ezek alapján végeztük számításainkat. A családrekonstitúció során használhatónak tekintettünk minden olyan családlapot, ahol a házasság kezdő időpontja biztosan, lezárulta pedig biztosan vagy nagy valószínűséggel megállapítható. A kezdőpont

²³ „Az egykés vidékek melegágyai a legsúlyosabb neurózisoknak, amelyeket csak táplál a gyermekektől való védekezés drasztikus módja a szexuális érintkezésben” (Kodolányi 1963: 35).

²⁴ „A brutális módon történő magzatelhajtáshoz viszonyítva aránylag kevesen mennek tönkre, amit az bizonyít a legjobban, hogyha az egyetlen gyermek elpusztul, születik nekik másik, még ha tíz-tizenöt évi szünet volt is közben. S ha az apa miatt nincs gyerek, az asszony másutt szerez – egy gyerek kell” (Harsányi 1992: 49).

²⁵ „Az egygyerekrendszer bevezetése a házaseslet nemi funkciójának a szabályozását vonja maga után, amit különböző módon véghez is visznek, és ezzel tönkreteszik magukat nemcsak fizikailag, hanem szellemileg és erkölcsileg is. A magzatelhajtásoknál a beavatkozás ugyanis nem mindig tökéletes. Sokszor olyan elváltozásokat idéz elő, amelyek egyrészt az asszonyok meddőségében, másrészt megrokkolásában jelentkeznek” (Kovács 1989: 75).

²⁶ Némedi 1985: 149.

²⁷ Ennek illusztrálására: „a bába tanácsára elvett és eltüntetendő magzatot a faluban a disznókkal volt szokás megetetni. Így volt a legbiztosabb, hogy nem marad nyoma a bűntettnek” (Harsányi 1992: 48).

meghatározása a házassági anyakönyvbe történt bejegyzéshez kötődik, a házasság lezárultát pedig legalább az egyik fél halálozási adatának megléte vagy a válás tényének utólagos rögzítése jelenti. Az esetek többségében csak az egyik fél halálozási dátumát találtuk meg, aminek oka lehet, hogy a másik házasság magas életkort ért meg (tehát kiesik az 1980-ig terjedő halotti anyakönyv felvételi köréből), vagy nem a lakóhelye szerint illetékes anyakönyvi kerület területén halt meg.²⁸ Azok közül a családlapok közül, ahol ismert volt a házasságkötés dátuma és biztos vagy valószínűsíthető a házasság megszűnésének a dátuma, további 15 családlapot emeltünk ki. Ezek értékeit nem használtuk fel, mivel általában előrehaladott életkorban kötött házasságok, ahol rendszerint mindkét fél özvegy, és gyermek nem született. Így állt össze a már említett 111 családlapunk, amelyek közül 64 családlap esetében a házaspár vajszlói illetőségű, 17 családlapnál a felek vejtiek, 13-13 családlap esetén pedig hiricsiek és besenceiek. Egy-egy családnak van Baranyahidvegről, Kísszentmártonról, Páprádról és Lúzsokról.

A családrekonstrukciók eredmények értékelésénél fontos előrebocsátani, hogy az összeállított családlapok az összes házasságoknak alig több mint a negyedét teszik ki, a beazonosított születések pedig az összes születés 15%-át. Ebből a szempontból tehát pontosan az a hiányzó 75% lenne érdekes, amelyhez a születések 85%-át rendelhetnénk (ebben persze a házasságból és házasságon kívül született gyermekek egyaránt benne lennének). A felekezeti megoszlást tekintve is erős egyenetlenséggel szembesülünk: 101 családlap esetében mindkét házasság református, csupán kilenc esetben római katolikus és két esetben izraelita vallású. 14 családlapnál az egyik fél római katolikus, a másik református: nincs olyan családlap, ahol az eltérő vallású házaspár valamelyike egy harmadik felekezethez tartozna. A kutatás során kontrollként felhasznált népszámlálási eredményekkel összevetve úgy tűnik, hogy a családlapok nem tükrözik az a heterogenitást, amelyet várnánk.

A *korspecifikus házasságtermékenység arányszám* (1. táblázat) a leglényegesebb termékenységi mutató,²⁹ amelyet a vizsgált kohorszot alkotó nők által szült gyermekek számából és az általuk házasságban élt évek számából kapunk.³⁰ Az eredményt a hutteriták termékenységi arányszámához viszonyítjuk, akiknél ez a szám 11 000 körüli, így 8 300 körül bizonyos fokú, 6 500 alatt pedig nagyfokú születéskorlátozás valószínűsíthető.³¹ Mivel 1930-ig vettük fel a születési adatokat, ezért három kohorszot képeztünk a vizsgált házaspárokból, amikor az 1895–1899, 1900–1904 és az 1905–1909 között házasságkötőket tekintettük a családlapok összeállításához szükséges báziscsoportnak.³² Így az 1909-ben házaso-

²⁸ Feltételezésünk szerint az 1960-as évektől számos, a vizsgálati fókuszba bekerült egyén a pécsi kórházban halhatott meg, így elhalálozásának anyakönyvi bejegyzésére is ott kerülhetett sor. Feltevésünket erősíti, hogy a felvett születési anyakönyvek utólagos bejegyzései között ott, ahol írták a halálozás bejegyzésének helyét, egyre gyakrabban tűnik fel Pécs.

²⁹ Andorka 1988: 42.

³⁰ Andorka 1988: 43–47.

³¹ Andorka 1988: 49.

³² A felosztás hasonlít az Andorka által követett periodizációhoz, bár az áttekintett 15 év miatt nem volt lehetőségünk az Andorka által követett nagyobb (30, illetve több mint 40 éves)

dottak esetén is több mint 20 év állt rendelkezésünkre, hogy a szüléseket megfigyeljük, amire nemcsak itt, de az átlagos szülési intervallumok kiszámításánál is nagy szükség van. Ahogy a táblázat is mutatja, a teljes házasságtermékenységi arányszám a három kohorsz eredményeit összegezve 3 253, amely mélyen alatta van a hutteriták arányszámának, és amely igazolja, hogy nemcsak a születéskorlátozás, de azok közül, akiknél elemezhető családlapot kaptunk, többeknél az egykezés is biztosra vehető. Az 1895 és 1899 között házasodott nőknél ez 3 420 (az összes házasságokhoz mért arányuk 31%, az összes szülésekhez mért arányuk 21%), az 1900 és 1904 között házasultaknál 3 064 (23% és 12%), míg az 1905 és 1909 között házasultak esetében 3 279 (24% és 14%). Bár nagyon alacsony a házasságkorspecifikus termékenységi arányszám, figyelemre méltó, hogy a feldolgozottság arányával (mind a házasságoknál, mind a szüléseknél), emelkedik az arányszám is.

1. táblázat

A korszpecifikus házasságtermékenységi arányszám főbb arányszámait, 1895–1930

	A nő életkora Szült gyermekszám	Korcsoport															
		15–19		20–24		25–29		30–34		35–39		40–44		45–49			
		hónap	gyermek	hónap	gyermek	hónap	gyermek	hónap	gyermek	hónap	gyermek	hónap	gyermek	hónap	gyermek		
Összesen	2583	208	1517	36	5283	80	6066	52	5997	30	5511	6	4829	4	2876	0	
A hónapok átszámítása évekre			127		441		506		500		460		403		240		
Korszpecifikus házasság- termékenységi arányszámok			283		181		103		60		13		10		0		
Teljes házasságtermékenységi arányszám															3253		
Házasságok aránya az összes házassághoz viszonyítva															26%		
Születések aránya az összes születéshez viszonyítva															15%		

A családlapokat felekezeti megoszlás szerint is megvizsgáltuk. A legmagasabb arányszámot a két izraelita családlap után kaptuk: itt a házasságkorspecifikus termékenységi arányszám 6 583, őket követik a római katolikusok (4 494), majd a reformátusok (3 212), míg a legalacsonyabb arányszámot azok a házaspárok

léptékekre, így hogy összehasonlítást tehesünk, az öt éves bontást tekintettük célszerűnek. A házasságokhoz rendelt születési időhatárok feldolgozottságának határideje nem fedi le a teljes két világháború közötti időszakot, ezzel viszont kutatásunk nem marad sokáig adós.

produkálták, akik eltérő felekezethez tartoztak: náluk 3 024 a vizsgált termékenységi arányszám. Az eredmények a kibontakozó demográfiai válság eklatáns példái, mivel az eseti magas arányszám is – kis híján – nagyfokú születéskorlátozásnak minősül a hutteritákhoz igazított termékenységi relációban.

Hangsúlyozzuk viszont, hogy a felhasznált családlapok durván harmadát alkotják a legoptimálisabb esetben összeállítható családlapszámnak (ebbe nem számítjuk azokat, amelyeket a valószínűsíthető kései újrահázasodás vagy egyéb ok miatt kiemelnénk). A családrekonstrukciós adatok esetünkben nemcsak hogy a népszámlálási és egyéb mutatóknak mondanak ellent, de elképesztően alacsony arányszámot is produkálnak. Bár nem feltételezzük, hogy a hiányzó adatok alapján egy magas termékenységi arányszámot produkáló régió képét kapnánk, de az eddigi demográfiai és diskurzuselemzések valamivel magasabb arányszámot sejtetnek.

Ami érdekes még, az az eltérő felekezethez tartozó házaspárok igen alacsony házasságspecifikus arányszáma: ennek ismerete nélkül, ha becsülni kellett volna, azt a református és a katolikus házaspárok arányszámai között tételeznénk. Tizennégy ilyen családlapunk van, ebből tizenkettő esetén a házasságok vajszlói lakosok, egy-egy esetben pedig veji illetve hiricsi illetőségűek. Mind közül összesen öt férj élt a mezőgazdaságból: három napszámos, a másik kettő pedig földműves és kisbirtokos. A további kilenc férj között három kőművest, két szabót, egy téglást, egy bognárt, egy lakatost és egy építőipari segédet találunk. Hat házaspár esetén nem találunk egy gyermeket sem, idetartozik a három kőműves is, de közülük kettő esetében nagyon rövid ideig állt fenn a házasság, fél, illetve hat évig. Ebben a lebontásban nehéz lenne bármilyen általános szabályt megállapítani, például amíg az egyik szabónak két gyermeke született 26 év alatt, addig a másíknak négy gyermeke 6 év alatt. Amíg az egyik napszámosnak egy gyermeke született 15 év alatt, addig a másíknak három gyermeke 30 év alatt (igaz, ebből kettő házasságon kívül).

2. táblázat

Az átlagos szűlési intervallum összesítése, 1895–1930

A nő életkora	Szűlt gyermekszám	gyerek									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Összesen	2583	208	2469	2105	1082	349	138	123	91	23	48
Átlagos intervallum			24	35	39	32	28	41	46	23	48

Az átlagos szűlési intervallum (2. táblázat) meghatározása a családlapok termékenységi információinak másik feldolgozási módszere, amelyet a házasságkötés és az első szűlés, illetve az egyes szűlések között eltelt időből számítunk.³³

³³ Andorka 1988: 52–54.

Az említett kohorszokra vonatkozóan ennek az értékét is kiszámoltuk: az első kohorsz esetében a második gyermek előtt hosszabb a szülési intervallum, azt követően viszont két év körül mozog (bár a hatodik és az azutáni szülésekre vonatkozó számok egyetlen anya szülési intervallumát tükrözik). A második kohorsznál arányosan növekszik a szülési intervallum, ötödik gyermeket pedig a vizsgált nők közül senki nem vállalt. A harmadik kohorsznál az előzőekhez képest megnőtt a harmadik gyermek születése előtti intervallum, majd a negyedik gyermek előtt ez visszaesik, utána arányosan növekszik (a hetedik gyermekre vonatkozó adat itt szintén egyetlen édesanya szülési intervalluma). A fenti összeítő táblázatból kitűnik, hogy az együtt vizsgált kohorszok közös jellemzője az első gyerek késleltetett vállalása, és a későbbi szülések közötti intervallum sem fog az elsőt megelőző alá süllyedni (a táblázat nyolcadik és kilencedik gyermeke előtti időköz egyetlen családlap adata). Ezek a számok dinamikusabbak, mint amiket Andorka Rudolf Vajszló és Besence esetében kimutattott:³⁴ ez részint abból fakad, hogy nála a megfigyelt szülések száma alacsonyabb, másrészt az intervallum, bár magasabb (itt is közrejátszhat a felekezeti különbség), de jóval kiegyensúlyozottabb, mint esetünkben.

EGYKÉZŐK ÉS TÖBBGYERMEKESEK

Jeleztük, hogy a családlapok száma kevés, így a fenti eredmények *önmagukban* igazolnák a népi írók félelmeit, de ez esetben ugyanúgy leszűkíténénk a vizsgálati fókuszot, ahogy ők tették. A mélyebb elemzés érdekében a gyermekek száma szerint rendeztük a családlapokat. Az elsőként vizsgált gyermektelenek körébe 20 házaspár került: ezeknél – adataink szerint – sem a házasság ideje alatt, sem azt megelőzően egyetlen gyermek sem született. A 20 házasságból tíz esetében a házasságkötés megkötésére az első vizsgálati kohorsz időkeretén belül, tehát 1895 és 1899 között került sor, míg nyolcnál 1905 és 1909 között, tehát azon házások közül, akiknek a családlapja felhasználható és az 1900 és 1904 közötti kohorszba tartozik, csupán két esetben találunk gyermektelen házasságot. Fel-tűnő, hogy a 20 gyermektelen házaspár közül 11 esetében a férj ismert foglalkozása vagy kisbirtokos, vagy potenciálisan kisbirtokos, lévén kisbirtokos segítő családtagja. A feleségek ezekben az esetekben kivétel nélkül mind kisbirtokosok leányai, érvényesítve a „suba a subához, guba a gubához” elvét. További négyenél, bár a férj se nem kisbirtokos, se nem kisbirtokos segítő családtagja, de a feleségek szintén kisbirtokosok leányai: tehát az „egyse” 20 esetből 15 alkalommal olyanoknál jelentkezett, ahol a feleség apja kisbirtokos volt.

A férjek kora a házasság megkötésekor 18 és 38 év között mozgott, de a 38 éves férj kiugró példa, rajta kívül 31 éves volt a legidősebb. A házasfelek életkora közötti eltérés – egy 14 éves korkülönbséget leszámítva – szintén nem

³⁴ Andorka 2001a: 41.

radikális, tíz év korkülönbség alatti, és ezek között is legtöbbször egy év az eltérés, két esetben a feleség javára. A családlapokból úgy tűnik, hogy mindezek a házaspárok a gyermekvállaláshoz nemcsak hogy megfelelő életkorban voltak, de jó anyagi háttérrel is rendelkeztek. Őt olyan esettel találkozunk, amikor a gyermekvállalás elmaradásának oka a feleség korai halála lehetett: ezeknél bár meglehetősen eltérő a házasság időtartama, de csak egyetlen olyan van közöttük, ahol a házasságon belül nem is születhetett volna gyermek, mert annak időtartama négy hónapot sem tett ki (feltéve, ha nem számolunk a házasságot megelőző megtermékenyüléssel). A még kiskorú ara halál oka hashártyagyulladás volt, ami kutatásunk szempontjából mindenesetre gyanúra adhat okot. A 20 gyermektelen házaspár közül kettő volt olyan, ahol a házasságok vallása római katolikus, a többi esetében mind a férj, mind a feleség református vallású volt.

Összegezve a gyermektelen házaspárok adatait, azt látjuk, hogy rájuk nézve érvényesek voltak a sokszor felemlített vádak: mind életkoruk, mind gazdasági hátterük lehetővé tette volna, hogy gyermeket vállaljanak, és alkalmasak voltak arra, hogy az ő példájukon keresztül a vallást összefüggésbe hozzák a gyermekvállalási gyakorlattal.

34 családlapunk van, ahol a házasoknak egyetlen gyermekük született, tehát a szó klasszikus értelmében véve egykéztek: közülük tízen házasodtak meg 1895 és 1899 között, tizennégyen 1900 és 1904 között, szintén tízen 1905 és 1909 között. Ezek közül 20 családlapnál látjuk, hogy a férfi foglalkozását tekintve kisbirtokos vagy kisbirtokos segítő családtagja (igaz, egy esetben a férj szolga állapotú, míg apja kisbirtokos volt), de feleségük esetében nem tapasztaljuk a gyermekteleneknél megfigyelhető homogenitást: a 20 kisbirtokosi családból való férj közül tizennégynek volt a felesége kisbirtokos leánya. Ugyanakkor tíz esetben találunk olyat, hogy a feleség bár kisbirtokos leánya, férje kovács, földműves vagy napszámos.

A férjek kora házasságkötésükkor 18 és 34 év között mozgott, a feleségeké 16 és 28 év között. A korkülönbséget illetően nem voltak nagy eltérések, a legnagyobb különbség a két házaspár közötti tíz év, és arra is találunk példát, hogy a feleség idősebb volt a férjénél. Gönczi Ferenc a somogyi egykék kapcsán felveti, hogy általában azok a családok álltak meg egy gyermek vállalásánál, ahol az elsőszülött fiú volt:³⁵ ez alapján feltételezhetnénk, hogy relatíve több azon egygyermekesek száma, ahol fiú van, és lényegesen kevesebb azoké, ahol kizárólag egy lány született. Vizsgált családjainknál ez a szempont minden bizonnyal nem játszhatott szerepet, mivel 18 családlapunk van, ahol az egyetlen gyermek leány és 16, ahol fiú. Mindez úgy is igaz, hogy három fiúgyermek is meghalt fentiek közül csecsemő- vagy kisgyermekkorában (a lányok közül csak egy). Az egygyermekes 34 család közül két olyan házaspárt találunk, akik nem református vallásúak voltak.

Az egygyermekes családok adatait összegezve is elmondhatjuk, hogy a családlapon szereplő adataik után a gyermekvállalásokhoz életkori és anyagi adottsá-

³⁵ Gönczi 1925: 135.

gaik optimálisak voltak, az egyetlen utód megszületése után befejezték a családbővítést, és közülük négy család még akkor sem vállalt újabb gyermeket, mikor fiuk vagy lányuk meghalt.

Kétgyermekes családról 33 családlapot sikerült összeállítanunk. Ezek közül 13 olyan, ahol a házasság 1895 és 1899 között, 12 olyan, ahol 1900 és 1904 között és nyolc olyan, ahol 1905 és 1909 között kötötték. Házasságkötésekor a legfiatalabb férj 18 éves, a legidősebb 35 éves, míg a legfiatalabb feleség 16 éves, a legidősebb 30 éves volt. Három esetben a szülők közötti korkülönbség meghaladta a tíz évet.

A 33 kétgyermekes családfő közül 17 volt kisbirtokos vagy annak segítő családtagja, míg a többiek között találunk hivatalnokot, lelkészt és kocsmároszt egyaránt. 15 család esetében látjuk, hogy kisbirtokos vagy kisbirtokos segítő családtagja volt a férj és kisbirtokos leánya volt a feleség, három esetben találkozunk olyan házassággal, ahol a férj továbbra is kisbirtokos vagy kisbirtokos segítő családtagja, míg felesége vagy egy kovács, vagy egy földműves, vagy egy napszámos lánya volt. Egyetlen esetben fordult elő, hogy középbirtokos a feleség apja, az ő lányát a vajszlói református lelkész vette feleségül. Három olyan kétgyermekes házassággal találkoztunk, ahol a feleség apja kisbirtokos volt, míg veje vagy kocsmáros, vagy kőműves.

Érdeemes megnézni az elsőszülött gyermek nemét: a kétgyermekesek esetében vajon szerepet játszott, hogy fiú vagy leánygyermekük születik először? A 33 családból 18 esetben fiú volt az elsőszülött, és négy olyan esettel találkozunk, amikor a második gyermek az első halálát követően született, de az elhalt gyermekek ezekben az esetekben csecsemőkorúak voltak, így nem állíthatjuk, hogy kifejezetten az ő haláluk miatt vállaltak a szülők még egy gyermeket, tehát alapvetően a kétgyermekesek gyermekvállalási hozzáállásában sem játszott számottevő szerepet, hogy fiú vagy leánygyermekük született-e.

Mivel kifejezetten a házas korszpecifikus termékenységi arányszámot vizsgáljuk, ezért a kétgyermekesek körébe emeltük azokat a házasságokat is, ahol a házasságot megelőzően is született már gyermek, ha azt a későbbi férj magáénak ismerte el, mivel a gyermek így utólag törvényessé vált. Az egyik esetben azt tapasztaljuk, hogy a második gyermek születésére bő egy évvel a hároméves korában elhunyt elsőszülött halála után került sor, de az őt követő harmadik közös (de házasságban születtként csak második) gyermek születését nem előzte meg a közvetlenül előtte született gyermek halála. Mivel ebben a kapcsolatban mind egyik gyermek fiú volt, a harmadik fiú születését szintén nem a fiúgyermek utáni vágy segítette elő. A másik két esetben a házasságból született gyermek megszületését nem előzte meg a korábban törvénytelen gyermek halála.

A kétgyermekes családok között – akár az egygyermekeseknél – három olyan családot találunk, ahol a házaspár nem református vallásúak voltak: két pár római katolikus, egy pedig izraelita volt. A kétgyermekesek között is, akár az előzőeknél, dominált a kisbirtokosok aránya, és a szülők házasságkötési életkora ugyanabban az időspektrumban mozgott, mint a gyermekteleneké és az egygyermekeseké.

A háromgyermekes családok száma már alacsonyabb az előzőeknél, összesen 14 ilyen családlapot sikerült összeállítanunk. A szülők közül hárman 1895 és 1899 között, heten 1900 és 1904 között, négyen pedig 1905 és 1909 között esküdtek. A férfiak közül házasságkötésükkor a legfiatalabb 18, a legidősebb 41 éves volt,³⁶ nőknél a legfiatalabb 16, a legidősebb pedig 36 éves volt. A házaspárok közötti korkülönbséget illetően szintén nincsenek nagy eltérések: a legnagyobb különbség kilenc év. Tíz esetben a férfi kisbirtokos vagy kisbirtokos segítő családtagja, két esettől eltekintve a feleségek apja is kisbirtokos. Egyetlen olyan esettel találkozunk, amikor a kisbirtokos apa földműveshez adta leányát.

A háromgyermekes családok körében már tetten érhető a kiesett gyermek pótlása: a 14 családból kizárólag három esetben állíthatjuk biztosan, hogy a gyermekek megszületése nem függött attól, hogy az előző életben maradt-e vagy sem, és ezek közül csak az egyik esetében volt elsőszülött a fiú, tehát kizárólag ebben az esetben mondható el százszázalékosan, hogy tudatosan vállaltak három gyermeket. Ahol lány az elsőszülött, ez szintén feltételezhető, de konkrétumokat nem tudhatunk. Egy másik esetben a második gyermek halálát követően tíz évvel született még egy gyerek: a gyermekvállalás motivációja ebben az esetben is sokféle lehet. A háromgyermekesek között nyolc olyan esettel találkozunk, amikor első gyermek halálát követően született meg a második: ezek közül két esetben igen rövid a két szülés közötti intervallum (10, illetve 12 hónap), tehát itt bizonyos, hogy a kieső gyermeket pótolták a másodikkal; a további hat esetben ez nem kizárható, de a két szülés közötti intervallum ezt nem erősíti meg. A háromgyermekesek közül fennmaradt két további esetben kijelenthetjük, hogy a szülők egykéztek: második gyermek vállalására az első halála, míg harmadik gyermek vállalására a második halála után került sor, ugyanakkor az előző gyermek halála és a következő születése között esetenként akár három-négy év is eltelt.

A háromgyermekesek között – egy római katolikus házaspárt leszámítva – kizárólag református vallású szülőkkel találkozunk, habár idővel az egyik házaspár unitáriusnak tért át (azok, akiknél fentebb biztosan állítottuk, hogy a gyermek megszületése nem függött az előző életben maradásától). A háromgyermekesek között egy olyan házaspárt találtunk, ahol a legelső gyermek a házasságot megelőzően született, míg az utolsó (házassági kötelékből harmadik, de az apa elismerésével negyedik) gyermek születése kilenc évvel követte az öt megelőző gyermek születését. A négy gyermek mindegyike fiú volt, és a feldolgozott anyakönyvek egyikében sem találtunk elhalálozásukról bejegyzést.

A további családokat – alacsony számuk miatt – együtt tárgyaljuk. A fennmaradt családlapok között három négygyermekes, négy ötgyermekes és egy-egy hat-, hét- és kilencgyermekest találunk. Közülük öt pár házasodott 1895 és 1899 között, egy 1904-ben és három 1905 és 1909 között. A legfiatalabb férj 23 éves, a legidősebb 37 éves volt; a legfiatalabb ara 16 éves múlt, a legidősebb pedig

³⁶ Sajnos a helyi anyakönyvezési gyakorlat miatt nem áll módunkban elkülöníteni az első és nem első házasságkötéseket.

27. A házasfelek közötti korkülönbség egy és 14 év között mozgott. A családfők közül itt csupán ketten kisbirtokos segítő családtagjai, de rajtuk kívül, bár földműves állásúak, még ketten kisbirtokosok fiai.

Habár a háromnál több gyermekesek esetében a gyermekvállalás időbeli megoszlását tekintve elég sokféle megoldással találkoztunk, kifejezetten egyik családról sem állapíthatjuk meg, hogy egykezett volna, mert ha több esetben volt is arra példa, hogy az elhunyt gyermeket egy másikkal pótolták, olyan családlapot nem találtunk, ahol a szülők vizsgált termékenységi időszakának végére kizárólag egyetlen gyermek maradt volna életben. Az ebben a körben vizsgált szülők közül csupán egy pár római katolikus és egy izraelita.

* * *

A családrekonstitúciós elemzés tanulságait összegezve elmondhatjuk, hogy a gyermekvállalás az 1895 és 1909 között házasultak körében a vajszlói anyakönyvi kerület településein az anyagi háttértől független. Éppolyan arányban képviselték magukat a gyermektelenek között a kisbirtokosok, mint az egy-, két- és háromgyerekesek között, és a házasultak életkora is mindvégig hasonló kereteken belül mozgott. Viszonylag sok volt a gyermektelen házaspár: a témával a korban foglalkozók számára ők találó példái lehettek az önző, erkölcstelen és mindeközben anyagiak terén nem szűkölködő házaspároknak. Természetesen forrásainkból nem derülhet ki, hogy vajon ez igaz volt-e rájuk, és hogy mennyi lehetett közülük az olyan, akiknek biológiai okokból eleve nem születhetett gyermekük, vagy hogy szerettek volna gyermeket, de egy esetleges korábbi magzatelhajtás vagy egyéb ok miatt erre nem volt módjuk. Az egykezők száma a vizsgált lapok alapján szintén magas, de ahogy fentebb utaltunk rá, a felhasználható családlapok alacsony száma inkább egy áttekintéshez nyújt alapot, és korántsem alkalmas arra, hogy a vajszlói kerületre és pláne az ormánsági egykezésre vonatkozóan vonjunk le belőle végletes következtetést. A vizsgált egykezőket egyáltalán nem befolyásolta, hogy az egyetlen gyermek milyen nemű, ellentétben például a Gönczi által feltárt somogyi gyakorlattal. Ugyanakkor látjuk, hogy a többgyermekesek a vizsgált időszakban abszolút többségben vannak, sokan vállaltak két-három gyermeket is, és a több gyermekkel megáldottak között is aránylag kevesen vannak azok, akik a második vagy a harmadik gyermeket azért vállalták, mert az előző elhunyt, s így biztosították maguknak azt az egyet, aki örökölt.

Ugyanakkor valószínűsíthetjük, hogy az itt vizsgált házaspárok túlnyomó többsége élt a születésszabályozás valamilyen módszerével. Azonban látjuk, hogy ez az eljárás a gazdasági helyzettől független: erkölcsi kérdésnek viszont, úgy gondoljuk, a legkevésbé sem lehet tekinteni. A családlapok tanulmányozása, de az egész ormánsági egykezés kérdéskörének a vizsgálata is arra mutat rá, hogy a gyermekvállalás a korban fokozatosan igényességi kérdéssé vált: hogy ki hány gyermeket vállalt, már inkább attól függött, hogy ki hány gyermeket tudott úgy felnevelni, hogy

annak a gyermeknek a megélhetéséhez és boldogulásához mennél több feltételt biztosítani tudjon. Úgy gondoljuk, hogy ezen a ponton, ennek a kérdésnek a vizsgálatával ragadható meg a gyermek mint érték jelentésének megváltozása. Amit Gönczi Ferenc még megbotránkozva konstatált,³⁷ vélhetően ekkor vált igénnyé, és kezdte el lassan átalakítani a gyermekvállalásról való gondolkodást.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BML)

XXXIII.1. Polgári anyakönyvek másodpéldányai. Vajszlói anyakönyvi kerület:

Vajszlói születési anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1930.

Vajszlói házassági anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1909.

Vajszlói halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1980.

Híricsi halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1951–1962.

Kisszentmártoni halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1951–1965.

Páprádi halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1951–1966.

Vejti halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1951–1977.

The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints egyház családkutató honlapján fellelhető anyakönyvek. <https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1951-20642-14068-15?cc=1452460&wc=M935-895:1393094944#uri=https%3A%2F%2Ffamilysearch.org%2Frecords%2Fwaypoint%2FM944-7CZ%3An1657436411%3Fcc%3D1452460> – utolsó letöltés: 2013. november. 15.

Vejti születési anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1898.

Vejti házassági anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1898.

Vejti halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1898.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1981: A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII–XIX. század). *Ethnographia* (92.) 1. 94–110.

Andorka Rudolf 1988: *A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei*. Budapest.

Andorka Rudolf 2001a: Az ormánsági születéskorlátozás története. In: Faragó Tamás (szerk.): *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest, 30–57.

³⁷ „Az egyke gyermek nevelése egészen más, mint a többi gyermeké. Különösen kirívó az ellentét, ha a régi szokásokat vetjük össze az egyke nevelésének módszerével. [...] Az anya divatos, párnás ágyban szüli gyermekét. [...] Szépen, módosan járattják. [...] A szobában a helye. Ott senyved. [...] Megverésről, büntetésről alig lehet szó” (Gönczi 1925: 139).

- Andorka Rudolf 2001b: Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. In: Faragó Tamás (szerk.): *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest, 58–100.
- Braun Róbert 1992: A hivatalos statisztika. In: Téglás János (szerk.): *Elfogy a magyarság? A Nyugat ankétja (1933–1934)*. Budapest, 52–56.
- Erdei Ferenc 1973: *Parasztok*. Budapest.
- Féja Géza 1980: *Viharsarok*. Budapest.
- Gönczi Ferenc 1925: Az „egyke” a somogyi nép szokásaiban s lelkivilágában. *Társadalomtudomány* (5.) 3. 131–142.
- Gyáni Gábor 2006: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Budapest.
- Harsányi Gréte 1992: Egyke. In: Téglás János (szerk.): *Elfogy a magyarság? A Nyugat ankétja (1933–1934)*. Budapest, 42–51.
- Klinger András 1996: *Demográfia*. Budapest.
- Kodolányi János 1963: A hazugság öl. Memorandum Huszár Károlyhoz, a képviselőház alelnökéhez. Budapest, 1927. In: Kodolányi János – ifj. Kodolányi János: *Baranyai utazás*. Budapest, 16–47.
- Kodolányi János 1975: Szép Zsuzska. In: Kodolányi János: *Szép Zsuzska*. Budapest, 7–98.
- Kovács Imre 1989: *A néma forradalom*. Budapest.
- Krász Lilla 2003: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon*. Budapest.
- Livi-Bacci, Massimo 1999: *A világ népességének rövid története*. Budapest.
- Magyarország helységnévtára különös tekintettel az állami anyakönyvi kerületek beosztására*. Budapest, 1895.
- A Magyar Korona országainak helységnévtára, 1898*. Budapest, 1898.
- Magyarország helységnévtára, 1933*. Budapest, 1933.
- Malthus, Thomas Robert 1982: Tanulmány a népesedés törvényéről. In: Semlyén István (szerk.): *Népességrobbanás – egyke*. Bukarest, 61–214.
- Némedi Dénes 1985: *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest.
- Pezenhoffer Antal 1924: Az „egyke” oka és ellenszerei (A „Társadalomtudomány” körkérdése). *Társadalomtudomány* (4.) 1. 11–44.
- Szabó Zoltán 1986: *A tardi helyzet*. Budapest.

Alabán Péter

A vidék válságai

Az ipari válságzóna jelenségeinek összefüggései a rendszerváltozás után az észak-borsodi bányásztelepülések példáján

A VÁLSÁGRÉGIÓ

A vidéki Magyarország korántsem mutat egységes képet a rendszerváltozás után. A szocialista korszakból a piacgazdaságba való átlépés több régióban okozott megoldhatatlan problémákat, akár a gazdasági változások, akár a foglalkoztatás és munkanélküliség, akár a társadalmi összetétel területét nézzük. A modern kori fogyasztói társadalom viszonyai között az embereken sokszor a kiábrándultság és a reményvesztettség jelei mutatkoznak. Az erősen differenciálódó életkörülmények mellett az életszínvonalbeli különbségek fokozódása a magyar társadalom jelentős csoportjait fordította szembe a rendszerváltozással, a végbement magánosítás és kárpótlás pedig lassú tempót követve a korrupció erősödését vonta maga után.

1990 után alapvetően megváltoztak a fejlődést befolyásoló tényezők: az állami beavatkozás és a központilag elosztott források helyét nagymértékben átvevő piac funkcionálisan (is) előtérbe állította a gazdasági „ésszerűsítést”. Utóbbi kapcsán az iparban bekövetkező szerkezetváltás súlyos következményekkel járt, amelynek regionális és helyi szintű vizsgálatai számos válságjelenség együttes, halmozott feltűnésére figyelmeztettek. Különösen lesújtó volt (és maradt) a helyzet az észak-magyarországi régió egykor virágzó bányászattal és nehéziparral rendelkező, e gazdasági ágazatok által korábban biztos egzisztenciát nyújtó településein. Az 1990-es évek elején még élt az az illúzió, hogy a racionalizálás sikeresen végbe-mehet a térség egykori gazdasági alapját jelentő nehézipari ágazatokban (például bányászat, kohászat). Az ezredforduló közeledtével azonban ezek a remények szertefoszlottak, a statisztika pedig a régió egyes területein a rendszerváltozás „igazi vesztesei” utaló adatokat közölt, például az ózdi kistérségben. 1980-hoz viszonyítva a munkahelyek mintegy 60%-a megszűnt, amit a következő évtizedben több, munkahelyfejlesztést célzó intézkedés sem tudott pótolni.¹

Tanulmányunk fő célja, hogy lokális szinten nyújtson adalékot a vidék társadalomtörténetéhez egyes borsodi bányásztelepülések példáján keresztül. Fókuszterületként az ipari válságzóna gazdasági és társadalmi problémákkal talán leginkább sújtott részét, a hazai bányászat egyik korábbi központját, a más nehézipari ágazatok leépülésével egyébként is rendkívül súlyos helyzetbe került Ózd környéki településeket állítottuk. Közös vonásuk a társadalmi átrétegződés,

¹ Bajka et al. 1997: 89.

a demográfiai folyamatokkal és a munkalehetőségek hiányával magyarázható negatív migrációs folyamatok, a mélyszegénység, illetve ezzel összefüggésben a szociális gettósodás folyamata, a kulturális és művelődési intézmények fokozatos leépülése és eltűnése, nem utolsósorban pedig a reménytelennek tűnő jövőkép. Az eleve strukturális hátránnyal küzdő, súlyos válságba került, zárványszerű, falusi *underclass* csoportok által lakott térségnek nem kedveztek a migrációs folyamatok sem: a régiók közötti vándorlás legfontosabb motívójaként megnevezett munkavállalást ugyanis a régiók közötti ingatlanpiaci különbség, azaz a fejlettebb régiók magasabb ingatlanárai és a fejletlen válságterületek ingatlanpiaci túlkínálata nehezítette.²

Az ezredforduló ózdi kistérségét alkotó 29 település nagy része esetében kiemelendő, hogy a különböző válságok egyszerre és többszörösen sújtják ezeket a községeket, míg az egyes, külön-külön is súlyosnak mondható válságok egymásból következően, láncszerűen húzzák lefelé az itt élőket, kényszerből fakadó túlélési életstratégiákat kialakítva. Az egyéni életpályákon belül gyakori halmozott devianciák hatásaihoz hasonló következményeket láthatunk a kollektív életpályák esetében is. A válságjelenségek összekapcsolódása egyben annak reprezentálása is, miképpen húzza egyik a másikat maga után, és ez milyen (rövid és hosszú távú) társadalmi következményekkel jár. Főbb csoportosításban, s további kutatásokra ösztönözve, három szempontból, így gazdasági, társadalmi és kulturális oldalról vizsgáljuk a gyakran együtt és halmozott formában jelentkező válságjeleket, utalva azok más országrészekben talán ismeretlen sajátosságaira.

A borsodi szénmedence gazdag barnaszénlelőhelyeinek nyugati részén elhelyezkedő, Ózd vidéki szénmedence szénvagyonának kitermelésére több bánya létesült. A közel tizenöt éve önálló település, Farkaslyuk ennek volt a központja. A falu a bánya nyitásának 100. évfordulója alkalmából 2014-ben centenáriumi ünnepségre készül, és a bánya megnyitására tett ígéretben bízva új reményekkel néz a jövő elé. A jelenleg is Ózd peremkerületét képező Somsály esetében már ez sem mondható el. Az 1900-as évek elejéig még teljesen lakatlan terület a szénbánya megnyitásával népesült be, és 1978 végéig Hódoscsépány részét képezte. Ma már az ózdi szegregátumok egyikének számító peremkerületben teljes a bizonytalanság, jól látható a pusztulás és érezhető a mélyszegénység. Ezeken a településeken ma már csak a nosztalgia szintjén léteznek az egykori szebb napok emlékei: a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. (a köznyelvben csak Rimaként emlegetett gyár) létesítményei, a bányák, a termelés, az olvasóegylet, az úszómedencés strandfürdő, a dalárda és fúvószenekar vagy a sportegyesület – egy-egy mozaikdarab a volt ipari táj, egy mára letűnt világ emlékeiből. Egykor ezek jellemezték a Farkaslyuk Bányatelepen és Somsálybányán élők mindennapjait is. A szegénység változó formái különböző arcukat mutatják itt. Az 1990-es évek változásainak következtében az elszegényedők és a tartósan létminimum alatt élők helyzete tovább romlott, miközben létszámuk a falusi és a városi környezetben

² Kovách 2012: 48.

egyaránt bővült. A válságjelenségeket mintegy keretbe foglaló szegénység számos más, együttesen jelentkező szociális és kulturális problémakör okozója és alkotó-eleme, miközben mindezeknek leginkább a gazdasági folyamatok adják a hátterét.

GAZDASÁGI VÁLSÁG

„[E]nnek tanulsága egyetlen dolog: ezt a gyárat a nyolcvanas évek derekán egyszerűen leírták. [...] Miért kell Ózdot minden áron kiiktatni az ország vérkeringéséből, miért kell zsákvárost csinálni belőle? Miért kell olyan várost, ahonnan még a meszes kocsis is visszafordul, ha lóval hajtják. Miért kell halálra ítélni egy várost? Meg tudja ezt nekem mondani valaki, mert ez a város halálra lett ítéelve.”³

2002-ben Magyarországon már csak nyolc föld alatti és tizenkét külszíni bányában folyt termelés, miközben újabb és újabb bányák kerültek bezárásra. A szén szerepét az ezredforduló idején már átvette az olaj, a gáz, illetve a nukleáris energia. A Gazdasági és Közlekedési Minisztérium adatai szerint 2003-ban a kitermelt 13,3 millió tonna szén 5%-a volt feketekőszén, 30,4%-a barnakőszén és 64,5%-a lignit. A szén 26,2%-át mélyművelésű, 73,8%-át külszíni bányából termelték ki.⁴ Tíz év elteltével a hírek a mélyművelésű bányák bezárásáról szólnak: az 1976 óta működő Márkushegyi Bányászati Üzem termelését a világgazdasági válság következtében, 2008 óta folyamatosan csökkentették, a Vértesi Erőmű Zrt. pedig – a jelenleg érvényes reorganizációs terve értelmében – 2014 végén leállítja a bányászati tevékenységét.

„Szinte vakít, annyira világosan látszik a saját akarattól és kényszerhatásokból bekövetkezett változások, alkalmazkodások sora, amit végrehajt a Márkushegyi Bányászati Üzem” – nyilatkozta Havelda Tamás, a Vértesi Erőmű Zrt. bányászati igazgatója 2009 őszén, a Balatongyörökön megtartott 42. Bányagépzési és bányavillamosági konferencián.⁵ Az „alkalmazkodás” az üzem életben maradásának záloga, egy időben több szakaszra tagolható történeti folyamat. A nehézipar egyes, azóta szintén leépült ágazatainak történetéhez hasonlóan legelőször itt is a mennyiségi szemlélet érvényesült, amely intenzív gépesítést vont maga után. A korszerűsítés hamarosan a piaci szempontokat figyelembe vevő, minőségi alkalmazkodást tett szükségessé, de a rendszerváltozást követően már ez sem volt elegendő. A gazdasági körülményekhez való alkalmazkodás ekkor tette általánossá az üzemi integrációkat, amelyek eszközátadásban, illetve a gépesítés és a technológia területén mutatott együttműködésben nyilvánultak meg. Az utóbbiak sorába tartozó árampiaci viszonyokhoz való alkalmazkodás olcsóbb, de hatékonyabb termelést kívánt volna meg a megnövekedett fajlagos teljesítmények függvényében, kikényszerítve annak koncentrálását. Végül a bányabezárásokhoz való alkalmazkodás – a humánpolitici-

³ Bihari et al. 2012: 80. (Interjú M. S. ózdi lakossal.)

⁴ Fogarasy 2004.

⁵ Havelda 2009: 25.

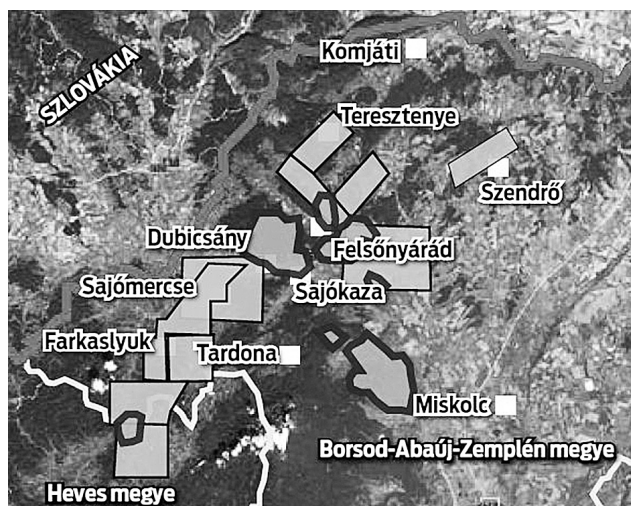
kai szempontok háttérbe szorulásával – elsősorban gazdasági kérdésként kezelendő probléma lett, amely egymagában szimbolizálta a valamennyi időszakra együttesen érvényes megállapítást: alkalmazkodás az adott körülményekhez.⁶

Hasonló feltételek megléte vált alapvető kritériumává a vaskohászat fennmaradásának is szakmai-gazdasági szempontból. A maga számára előbb piacot biztosítani képes és ezen keresztül gyártási programot kidolgozó, a kezdeti technikai hiányosságok, illetve felfutási veszteségek kompenzálására nagyobb tőketartalékkal bíró, valamint a gyártási biztonság hosszabb távú esélyeit megteremteni tudó gyárak túlélési esélyei jelentős területi különbségeket mutattak az országban.

Vizsgált térségünkben a bányászat leépülése mintegy előszele volt a nehézipar egyik fellegváraként számon tartott Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) későbbi felszámolásának. A szocialista éra központi tervirányításos gazdasága saját működési rendszerébe integrálta az 1949-ben várossá nyilvánított település gyárát, miközben nem segítette azt beruházásokkal, a helyi iparstruktúra kiegyensúlyozásával vagy más irányú (fejlesztő) kezdeményezésekkel, így nem teremtett belőle önálló gazdasági egységet. Az „egy gyár – egy város” elv a rendszerváltozás után olyan, a gyár és az általa életre hívott település egymásrautaltságát kifejező csapdakörnek bizonyult, amely az elmaradt technikai-technológiai modernizáció

1. térkép

Az ózdvidéki szénterület

Forrás: ÉM-boon.hu; <http://www.boon.hu/ha-a-szen-magatol-feljonne/2278315> – utolsó letöltés: 2014. január 20.

⁶ Havelda 2009: 23–24.

miatt és más gazdasági okokkal kiegészülve válságrégió kialakulásához vezetett a kistérségben. A bányászat jelenléte, majd megszűnése e folyamat része volt. Az 1999-ig Ózdhoz tartozó, azóta pedig önálló községként működő Farkaslyuk esete egy, a történelemben önmagát ismételni látszó körforgást mutat: az 1914. április 4-én megnyitott bánya 15,5 millió tonna 3600-3700 kalóriás szén kitermelése után 1990-ben zárt be, 2011 novemberében azonban, a meglehetősen kis alaptőkével megalakult Ózdi Vidéki Szénbányák Zrt. a bánya 2014-es újrainytását és 1000 főt meghaladó létszám foglalkoztatását ígéri.

A magyar energetikai szektorban az ózdi szénmedence bányái (például Bánzállás, Somsály, Járdánháza-Mocsolyás, Borsodnádásd) fontos helyet foglaltak el már a 19. század közepétől. A Farkaslyuki Bányaüzem elsődleges feladata a későbbi ÓKÜ szénigényének kielégítése volt. A borsodnádásdi–ózdvidéki szénterület keleti, az egercsehi–bekölcei szénterület voltaképpen folytatását képező szénvonulatába sorolt, a somsályfői rész északkeleti határaként egykor mocsaras, nádásokkal borított, erdőkkel övezett, domboldalakkal határolt völgy az, ahol Farkaslyuk is fekszik, gazdasági funkciója a szénkitermelés révén hamar megváltozott, és az I. világháború előtt itt élő, alig tízfős népesség ennek köszönhetően gyarapodni kezdett. 1920 és 1930 között közel nyolcszorosára nőtt a telepi lakosság száma, s 1945 után átlépte az 1000 főt. Az 1930. évi népszámlálás idején, Ózd lakott külterületeinek sorában – Lázártelep (Kőalja) után – lélekszámát tekintve Farkaslyuk már a második helyen állt, ún. tanyabányatelepként említve.⁷ Az egykori Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. legszebb bányatelepének tartott Farkaslyukról még a későbbi szocialista híradások is elismerően szóltak. Az 1952-ben megalakult, ózdi, majd putnoki székhelyű Ózdi Szénbányászati Tröszt a szocialista éra elejétől kezdve növekedett, így 1965-ben már hét ipartelepellel rendelkezett.

A trösztnél dolgozó 7835 fő átlagkeresete (2517 Ft) akár 700-800 Ft-tal is meghaladta a megye többi minisztériumi iparvállalatánál tevékenykedő munkások bérét, beleértve az államosítások után, a Borsodi Szénipari Központ szétválásával létrejött másik egységnek, a Borsodi Szénbányászati Trösztnek közel 22 ezres kollektíváját is.⁸ A farkaslyuki bánya 1974-ben érte el termelési rekordját, viszont az 1970-es évek végéig tartó rekonstrukciót és fejlesztést a következő tíz év folyamán fokozatos leépítés váltotta fel. Az Ózdvidéki Szénbányák önálló vállalati tevékenysége is ekkor (1974. január 1-től) szűnt meg, a két borsodi (nyugati és keleti) szénmedence egy vállalati szervezetben, a Borsodi Szénbányák Vállalat keretében működött tovább az 1991. január 29-én megkezdődött felszámolási eljárásig. Az 1980-as évek második felében Farkaslyuk egyre nehezebb helyzetbe került, a széntermelés fajlagos költsége pedig tovább növekedett. 1986 közepén az Állami Tervbizottság utasította a Borsodi Szénbányák Vállalatot, hogy a veszteségesen termelő szénbányákban szüntesse be a széntermelést, így jutunk el 1990-ben Farkaslyuk bezárásához.⁹

⁷ Népszámlálás 1934: 473.

⁸ *Borsod-Abaúj-Zemplén megye Statisztikai Évkönyve 1965*: 76.

⁹ Fürjes 2011.

2. kép

Bányászok földalatti műhelyben. Ózd-Farkaslyuk, 1974

Forrás: Magánarchívum.

A nehéziparttól és a bányászattól jelentősen eltérő ágazatok, új jellegű tevékenységek számára szakképzett munkaerő nem állt, nem állhatott rendelkezésre, miközben 1989-re – ha a sajtóban nem is, a helybeliek számára – nyilvánvalókká váltak ezen ipari „monokultúra” következményei. A gazdasági helyzet alakulása, több elhibázott fejlesztés és az üzemi berendezések egy részének elavulása miatt az ózdi vas- és acélgyártás működése mindinkább veszteségessé vált, s az itteni szén felvevőpiaca is megszűnt.

„A korszerűsítéshez nem volt állami tőke, a szerkezetváltásra már nem maradt idő, Ózdot a rendszerváltás éppen a legkiszolgáltatottabb pillanatban érte, és akkor várták el tőle az önállóságot, amikor a legkevésbé volt rá módja.”¹⁰

Bő két évtized elteltével már az egyszerű munkás is tisztában volt a megváltozott körülményekkel. A Borsodnádasdi Lemezgyár egyik dolgozója 1989-ben egyértelműen nyilatkozott az üzemi sajtónak a következő évre vonatkozó reményeiről: „Semmi jót! De azért szeretném, ha a januártól megvalósuló szabad árrendszer ne csak áremelést, hanem árcsökkenést is hozzon.”¹¹ Nem hozott. Az üzem számára az olcsó alapanyagok nem álltak rendelkezésre, költségeinek mérséklése a meglévő technológia mellett nem lehetett reális cél.

A világgazdasági és az országos folyamatok következtében, az 1980-as években a szénbányászat válságágazattá vált egyrészt a hazai szén iránti csökkenő kereslet miatt, másrészt a széntermelés költségeinek az érvényesíthető árakat

¹⁰ Márton 1995: 171.

¹¹ *Lemezsajtó* 1989. 4. 3.

jelentősen felülmúló növekedése következtében. A stagnáló gazdaság szénigénye nem növekedett, miközben a szén iránti minőségi igények fokozódtak, és ezzel párhuzamosan ismét kiütközött a hazai bányák gazdaságtalansága.

A Borsodi Szénbányák felszámolási eljárásának kezdetén kormányhatározat jelölte ki a felszámolás célját, amely szerint a veszteségforrások leépítésével gazdaságosan működő szénbányászatot kellett volna létrehozni. A 3530/1992. kormányhatározat előírta a bányauzemek és a felhasználó szénérőművek szervezeti integrációját. A helyzetet súlyosbították azok a kormányzati intézkedések, amelyek a szénár és a szénimport egyidejű felszabadítása következtében nagy tömegű olcsó szén beáramlásához vezettek azokból az országokból (például a Szovjetunió felbomlása után létrejött Független Államok Közösségének államaiból), ahol megmaradt a szén és a vasúti szállítás állami támogatása. A fokozódó infláció mellett a szénárak stagnáltak, így a megmaradó termelés egyre veszteségesebbé vált, s bár a finanszírozásban jelentős szerepet szántak a vállalati vagyon értékesítésének, ez a vagyon fizikai összetételéből és a térség gazdasági helyzetéből adódóan nagyrészt értékesíthetetlen volt.¹²

A bányászat leépülése 1994 decemberében, csak Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1,1%-kal járult hozzá az amúgy sem kedvező munkanélküliségi ráta értékéhez (15,6%).¹³ Az igazi veszteséget a kohászat megszűnése jelentette. A szocialista rendszer utolsó évtizedében a nyersanyag- és az energiaárak együttes és állandó növekedésével párhuzamosan a kohászati termékek gyártási, előállítási költségei és belső eladási árai is emelkedtek. 1986-tól mind Ózdon, mind pedig Diósgyőrben veszélybe került a gyárak működése, miután az exportveszteség, a további áremelkedés, valamint a korábban felvett jelentős kölcsönök kamatainak utólagos növelése szinte lehetetlen helyzetbe sodorta azokat. Habár az állami kölcsönöket a kormány később elengedte, feltételeket szabott a termelési és termékszerkezet korszerűsítésére vonatkozóan, amelyeket egy az Ipari Minisztériummal kötött megállapodás rögzített. A hatékonyan és gazdaságosan dolgozó nagyvállalat végül is csupán terv maradt: az ÖKÜ több kis részre szakadt, részben pedig privatizálták. 1990 és 1993 között megtörtént a szervezeti átalakítás új tulajdonosi körök megjelenésével kísérve, 1992–1993 után pedig a rúd- és dróthengermű modernizálásával a mini acélmű megvalósítása volt a cél, ám az új vállalkozások nem bizonyultak tartósan életképesnek.

A kohászat megszűnése után a Borsodi Hőerőmű és a Tiszai Hőerőmű lett az itteni szén vásárlója, azonban idővel az erőművek meghatározták, milyen volumenű apró szemnagyságú szenet „hajlandóak” átvenni. 1993. május 27-én megszületett a Borsodi Szénbányák visszafejlesztéséről szóló 2014/1993. számú kormányhatározat, végül az utolsó állami tulajdonú – veszteséges, s az ún. erőmű-integrációból kimaradt, azaz egyik erőműtársasághoz sem csatolt – szénbányák bezárásáról 1999. június 22-én hozott határozatot a kormány.

¹² Schmotzer et al. 2005: 20.

¹³ Gerentsér – Tóth 1997: 46.

A fenyegető veszélyekre gazdasági (és egyéb) téren több szakember is felhívta a figyelmet. A bányásztelepülések szövetségének tagjai az utolsó mélyművelésű bánya küszöbönálló bezárása előtt a még földben rejlő szénvagyon értéke mellett egy szakmai kultúra kihalásának veszélyéről beszéltek, mások az egyes területeken akár száz évre elegendő, föld alatt maradt szénvagyont emelték ki, amelynek leltárba vétele az energiahordozók soha nem látott drágulása kapcsán mindenképpen megfontolandó. Utóbbi okán 2013-ban új szakmai kapcsolatok kiépítése kezdődött, amelyek során több alkalommal külföldi delegációk jártak a térségben, érintve Ózd környékét is. A szénvagyonnak az energetikában történő hasznosítását felismerve japán szakemberekkel együttműködve vizsgálták a nemzetközileg is újdonságnak számító „tisztá szén” technológia meghonosításának a lehetőségét, 2013 decemberében pedig megalakult a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Szénbányászati Klaszter. Úgy tűnik, meghallgatásra talált az egyik borsodi idős bányász intelme: „Olyan kincs a szén, ami alattunk, a földben van, hogy vétek azt kihasználatlanul benne hagyni. Közben mit csinálunk? Csak ülünk rajta, a kincsen, és nem veszünk tudomást a gazdagságunkról.”¹⁴

A TÁRSADALOM VÁLSÁGA

„Ózd Somsály nevű városrészében járunk. A városban már több száz házat bontottak el illegálisan, de Somsály lerombolása kirívónak számít. Földig rombolták a teljes Szép és Cser utcát, és csak mutatóban maradt néhány épület a Tölgyfa és Akna utcában. [...] Ebben a városrészben rongálták meg és tették használhatatlanná a sporttelep öltözőjét és tornatermét, valamint a komoly építészeti értéket képviselő kultúrházat. [...] Derenkóné elmondása szerint húsz éve kezdődött a rombolás, az alacsony komfortfokozatú lakásokba költözött elkövetők pedig gyorsan »megfegyelmelték« környezetüket, vagyis aki szólni mert a pusztítás ellen, azokat halálosan megfenyegették. [...] »Az elmúlt két évtized kormányai mit érzektek abból, ami ebben az országban, de leginkább a magukra hagyott hátrányos térségekben zajlik?« – panaszkodik az idős asszony, aki szerint a helyiek tehetetlennek érzik magukat a pusztulás láttán, és nagyon el vannak keseredve.”¹⁵

Már az 1950-es évek végén több bányász vélekedett úgy az idézett riport helyszínéről, hogy „Somsály befelé döglik”. Az Ózdtól délnyugatra, a Hódospatak völgyébe nyíló somsályi völgyben fekvő Somsálybánya gyarapodását a bánya biztosította, elsorvadását pedig annak megszűnése okozta. 1910-ben, mint az akkor még önálló Hódoscsépany külterületi része, 591 lakost számlált,¹⁶

¹⁴ Borsod Online 2013. szeptember 5. <http://www.boon.hu/ulunk-a-szenen-a-kincsunkon/2353091> – utolsó letöltés: 2014. január 7.

¹⁵ Kovács 2011.

¹⁶ Népszámlálás 1912: 569.

1930-ban 1151,¹⁷ az 1960-as évek közepén pedig már közel 1500 fő volt a helyi népesség száma. Az 1972-es bányabezárás ellenére egy, az 1970-es évek elejéről szóló beszámoló – a hirtelen megugró elvándorlás kiemelése és a nyugdíjas teleppé válás víziójának felvázolása mellett is – még optimista volt a megtakarításra törekvő és arra képes bányászcsaládokról szólva:

„A családok nagy része, mintegy 2/3-a igen jó, a fennmaradó 1/3-a gyenge vagy rossz anyagi körülmények között élt. Általában ezek a családok, cigányok és sokgyermekesek voltak. Életmódjukra jellemző volt, hogy a legtöbb család (a 2/3) a hónap eleji fizetésből megvásárolta a szükséges élelmet, a megmaradt pénzt pedig takarékbán gyűjtötte, hogy majd megvásárolják a családnak szükséges dolgokat, tartós háztartási cikkeket, s lakásukat korszerűsítsék, szépen berendezzék.”¹⁸

Megváltoztak ellenben a bányabezárás után a családon belüli szerepek: a háztartásbeli asszonyokból műszakban dolgozó (főleg betanított) munkások lettek, így ők is bekerültek az aktív keresők közé. Mindez részben kényszerből fakadt, s időben csupán átmeneti jelenség volt. A telep életében fokozatos visszafejlődés vette kezdetét tömeges munkanélküliséggel párosulva. A település egykori bányászlakossága mára kihalt vagy elköltözött, egyszintes lakásaikba új lakók kerültek, a telep szociális gettóvá alakult át, többnyire halmozottan hátrányos helyzetű és állás nélküli lakókkal.

3. kép

Pusztuló bányászlakások. Ózd-Somsály, 2009

Forrás: A szerző felvétele.

¹⁷ Népszámlálás 1932: 409.

¹⁸ Nagy 1985: 121.

Hódoscsépány és Somsály 1979. január 1-től lett Ózd része. A szénmező megmaradt területeinek lefejtését követően az üzem visszafejlesztése következett be, így már akkor több család települt át a közeli Mocsolyásra, illetve az újabb nádasdi bánya közelébe.¹⁹ A 19. század közepétől működő, a 20. század elején pedig már „jól szelendő” helynek számító Somsályon 1972-ben fejeződött be végleg a bányászat, ám a dolgozók nagy része tovább tudott dolgozni a farkaslyuki, a királdi, a putnoki és a borsodnádasi bányauzemekben, egészen azok felszámolásáig.

A legnehezebb feladatot a Borsodi Szénbányák Vállalat 1991-es felszámolása folyamán a létszámleépítés jelentette, hiszen az induló 10 170 fős létszám alig több mint felének, 5381 főnek sikerült a létrejött új szervezetekben munkahelyet biztosítani. A Borsodi Energetikai Kft. és a Borsodi Bányavagyon-hasznosító Rt. munkaügyi jogutódlást vállalt, az összes többi esetben a munkavállalók végkielégítést kaptak. Az eljárás során 2211 fő került nyugdíjba vagy nyugdíjszerű ellátásba (öregségi, korengedményes, bányász-, rokkantsági nyugdíj, valamint egészségkárosodási járulék), míg 3822 fő felmondással, új munkahely biztosítása nélkül került ki a munkaerőpiacra.²⁰

„Az elmúlt 20 év elsősorban bányabezárásokról, utolsó csille szénről, bányászkalapács lefordításáról szólt. 25 éve a borsodi medencében körülbelül 24 ezren dolgoztak a bányászat különböző ágazataiban” – summázta Rabi Ferenc, a Bánya-, Energia- és Ipari Dolgozók Szakszervezetének elnöke a szomorú helyzetképet Kazincbarcikán 2010-ben, a 60. bányásznap ünnepségen tartott beszédében, kiemelve Ózd-Farkaslyuk, valamint Komló térségét, ahol nem jöttek létre új munkahelyek a bányabezárásokat követően.²¹ A környék arculatát hosszú ideig meghatározó, biztos munkát és megélhetést nyújtó ipari és bányászlelétesítmények megszűnésével a fizikai dolgozók (nagyreszt fiatal segédmunkások²²) legalább 90%-a munkanélküli lett, a sajátos tradíciókkal és kulturális értékekkel rendelkező bányász- és munkásréteg eltűnt, válságrégió alakult ki, amelyben a foglalkoztatást elősegítő átképzések legfeljebb rövid ideig tudták orvosolni a főbb problémákat. A munkanélküliség lett és maradt az egyik legégetőbb társadalmi probléma. 2000-ben összesen 48 működő vállalkozást írtak össze Farkaslyukon, amelyek közel 70%-a egyéni vállalkozás volt,²³ s csupán a lakosság mintegy 10%-ának tudtak munkát biztosítani. A munkanélküliség társadalmi problémák sorának forrása.

Kevés derűlátásra ad okot például, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutató Központja által, az MTA Gyerekszegénység Elleni

¹⁹ Nemcsik 1960: 44.

²⁰ Schmotzer et al. 2005: 21.

²¹ *Bányamunkás* 2010. 4–5. 2.

²² A munkanélküliek állománycsoportonkénti megoszlásában 1993-ban arányuk 40,4% volt, megelőzve a szakmunkásokét (36,8%). Vö. Györgyi 1993: 143. I. tábla.

²³ További 6-6 vállalkozás működött kft-ként és bt-ként (*Borsod-Abauj-Zemplén megye Statisztikai Évkönyve* 2000: 412).

Programjának keretében készített felmérés a szegénység mértékét jelző típusképző mutatók alapján az 1-től 10-ig terjedő skálán az ózdi kistérség több településének (Farkaslyuk, Arló, Domaháza, Kelemér és Sajónémeti) a legmagasabb fokú, 10-es kódot adta 2010-ben.²⁴ A 240/2006. (XI. 30.) kormányrendelet mellékletének a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékében Farkaslyuk bekerült az országos átlagot legalább 1,75-szörösen meghaladó munkanélküliségű települések közé.²⁵ A KSH 2006. évi egyik jelentése ugyanakkor az ózdi kistérséget nem a legutolsó (legrosszabb) „lemaradó”, hanem a „stagnáló” kategóriába sorolta a szerencsével, a szikszóival és a hevesivel együtt.²⁶

Egy másik kategorizálást alapul véve Beluszky Pál és Sikos T. Tamás először még 1982-ben végzett olyan falutipizálást, amelyben 23 klaszterbe sorolta a magyarországi falvakat. A rendszerváltozást követően további két alkalommal (és hasonló módszertannal) 2007-ben és 2011-ben is közreadták a hazai községek állapotrajzát számszerűsített formában.²⁷ Az első adatfelvétel idején Farkaslyuk még Ózd város részét képezte. A mutatók alapján Farkaslyuk a besorolásban a Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi és Nógrád megye északi részét magába foglaló VIII. falutáj V. falutípusába, annak 1. altípusába tartozik, amely a rossz munkaerő-piaci helyzetű, közepes méretű, stagnáló népességű és gyakran ingázókat tömörítő falvakat reprezentálja.²⁸

Demográfiai szempontból az előzőekben vázolt gazdasági és társadalmi változások sajátosan érintették a települést. Az összlakosság száma ugyan – más helységekhez hasonlóan – csökkenést mutat, de kisebb mértékben. A demográfiai csúcsot 1980 jelentette (2094 fő), majd azt követően csökkenés, illetve stagnálás figyelhető meg. 2011-ben a településen élők száma már nem érte el a 2000 főt,

²⁴ A számítás alapját a következő mutatók jelentették: fiatalodási index, azaz a 15 évesnél fiatalabbak aránya a 60 év fölöttiekhez képest (2005); a középfokú végzettségűek aránya a 18 évesnél idősebb népesség körében (2001); az egy állandó lakosra jutó, egy hónapra eső adózott jövedelem és nyugdíj összege (2005); a foglalkoztatott kategóriába eső személy nélküli háztartások aránya (2001); a regisztrált munkanélkülieknek/álláskeresőeknek a 18–59 éves korcsoporton belüli aránya (2005); a rendszeres gyermekvédelmi támogatásban részesülők aránya a 17 év alattiak körében (2006); a nem korbetöltött, most részben felülvizsgálat alatt álló nyugdíjasok aránya (2005); az egy állandó lakosra jutó adózott jövedelem nagysága (2005). Vö. Kistérségi helyzetelemzés é. n. [2010]: 8.

²⁵ *Magyar Közlöny* 2006. 147. 1. kötet: 11503. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK06147.pdf> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 1.

²⁶ Kistérségek 2006: 12.

²⁷ A falutípusokat 27 mutató (szám) figyelembevételével és főkomponens-analízissel kialakított 8 faktor azonosításával (munkaerő-piaci helyzet, településszerkezet-alapellátás, demográfiai helyzet, népességszám-változás, foglalkozási szerkezet, idegenforgalmi adottságok, külterületi népesség adatai, agráradoottságok) hozták létre. Az alkalmazott módszertan vonatkozásában lásd Beluszky – Sikos (szerk.) 2011: 18–25.

²⁸ Vö. Alabán 2012: 6. 2. táblázat.

így kikerült a középfalvak sorából (1935 fő).²⁹ Az ekkor elfogadott új önkormányzati törvény alapján nem maradhatott meg önálló önkormányzata sem.³⁰

Farkaslyuk és a hozzá hasonló községek korfájának alakulását és népmozgalmi adatait érdemes szemrevételezni. A jellemzően előregedő, alacsony születésszámmal és magas halálozási többlettel jellemezhető országos tendenciákkal szemben itt a 18 éven aluliak teljes népességen belüli aránya kiugróan magas, egyharmad körüli értéket mutatott 2010-ben, amely még a kistérség egészéhez képest is soknak számít, annak 20,7%-os értékéhez viszonyítva.³¹ Az előregedési tendencia lassulni látszik, a 14 év alattiak aránya egy évtizeden belül 10%-kal emelkedett (28,7%-ról 38,8%-ra), míg a középkorosztályé (40–59 évesek) stagnált (20% körül).

Kovács Imre vidékkutatásainak terminusát használva az ún. „falusi underclass”, a halmozottan hátrányos helyzetű „vidéki szociális gettók” domináns rétege él ezeken a településeken.³² E társadalmi csoport legnagyobb részét romák teszik ki, s mindez országos jelenséggént kapcsolódik ahhoz a tendenciához is, amely szerint a legnagyobb magyarországi kisebbség több mint fele falvakban él, így a falusi szegénység etnicizálódásáról beszélhetünk. A munkaerőpiacról elsőként kiszorulva, alacsony iskolázottságuk miatt mára szinte egyetlen munkalehetőségként az alkalmi közhasznú foglalkoztatás maradt számukra.

Az Országos Cigány Önkormányzat alelnöki területbejárásairól készült beszámoló szerint 2001-ben az egykor virágzó ózdi munkáskolónia, Hétes közel 70%-a leromlott állapotba került, s bár a helyi bérlakások önkormányzati tulajdonúak, ezek lakói 65%-ban jogcím nélküliek, 30%-ban pedig nem is ózdi illetőségű állampolgárok. „A társadalom szinte minden szintjéről kitaszított emberek szálláshelye ez a telep. Olyan emberek lakják, akik a jogi kategóriákon kívül vannak.”³³ Somsály esetében 20-30% körüli volt a becslés e kisebbség részarányát tekintve az ezredfordulón.

2010-ben a helyi jegyzők becslése szerint (Ózd nélkül) a kistérség népességének közel harmada (28,2%) volt roma. Farkaslyuk esetében mintegy 1000 főt, a lakosság 49,4%-át sorolták az etnikai kisebbséghez. A roma tanulókat nagy számban tanító egyik oktatási intézmény, a 2013-ig Ózdon is tagiskolát működtető Dr. Ámbédkar Iskola honlapja 2008-ban – közzétéve az iskolafejlesztési lehetőségeket és terveket – a gettósodási folyamatok mutatóit vette számba négy célterületen, köztük Borsod északi részének térségeiben. Megállapításuk szerint

²⁹ Népszámlálás 2011: 4.1.1.1: A népesség számának alakulása, terület, népsűrűség. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.

³⁰ A 2011. évi CLXXXIX. törvény 85.§ (1) értelmében „Közös önkormányzati hivatalt hoznak létre azok a járason belüli községi önkormányzatok, amelyek közigazgatási területét legfeljebb egy település közigazgatási területe választja el egymástól, és a községek lakosságszáma nem haladja meg a kétezer főt”. *Magyar Közlöny* 2011: 161. 39455. <http://jogszabalykereso.mhk.hu/MK11161.pdf> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 17.

³¹ Kistérségi helyzetelemzés é. n. [2010]: 12.

³² Kovács 2012: 48.

³³ Területbejárás ismertető 2001: 4.

a roma népesség aránya a farkaslyuki teljes lakosságon belül 77%-os (!) volt, 77 óvodai férőhelyre 121 óvodáskorú jutott, de az előbbi számot a beíratottaké is meghaladta (84 fő), ami teljes kihasználtság feletti értéket jelentett. A jelzett időszakban 109 gyermek született, ami alig maradt el a közel kétszeres népességű, 2001-ben várossá nyilvánított Borsodnádásdon születettek (126 fő) számától.³⁴ A legutóbbi népszámlálás idején, 2011-ben egyébként összesen 811 fő (41,9%) vallotta magát cigány nemzetiségűnek Farkaslyukon.³⁵

A telepeken élők helyzete számos hasonlóságot mutat: magas az inaktívák (munkanélküliek, szociális ellátásból élők) aránya, magas az egy családon belüli gyermekszám, rosszak az iskolázottsági mutatók, jellemzően a város periferikus részein élnek régi, olykor életveszélyes házakban. Más jellegű társadalmi problémák (például a közbiztonság) és a közösségi élet fejlesztésére, kezelésére több elképzelés is született: a korábban szintén bányászkolónia Bánszállás esetében helyi polgárőrség szervezése, az egyesületi, sport- és klubélet fellendítése, az óvodai ellátás bővítése, míg Somsályon a bérlakáskérdés rendezése szerepelt a fő célkitűzések között; kevés sikerrel.³⁶

A háztartások összetétele és szerkezete követi a fentieket: a háromnál több gyermeket nevelő háztartások aránya (80% felett!) jóval felülmúlja bármely környező települését, viszont – amennyiben a felméréshez beküldött adatlapok valóságok – sok közöttük az egyszülős háztartás! A csonka családok gyakoriságának problémája tovább erősíti a leszakadás és a mélyszegénység terjedésének folyamatát. A KSH által 1996-ban végzett mikrocenzus kimutatta, hogy országosan a munkanélkülieket magukban foglaló háztartások 79%-ában volt gyermek, vagyis – helyzetüktől függetlenül – itt több gyermeket nevelnek, mint a többiben. A szerzők leszögezték továbbá, hogy a felmérés idején, a csak munkanélküliekből és eltartottakból álló háztartások fele nevelt gyermeket, ezek 41%-a pedig egyszemélyes háztartás volt.³⁷ A régió más megyéi hasonló adottságúak: a családok kétharmadában volt munkanélküli a rendszerváltást követően, így az itt élő aktív korú háztartások több mint egynegyedében (27,9%) a munkanélküliség különösen súlyos formában, halmozottan, illetve tartósan jelentkezett.³⁸

Farkaslyukon a legutolsó népesség-összeírás adataiból kimutatható háztartás-szerkezet lesújtó képet mutat. A községek, nagyközségek sorában a foglalkoztatott nélküli háztartások kategóriájában a falu a 7. helyen állt a megyében 163 ilyen háztartással; és csak a tőle népesebb települések (például Arló, Sajókaza) előzték meg. (Összevetésképpen, a Miskolchoz közeli, a szerencsi járásban fekvő Tiszalúc 235 hasonló típusú háztartással bírt, azonban lakossága – 2011-ben 5305 fő –

³⁴ Dr. Ámbédkar Iskola honlapja 2008. október 20. Iskolafejlesztés gettosodási folyamatokat mutató térségekben. <http://www.ambedkar.hu/iskolafejlesztzes-gettosodasi-folyamatokat-mutato-tersegekben/> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.

³⁵ Népszámlálás 2011: 4.1.6.1: A népesség nemzetiség szerint. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.

³⁶ Alabán 2008: 125.

³⁷ Fóti – Lakatos 2004 [1997]: 1027.

³⁸ Kolosi – Sági 1998: 57.

majdnem háromszor nagyobb, mint Farkaslyuké.) Az összesen 602 háztartásból inaktív kereső 206 farkaslyuki háztartásban volt, de 4 olyan háztartást is összeírtak, ahol csak eltartott található. Foglalkoztatott a háztartások 38%-ában fordult elő, ezek többsége (69,4%-a) egykeresős. Szintén figyelemre méltó, hogy a háztartásban élő 1917 fő (a község lakosságának 99,1%-a) esetében a munkanélküliek száma (308 fő) csaknem annyi, mint a dolgozóké (312 fő). A munkanélküliek az eltartottakkal (758 fő) és az inaktív keresőkkel (538 fő) együtt már egyértelmű többséget alkotnak (83,7%). Viszonylag elterjedt a több családból álló háztartásforma (közel 5%). A nem családháztartások aránya pedig csaknem elérte a 30%-ot, azon belül az egyedülállóké a 25%-ot.³⁹ Akármelyik típust is vesszük alapul, olyan gyermekes háztartásokról beszélhetünk, amelyeknek negatív a jövőképe a gyermekszegénységet alapvetően meghatározó, az anyagi jóléttel összefüggő (jövedelmi viszonyok, lakáskörülmények, szülők munkaerő-piaci helyzete) és azon túli dimenziók (oktatási jólét, egészségi állapot, életmódkockázat és devianciák) alapján.⁴⁰ Miközben a 100 családra jutó gyermekek száma 20 év alatt emelkedett, a növekvő létszámú háztartásokon belül csökkent a foglalkoztatottakkal is rendelkező háztartások aránya (1. táblázat).

1. táblázat

Család- és háztartásszerkezet Farkaslyukon

1990				2011			
100 háztartásra jutó		100 családra jutó		100 háztartásra jutó		100 családra jutó	
személy	foglalkoztatott	összes	15 éven	személy	foglalkoztatott	összes	15 éven
			aluli				aluli
		gyermek				gyermek	
292	96	130	88	318	52	165	114

Forrás: Népszámlálás 2011: 4.2.1.1 A háztartások és a családok főbb adatai.

http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 17.

A háttérben zajló népmozgalmi folyamatok adatai változatosságot mutatnak: 1990 után csökkenés, majd – főként 2000 után, a mortalitást meghaladó mértékű – növekedés következett be az élveszületések számában, ezzel egy időben viszont nőtt a kifelé irányuló migráció – a folyamatos elvándorlás révén –, Ózd városhoz hasonlóan. Az elvándorlók főként a biztos egzisztenciát kereső fiatalok és az elértéktelenedett ingatlanjaiktól megválni képes, elköltözni tudó családok; mások helyben ragadtak.

³⁹ Népszámlálás 2011: 4.2.2.1: A háztartások a háztartásban élők száma és gazdasági aktivitási összetétel szerint. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.

⁴⁰ Vö. Gábos – Kopasz 2012: 252. 1. táblázat.

2. táblázat

Népmozgalmi adatok Farkaslyukon 1990 és 2011 között

	1990–2001				2001–2011			
	élve- születés	halá- lozás	természetes szaporodás/ fogyás	vándorlási különbözet	élve- születés	halá- lozás	természetes szaporodás/ fogyás	vándorlási különbözet
Fő	294	324	-30	+34	415	237	+178	-278
%*			-0,2%				-4,9%	

* A lakónépesség számának változása.

Forrás: Népszámlálás 2011: 4.1.1.2 A népességváltozás tényezői.

http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 17.

A helyi népességnél kétirányú mozgás figyelhető meg: miközben a törzsös lakosságnál csökkent a születések száma, nőtt a halálozás mértéke, s ezzel együtt az elköltözések gyakorisága, addig a roma lakosság száma, illetve lakosságon belüli aránya nagymértékben nőtt. A népesség csökkenésének ily módon történő „pótlása” a lakosság részbeni kicserélődését, összetételének megváltozását eredményezte. A népességváltozás tényezőit szemléltető adatsorokból (2. táblázat) Farkaslyuk esetében kiderül, hogy a változások nem mutatnak kontinuitást, az általánosságban regionálisan jellemző és erősen érezhető népességfogyás üteme sem egységesen gyors, illetve gyakori belső és – az ingázást is beleértve – külső migrációról beszélhetünk. Utóbbi nem csupán ellensúlyozta, hanem meg is haladta az amúgy pozitív népmozgalmi adatokat, negatív előjelű demográfiai eredményt előidézve.

A kvantitatív szegénységi mutatók ellenére ugyanakkor a szociális ellátórendszer és más, egyéni vagy csoportos formában „megtalált” alternatív megoldások nem minden, törvényes jövedelemforrással nem rendelkező családnál tanúsodnak nélkülözésről. Sőt, szemmel látható, hogy egyesek statisztikákkal nem mérhető módon rejtett jólétben élnek, vagyis a szegénység nem minden esetben a „látható” jövedelemszint alapján állapítható meg. Körükben virágkorukat élik a devianciák, akár a drog- vagy a mértéktelen alkoholfogyasztás, akár a bűnözés nagyságát, illetve az öngyilkosságok számát nézzük.

Jellemző továbbá a Peter Townsend által még 1979-ben meghatározott relatív szegénység, az ún. objektív relatív depriváció számos összetevőjének jelenléte.⁴¹ Townsend olyan társadalmi csoportokat jelölt meg, amelyek „nem rendelkeznek elegendő forrással ahhoz, hogy úgy táplálkozzanak, olyan tevékenységekben vegyenek részt és olyan életfeltételekhez és javakhoz jussanak, amelyek társadalmunkban szokásosak, vagy legalább széles körben elfogadottak és helyeslésre találnak”. Mégis megfigyelhető volt körükben, hogy gyakran akár a minimális jövedelemforrások nem megfelelő felhasználása és elosztása árán is rendelkeztek

⁴¹ A fogalmi keretek tisztázása végett lásd Ferge 1985.

nem az alapvető létfeltételek körébe tartozó, a többségi társadalomban azonban elterjedt élvezeti cikkekkkel, gazdasági javakkal, miközben életkörüzetük és ott zajló életmódjuk a nyomor szintjén mozgott. Ezt a jelenséget mutatja a Farkaslyuk Boroszló nevű utcájáról szóló beszámoló:

„Falakig lecsupaszított épületek, »lecsontozott« panel családi házak sorakoznak egymás mögött. A tetejüket már rég leszedték – a cserepeket környező és távolabbi házak udvarán láttuk viszont. Mindenütt kosz, szemét. Vannak, akik élnek még itt, egyikük háza éppen karácsonykor égett le – a műholdvevő parabolaantenna viszont még az ég felé meredt az oldalfalon. Tizenkét gyerekükkel most a menyükhöz költöztek át, így húszan laknak ott – mondta az asszony, akinek a férje egykor vállalkozó volt.”⁴²

A társadalom válsága az egyik legfontosabb összetevője egy-egy település és az adott régió válságtérképének, különösen, ha halmazott formában vannak jelen egyes elemei. A társadalmi szerkezeti változás szorosan kötődik a gazdasághoz: az egykor arculatformáló borsodi iparvidék és táj eltűnése sarkköve és kiindulópontja lett a társadalmi folyamatok megváltozásának. 2011 novemberében, a farkaslyuki bánya újraindításának ígérete mindenkit bizakodással töltött el annak ellenére, hogy a szükséges infrastruktúra, erőforrások és gazdasági környezeti tényezők már nem állnak rendelkezésre. Volt, aki már akkor a várható tisztas fizetés mértékét kalkulálta, aprólékosan számolgatva, mennyi pluszpénzt jelenthet majd az éjszakai, hétvégi műszak bevétele.

A KULTÚRA VÁLSÁGA

„Bányászlegény, ha bemegy a bányába,
A csákányát vágja a szén aljába.
Vágjad pajtás, hadd rúgja a szemembe,
Mert Somsályon aranypénzen fizetnek.

[...]

A somsályi felsőtárna de magos,
De sok szegény bányászlegény hervad ott
Hervadozik, mert bűdös a levegő.
Mer a bánya olyan mint a temető.”⁴³

A mondókák, munkás- és bányászdalok sajátos jelbeszédet és hagyományokat képviseltek, s a munka világának és a mindennapi élet mozzanatainak gazdag

⁴² Szegő 2012.

⁴³ Nemcsik 1966: 36. Bányászdal 1963-ból (Gulyás Sándor vájártól).

forrásai. A fent idézett nóta a bányászat presztízséről, ugyanakkor veszélyeiről is szól, miközben egy mára letűnő gazdasági ágazathoz kötődő szellemi örökség egy darabja is.

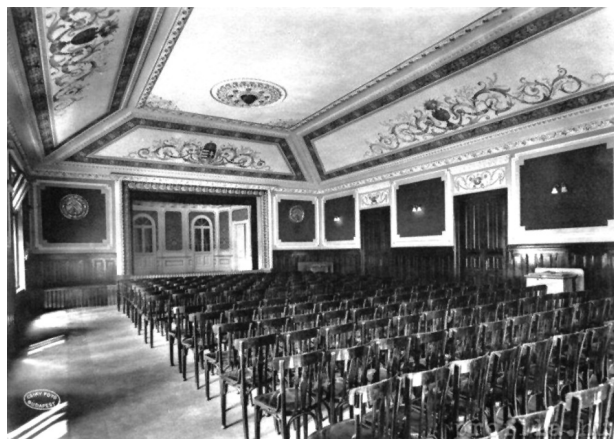
A bányászat leépítése az adott települések és településrészek életére komplex hatást gyakorolt. Számos korábbi bányásztelepen az infrastruktúra (közutak, lakótelep) üzemeltetése, a kultúra és a sport intézményei egyaránt a bányák tulajdonában voltak, az üzemeltetési feladatokkal együtt. Az ágazat megszűnése így számos településen a kulturális lehetőségek leépülésével járt. Amíg volt helyben iskola, könyvtár, művelődési ház vagy más kulturális intézmény, amely nem csupán nevelő-oktató hatást gyakorolt, hanem a mindennapok része volt, addig a közösségnek is volt jövőképe. A visszafejlődés paradoxona, hogy a Kádár-korszakban jóval nagyobb támogatást élvezett a művelődés, mint az sokszor napjainkban tapasztalható. Az egykor virágzó Somsálybánya kapcsán jegyezte fel egy helytörténész az 1960-as és 1970-es években bekövetkezett életmódváltozásokra utalva a következőket:

„A szocialista társadalmunk által nevelt ifjúságból anyává és apává lett szülők gyermekei már magasabb szintű műveltséggel rendelkeznek, itt a szülők igényessége is tükröződik ennek elérésében, nem kevésbé egyre fejlettebb iskolarendszerünk. A rádió, televízió, folyóiratok, könyvtárak adta önművelés lehetőségei is segítik őket abban, hogy tudásban, műveltségben gyarapodjanak. Megváltozott ezen családokban a környezeti hatás is. A kultúra, a technika egyaránt uralkodóvá válik életükben. Kitapinthatóan érzékelhető tehát a folyamatos, tudatos törődés a gyermek, de a család minden tagja részéről, a törekvés a magasabb műveltségi szint elérésére.”⁴⁴

Az ezek biztosításához szükséges helyi intézményi rendszer teljesen eltűnt, de már üzletek sincsenek, és a közösségi élet terei (például kulturális és segélyező egyesületek) is csak a nosztalgikus emlékekben léteznek, régmúlt majálisok, ballágások, mulató rendezvények, színpadi előadások vagy más közösségi programok emlékeként.

„Nyomor a kövön” – fogalmazott az egyik újságíró Somsály jelenlegi képét látva. Ki hinné, hogy ennek a peremkerületnek külön Rózsadombja volt! Az 1950-es évek második felében az Ózdvidéki Szénbányászati Tröszt lakásépítési akciója során, a bányánál eltöltött szolgálati idő függvényében kedvezménytel megvásárolható, kulturáltabb, igényesebb életmódot biztosító közel 60 lakás épült fel egy új teleprészként, rózsáligetekben pompázó portákkal Somsály „fölkött”. A lakók társadalmi munkában építettek itt játszótér, ahonnan mára már ellopták vagy használhatatlanná tették a hintákat. Hasonló sorsra jutott a csodálatos, kerthelyiséggel rendelkező kultúrház is. A Liget a helybeliek kedvelt bográcsozó helye volt, ott az erdőt tarolták le és hordták el. Volt itt még könyvtár, futball- és kuglipálya, kocsma (kantin), fodrászüzlet, étterem és hét-

⁴⁴ Nagy 1985: 124.

A somsályi Olvasó színházterme. Somsálybánya, 1904

Forrás: Magánarchívum.

órás nyitva tartással egymedencés strandfürdő (kezdetben, az 1930-as években csak ezen a telepen) büfével. Az utóbbi, ún. Akna-strand kapcsán jegyezte meg egy korábban itt élő nyugdíjas: „Igaz hogy a vizet a nap melegítette, és a sört be lehetett volna benne hűteni, de boldog, kiszámítható, emberközpontú világot jelképez ez a strand.”⁴⁵

Külön említést érdemelnek az említett bányászdalok mellet a bányászathoz kapcsolódó egyéb zenei hagyományok, amelyek legfőbb átörökítői és éltetői a bányászzenekarok voltak. Vozák Lajos karmester feljegyzései szerint Somsályon már 1906-ban megkezdte működését a helyi zenekar, és idővel folyamatosan bővülő tagság mellett igen változatos repertoárral rendelkezett, amelyben a szórakoztatáson kívül gyászénekek, indulók és himnuszok is szerepeltek.⁴⁶ A fenntartás a bányától függött: az üzem támogatta a zenekart, díjazta gyakorlóóráikat, kivonulásaikat, adott egyenruhát és hangszereket, valamint biztosította a gyakorlólóhelyet. Később a fenntartást Farkaslyuk önkormányzata vette át, miután a somsályi bánya bezárt. A bányászzenekar nélkül egy május 1-jei felvonulás elképzelhetetlen lett volna, elmaradhatatlan részét képezte a bányászok életének, részesévé vált örömeiknek, bánataiknak. A bányászat általános válsága, a bányák és a hozzájuk kapcsolódó ipari létesítmények bezárása e fúvószenekarokat is megfosztotta anyagi háttérüktől, emléküik csupán képi és hangfelvételeken él tovább.

⁴⁵ Interjú Kisistók Gyulával.

⁴⁶ Nagy 1985: 96.

5. kép

*A református templom szentelése.
Ózd-Somsály, 1940*

Forrás: Magánarchívum.

6. kép

*A református templom pusztulása.
Ózd-Somsály, 2009*

Forrás: A szerző felvétele.

A kultúra válsága mára nem csupán a volt bányászkolóniákra nyomta rá a bélyegét, hanem az egész térségre. Mondhatni írmagja sem maradt a kultúra létesítményeinek: a kultúrház és a templomot felgyújtották, megkezdődött az épített környezet bontása. Az értékek, tradíciók, a kulturális közösségi szintek teljesen eltűntek. Nem járt jobban Farkaslyuk sem, amely a „Rima” legszebb telepékeként volt számon tartva, ugyancsak számos kulturális épülettel, a megbecsült szakma presztízsét őrző szellemi és tárgyi emlékekkel. Ahogy Kornis Gyula már az 1930-as években rámutatott:

„A munkának erkölcsi szankcióját ugyanis a kultúra adja meg. A kultúra az értékek rendszere, melyeknek megvalósítása kötelességünk. Az értékmegvalósítás munka útján megy végbe. Csak annak a munkának van erkölcsi jelentősége, amely valamely kultúrértéket közvetlenül vagy közvetve megvalósít. A csatornatisztító munkás tevékenysége is komoly erkölcsi jelentőségű, mert közvetve bizonyos kultúrértékek védelmének szolgálatában áll.”⁴⁷

Egy, a közelmúltban készült felmérés – kérdőjelet téve – már egyenesen nem létező értelmiségről beszélt Ózd város és környéke kapcsán, utalva a szűkülő lehetséges fórumokra (például ritkán megjelenő helyi sajtó, intézmények hiánya) vagy éppen a művészeti élet fejlődési akadályaira (például közép- és felsőfokú művészetoktatás hiánya).⁴⁸ A 2008-ban elkészült Ózd Város Integrált Városfej-

⁴⁷ Kornis 1934: 5.

⁴⁸ Gál 2008.

lesztési Stratégiája szintén kevés utalást tett ennek orvoslására, az erőforrásokban rejlő erősségek-gyengeségek és lehetőségek-veszélyek feltárását célzó SWOT-analízis pedig egyértelműen jelezte a magasan képzett réteg folyamatos elvándorlását a városból, ezáltal az utánpótlás biztosításának ellehetetlenülését.⁴⁹ A dokumentum ugyan az oktatás szintjét megfelelőnek tartotta, megállapította ugyanakkor, hogy rossz az oktatási intézmények állaga, infrastrukturális ellátottsága, fenntartásuk pedig költséges. A kultúra válságának további mélyülését ellensúlyozandó, Ózdot és környékét a kiemelt fejlesztési területek között találjuk; igaz, ez anyagi források hiányában feltételezhetően csak terv marad.

* * *

A gazdasági helyzet változásával, a munkaerőpiac leépülésével szorosan összefüggő problémák tartós kezelése a rendszerváltozás óta nem megoldott kérdés annak ellenére, hogy valamennyi fejlesztési stratégia kiemeli a leszakadó térségek felemelését, egyes rétegek felzárkóztatását, a rászoruló családok célirányos segítségét. A háttérben egymással összefüggő okokat láthatunk. Írásunkban ezeket három dimenzióban vizsgáltuk, amelyek alapján a következők állapíthatók meg.

A gazdaság válsága alapvetően változtatta meg az ipari táj arculatát az egykori bányásztelepüléseken, a szerkezetváltás nem hagyott maga után új lehetőségeket kínáló foglalkoztatást és perspektivikus jövőképet; így maradt a környezet pusztulása, az ipari létesítmények és infrastruktúra leépítése, fokozatos, már-már a természet általi „visszafoglaláshoz” hasonló sivár tájkép kialakulása, ezzel együtt pedig a terület presztízsvesztése.

A bányászat háttérbe szorulása és fokozatos eltűnése az ipari válságzóna gócpontjába juttatta az egykor virágzó, sajátos, olykor kasztrendszerű idéző, rang és pozíció szerint kategorizált helyi társadalom rétegeit, amelyek helyét alacsony státusú, munkakultúrájú és műveltségű új, létszámukat tekintve népes csoportok vették át. Utóbbiak révén e térségek demográfiaiban gyakran sajátos, az országos tendenciáktól eltérő képet mutatnak. A lakosság szám csökkenése stagnál, vagy nem olyan mértékben csökken, mint az országos átlag, miközben az életszínvonal minősége messze elmarad attól.

A társadalom válsága hatással volt/van a kulturális szférára is: annak humán erőforrása eltűnt, intézményi rendszere összeomlott, építményei mára romos, szinte teljesen lepusztult állapotba kerültek. A generációkon át öröklődő értékekre sem igény, sem őrző szándék nem mutatkozik többé.

E három dimenzió összességében hű kor- és állapotrajzot ad közel negyedszázaddal a rendszerváltozást követően. Figyelemfelkeltő üzenete, hogy a magyar vidék egyes részei igen távolra kerültek (süllyedtek) a tőkeerős beruházások révén kedvezményezett és az előbbi helyeken, mélyszegénységben élők számára elérhetetlen nivójú településekkel, térségekkel szemben.

⁴⁹ Városfejlesztési stratégia 2008: 426. 30. ábra.

FORRÁSOK

- Borsod-Abaúj-Zemplén megye Statisztikai Évkönyve 1965.* Központi Statisztikai Hivatal, Miskolc, 1966.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye Statisztikai Évkönyve 2000.* Központi Statisztikai Hivatal, Miskolc, 2001.
- Népszámlálás 1912: *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 42. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1932: *Az 1930. évi népszámlálás. Első rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint.* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 83. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1934: *Az 1930. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként.* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 86. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 2011: *2011. évi népszámlálás 3. Területi adatok. 3.5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.
- Bányamunkás. A bánya-, energia- és ipari dolgozók szakszervezetének lapja*, 2010.
- Lemezsajtó. A Magyar Szocialista Munkáspárt Borsodnádasi Lemezgyár Nagyzemzeti Pártbizottságának lapja*, 1989.
- Magyar Közlöny. Magyarország hivatalos lapja*, 2006, 2011.
- Interjú Kisistók Gyulával Ózdon, 2013. augusztus 5-én, készítette Alabán Péter. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alabán Péter 2008: A rendszerváltozás társadalmi kérdései Ózdon. *Comitatus* (18.) 9–10. 115–129.
- Alabán Péter 2012: Kitorési stratégiák, új fejlesztési koncepciók Ózdon: a Rombauer-terv. *Comitatus* (22.) 9–10. 3–16.
- Bajka Gábor – Kormos Imre – Kutas János 1997: Ózd és környéke foglalkoztatási gondjainak enyhítési lehetőségei. In: Munkácsy Ferencné (szerk.): *Foglalkoztatás, szociális gondok. Munkatudományi tanulmányok.* Struktúra Munkaügyi Kiadó, [Budapest,] 87–201.
- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (szerk.) 2011: *Változó falvaink. Tizenkét falurajz Kercaszomortól Nyírkaszáig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bihari Sára – Csernaburczky Zsófia – Dobos Mária – Farkas Attila – Kósa Rita Diána – Szeder Dóra Valéria 2012: A munkáslét és emlékezete Ózdon. *Metszetek* (1.) 1.

- 67–84. http://metszetek.unideb.hu/files/2012_1_07_0.pdf – utolsó letöltés: 2014. január 6.
- Ferge Zsuzsa 1985: A szegénység társadalmi megítélése Magyarországon, történelmi nézőpontból. *Valóság* (28.) 1. 30–42. <http://www.dura.hu/hirek/2002/01/ferge.htm> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.
- Fogarasy Attila 2004: Glück auf! Jó szerencsét! Bányásznak Pilisvörösvárott. *Vörösvári Újság Online* (4.) 9. <http://vorosvariujsg.pilisvorosvar.hu/2004/szeptember/9.htm> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 17.
- Fóti János – Lakatos Miklós 2004 [1997]: A munkát keresők és a munkanélküliek helyzete, 1996. In: Valuch Tibor (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Argumentum – Osiris, Budapest, 1014–1029.
- Fürjes Judit 2011: Feltámadás a halál után Farkaslyukon? *Népszava Online* 2011. november 24. <http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=494390> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 17.
- Gábor András – Kopasz Marianna 2012: A gyermekek jóléte Magyarországon európai összehasonlításban. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2012*. TÁRKI, Budapest, 247–270.
- Gál Attila 2008: *Nem létező értelmiség Ózdon?* Kézirat. Debrecen.
- Gerentsér Imre – Tóth Ákos 1997: A szénbányászat visszafejlesztésével kapcsolatos szociális és foglalkoztatási problémák kezelése. In: Munkácsy Ferencné (szerk.): *Foglalkoztatás, szociális gondok. Munkatudományi tanulmányok*. Struktúra Munkaügyi Kiadó, [Budapest,] 9–85.
- Györgyi Zoltán 1993: Munkanélküliség Ózdon. *Educatio* (2.) 1. 143–146.
- Havelda Tamás 2009: Az alkalmazkodó Márkushegy. In: *A bányászat realitásai a válság időszakában*. 42. Bányagépészeti és bányavillamossági konferencia Balatongyörök, 2009. szeptember 24–25. Bányagépészet a Műszaki Fejlődésért Alapítvány, [Törökbalint,] 21–25.
- Kistérségek 2006: *A kistérségek társadalmi, gazdasági helyzete. Észak-Magyarország*. Kézirat. KSH Miskolci Igazgatósága, Miskolc.
- Kistérségi helyzetelemzés é. n. [2010]: *Ózdi Kistérség. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Észak-Magyarországi Régió. Kistérségi helyzetelemzés*. Kézirat. MTA Regionális Kutatások Központja, Térségfejlesztési Kutatások Osztálya (MTA Gyerekszegénység Elleni Program), Budapest.
- Kolosi Tamás – Sági Matild 1998: Hullámzó háztartások. A háztartások demográfiai, foglalkozásszerkezeti és anyagi helyzetének változása. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. TÁRKI, Budapest, 45–71.
- Kornis Gyula 1934: *A kultúra válsága*. Franklin Társulat, Budapest.
- Kovács István 2011: Házak százait lopták el Ózdon. Nyomor a kövön – galéria. *hvg.hu* 2011. november 5. http://hvg.hu/itthon/20111105_ozd_hazrombolas_lakas – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.
- Kovács Imre 2012: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum Kiadó, Budapest.
- Márton Ferenc 1995: Ózd története. *Borsodi Műszaki Gazdasági Élet* (40.) 6–7. 169–172.

- Nagy Károly 1985: *Somsálybánya története 1900–1980*. (Borsodi Kismonográfiák 20.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc.
- Nemcsik Pál 1960: *Amíg egy bányászlakótelep benépesedik... (Adatok Borsodnádásd, Mocsolyás bányászlakótelep benépesedéséhez)*. Kézirat. Borsodnádásd.
- Nemcsik Pál 1966: Ózd-vidéki bányászdalok. In: Bodgál Ferenc (szerk.): *Borsod megye népi hagyományai. Néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott anyaga*. (A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 4.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 35–36.
- Rónaföldi Zoltán 2012: *Kronológia. A borsodi és ózdvidéki szénbányászat fontosabb évszámai, eseményei*. <http://mek.oszk.hu/12200/12230/12230.pdf> – utolsó letöltés: 2014. január 3.
- Schmotzer Imre – Martényi Árpád – Vadász Endre 2005: Volt egyszer egy... Borsodi Szénbányák. *Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat* (138). 3. 16–22.
- Szegő Iván Miklós 2012: Lecsontozott házak, fekete füst – egy hely, ahol a bányanyitásra várnak. *hvg.hu* 2012. január 11. http://hvg.hu/itthon/20120111_farkaslyuk_banya_szen_borsod – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.
- Területbejárás ismertető 2001: *Ismertető az Országos Cigány Önkormányzat Alelnöki területbejárással kapcsolatos tapasztalatokról a szükséges alelnöki intézkedésekről*. Kézirat, h. n.
- Városfejlesztési stratégia 2008: *Ózd Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája*. III. kötet. Kézirat, Ózd.

Halmos Károly – Klement Judit

Értékek a romok között

*A csődperekben ránk maradt iratfajtákról és forrásértékükről**

Gajáry István emlékére

Csőd akkor áll elő, amikor valaki, akinek több hitelezője van, nem tud eleget tenni éppen esedékes kötelezettségeinek, azaz fizetéseképtelenné válik. Ekkor egy jogilag szabályozott végrehajtási folyamat, a csődeljárás veszi kezdetét. Lényege, hogy a hitelezők alkalmi testülete (korabeli kifejezéssel: „csődülete” – e szó rövidülése a processzus névadója) döntést hoz az immáron (vagyon)bukottnak minősülő adós tulajdonában lévő értékek további sorsáról. Az eljárás célja egyrészt, hogy eldöntse, vajon jogos-e a csőd, s ha jogos, tehát ha a vagyombukott adós jóhiszemű (vagyis nem szándékosan idézte elő a fizetéseképtelenségét, nem titkolt el vagyont, nem hazudott követelést), akkor felelősségét a vagyona mértékére korlátozza (adósvédelem). (Jogosulatlan csőd esetén az ügy a büntetőjog hatálya alá tartozik.) Az eljárás másik célja, hogy elrendezze a követelések sorrendjét és kielégítésük mértékét (hitelezővédelem). Mindehhez fel kell tárni a fizetéseképtelenség okait, össze kell gyűjteni a hitelezők igényeit, és össze kell írni a bukott vagyont. A csőd tehát szembeállítja az értékeket, a bukott javait a címben említett „romokkal”, az adósságokkal, amelyek előidéztek a fizetéseképtelenséget és időlegesen vagy véglegesen maguk alá temették a vállalkozót és vállalkozását. A források felől értelmezve tanulmányunk címét, a csődiratok hosszas hányódások utáni, meglehetősen romos állapotára asszociálhatunk, de a cím értelmezhető a történeti munka oldaláról is, a csődiratok vizsgálata során a kutató az éppen „romos állapotban” levő vállalkozásról történeti értékkel bíró információkat gyűjthet.

Jelen írás célja áttekinteni ezeket az „értékeket”: számba venni, milyen iratok maradtak ránk a csődeljárások során, azok miként hasznosíthatók, mi a történeti értékük. Az áttekintés – amely egy nagyobb vizsgálat első eredménye – alapja a Budapest Főváros Levéltárában őrzött csődperanyag egy szelete, az 1869. év csődjei.

1869-es pesti csődügyekkel korábban is foglalkozott a hazai történetírás.¹ Az érdeklődést az indokolja, hogy 1869 egy válságév, az úgynevezett „kisválság” éve, illetve hogy a kapitalizálódó hazai gazdaság történetéből viszonylag kevés a fennmaradt csődirat. Pest esetében az 1712 és 1871 közötti időszakból maradtak fenn csődügyek – összesen 74 iratfolyóméter, a legtöbbje (46,5 fm) 1861 és 1871

* A tanulmány az OTKA támogatásával, a K 105086 számú, *Vállalkozói kultúra a 19. században a csődiratok alapján* című kutatási program keretében készült.

¹ Halmos 1986; Kövér 1986.

közöttől.² Az 1857. évi első gazdasági világválság és az 1869-es kisválság lenyomatait tehát még kereshetik a kutatók a csődökben, a második gazdasági világválságét – az 1873-as „nagy krachét” – és a későbbi krízisekét viszont már nem.

A CSŐDPEREK ÉS A KELETKEZETT IRATTÍPUSOK

Hazánkban a csődeljárást 1840-ben szabályozták először egységes keretben, a XXII. törvénycikkkel.³ Az egységes szabályozás első időszakában (1881-ig) a csődügyek peres eljárásként zajlottak le. A pert nem szóbeli tárgyalások véget nem érő soraként kell elképzelni, hanem az ellenérdekelte felek írásos, úgynevezett pertári⁴ vitájaként – tárgyalásra a csődper folyamán csak néha került sor.

Az eljárás a per elvének megfelelően, ütköztetett érvek mentén zajlott, de nem tárgyalásos úton. A perkényszernek és a pertári vitának hála⁵ az egyes csődperekben sok és sokféle irat maradt ránk hosszában félbehajtott iratcsomókban, a mai A4-es méretűnél valamivel hosszabb, körülbelül tizenhárom hüvelykszer nyolchüvelykes papírlapokon.⁶ Egy csődügy voltaképpen elemi iratok sokasága, melyek a pertárba – a per során keletkezett iratok gyűjtőhelyére – kerültek. Annak idején még valószínűleg keskeny fa- vagy kartonlapok közé kötötték őket, emiatt nem egyenletesen koszolódtak el, és a köteg széleire került papírok szakadtabbak és gyűröttebbek a többinél. Ma kreppszalaggal átkötve, dobozokba rendezve találkozhat velük a levéltári kutató. Az idők során nem sokat forgathatták az iratokat, mert a tinta szárítására használt nagy szemcséjű por a mostani kézhez vétel során hullik le a tintáról, illetve a hajtásból.

A csődök kutatójának első, iratokkal kapcsolatos élménye az iratok gyakori „rendetlensége” és túltengése (például postai feladóvévények). A rendetlenség alatt nem rendezetlenséget értünk, hanem azt, hogy az iratok esetenként különösebb (időrendi vagy tárgy szerinti) sorrendiség nélkül helyezkednek el az iratcsomóban. Az is előfordul, hogy egy, az adott ügyhöz kapcsolódó másik per (magánjogi vagy büntetőügy) okán kiemelt iratok közös csomagba rendezve kerültek vissza az eredeti irategyüttesbe, megbontva a korábbi rendet. Emellett bizonyos irattípusok némelyik csomóban föllelhetők, másokból viszont hiányoznak. Néhány csomó áttekintése után azonban a kutatóban így is kialakul egy

² BFL IV.1223.d. Pest Város Törvényszéke, csődperek (1712–1853); IV.1342.f. Pesti Országos Törvényszék, csődiratok (1854–1860); IV.1343.j. Visszaállított Városi Törvényszék, csődiratok (1861–1871). Egy irattároló doboz – levéltári szabvány szerint – 12 centiméternyi, lapjára fektetett iratot tartalmaz, a hosszában félbehajtvva tárolt iratokból – ezek közé tartoznak a csődiratok is – körülbelül másfélszer annyit. A félbehajtott csomókat a levéltári szakzsargon fraktúrnak nevezi.

³ A csőd intézményének történeti áttekintését lásd Halmos 2012a, 2012b.

⁴ A pertár *A Pallas Nagy Lexikona* szerint a „törvényszéknek az a helyisége, ahová rendes (írásbeli) eljárásban a felek a perfelvétel végett és a kereset után következő periratok váltására, esetleg pedig a jegyzőkönyv felvételére idéztetnek”.

⁵ Egy peren kívüli eljárás során értelemszerűen jóval kevesebb hivatalos irat keletkezett volna.

⁶ A mai számítógépes nyomtatók szakzsargonja szerint e lapok körülbelül *legal folio* méretűek.

általános kép arról, mire számíthat egy csődper áttekintése során, és már egy adott irat széthajtogatása előtt is sejthető, milyen tartalmú, típusú irat fog elé kerülni.

Logikailag a csődperben keletkező első irat a *csődkérelem* – jóllehet eddigi megfigyeléseink alapján ez általában nem az iratcsomó tetején található. Az is előfordul, hogy a csődkérelemről csak egy tárgyalási jegyzőkönyvből értesülünk, de maga az eredeti kérelem nincs az iratcsomóban. A csődkérelem elvileg származhat hitelezőtől és adóstól egyaránt, ám az esetek többségében öncsödről volt szó, tehát a fizetéseképtelenné váló adós maga terjesztette a törvényszék elé fizetéseképtelenségét. Az 1840. évi XXII. törvénycikk alapján a kereskedők és a közkereseti társaságok (mai fogalmak szerint: cégek, vállalkozások) jogosultak voltak már akkor csődért folyamodni, amikor még nem voltak fizetéseképtelenek, de az állapot bekövetkezte elkerülhetetlen volt. A legtöbb bukott élt is ezzel a lehetőséggel.⁷ Kivételes eset volt, amikor a csődületet nem élő személy ellen kezdeményezték – ez fordult elő például egy meggyilkolt kereskedő esetében, akinek a hagyatéka szenvedte el a csődöt.⁸ Az Adler & Schön kereskedőcég 1869 februárjában ezzel a levéllel kérte maga ellen a csőd megindítását:

„Alulírottak képteleneknek érezzük magunkat arra, hogy elvállalt fizetési kötelezettségeinknek eleget tehesünk, hogy azonban összes hitelezőink érdekeit egyaránt megóvhassuk és biztosíthassuk, kötelességünknek tartjuk minden vagyonunkat hitelezőink javára ezennel átengedni.

Mihez képest tisztelettel esedezünk a tekintetes városi törvényszékhez:

Miszerint ellenünk a csődületet haladéktalanul megnyitni és hitelezőinket vagyonunkból – melynek értékét annak idejében kitüntetni és előterjeszteni el nem mulasztandjuk – törvény szerént kielégíteni méltóztatassék.”⁹

A kérelem befogadása után a bíróság intézkedett a legfontosabb kérdésekben, vagyis a csődeljárás különböző *végzésekkkel* vette kezdetét. A csőd megnyitása után a törvényszék első lépésként elrendelte a vagyon zárolását és felmérését, valamint perügylőt és ideiglenes tömeggondnokot rendelt ki. (A perügylő és a tömeggondnok személye alapvetően meghatározhatta a csőd lefolyását, ezért nem volt mellékes a személyük.) A perügylő feladata a csődeljárás törvényességének, szabály szerinti lefolytatásának biztosítása volt, a csődtömeggondnok a vagyon „egyben látásáért” és kezeléséért felelt. (A bíróság által kirendelt „ideigleni gondnokot” a csődper során a hitelezők közössége erősítette meg tiszteben, vagy választott helyébe újat.) Egy következő lépésben a bíróság megszabta azt a határidőt, amíg a hitelezők benyújthatták a csődtömeg elleni kereseteiket, és felszólította az (egy vagy több) (vagyon)bukottat fizetéseképtelensége okainak „felfedezésére” – ma inkább feltárást mondanánk – és vagyona összeírására,

⁷ Az 1869-es csődök szinte kivétel nélkül kereskedők csődügyei.

⁸ BFL IV.1343.j. 288. doboz. Spath Adolf Károly hagyatékának csődpere.

⁹ BFL IV.1343.j. 290. doboz. A szóhasználat az eredeti formát követi, de a helyesírást aktualizáltuk.

szintén megszabott határidővel. A hitelezők a csődnyitástól számítva elvileg kilencven napot kaptak kérelmeik betérjesztésére, a bukottnak viszont csak egy hete volt arra, hogy vagyonát „felfedezze” és azt esküvel is megerősítse. Lehetőség volt ugyanakkor halasztás kérésére, amellyel az érintettek gyakran éltek is.

A csődnyitás tényéről, a perügylő és a tömeggondnok személyéről, valamint a hitelezők csődkérvényeinek benyújtási határidejéről külön hirdetést tetetett közzé a bíróság, amelynek költsége már a csődtömeget terhelte. A *csődhirdetmény*, amely egy előnyomott hirdetés formájában a megfelelő adatok kézi beírásával lett teljes szövegű, a *Budapesti Közlönyben* és a *Wiener Zeitungban* jelent meg, és kitűzetett a törvényszéki hirdetőtáblára is.

Időrendben haladva a csődnyitás és csődhirdetmény után az első lépés elvileg a bukott nyilatkozata lenne *vagyona felfedéséről*, ám ez az iratfajta nem mindig maradt fenn, s ha igen, akkor is gyakran jóval később készült el. E felfedés jelentősége, hogy a bukott jóhiszeműségét igazolja a maga készítette vagyonkimutatás betérjesztésével és az arra letett esküvel. Gyakori, hogy a vagyonbukott újabb és újabb haladékat kért nyilatkozata megtételére, rendszerint arra hivatkozva, hogy üzleti könyveinek áttekintése hosszabb időt vesz igénybe. Kalchbrenner Ágoston nagykereskedő például a február 3-án megnyitott csődjében március 30-án teljesítette a vagyonfelfedést és tette le az ehhez szükséges esküt.¹⁰ A nyilatkozattétel a törvényszéken történt, s az eseményről jegyzőkönyv készült. Az eskü szövegét németül (a Zweybrück és Plan cég esetében) és magyarul (Kalchbrenner Ágostontól) így jegyezték le:

„Ich Fülip (!) Zweibruck und ich Moritz Plan schwöre zu Gott, dem Allmachtigen (!) dem heiligen Gotts (!) Izraels daß ich beigeschloßenen Vermögens Aus weis (!) gewißenhaft verfertiget vom Activstande nichts ausgelassen und zum Passivstande keine erdichteten Posten beigefügt habe. Sowahr (!) mir Gott halfte (!) etc Amen.”¹¹

„Én, Kalchbrenner Ágoston esküszöm az egy élő Istenre, hogy cselekvő és szenvedő vagyoni állapotom benyújtott kimutatását pontosan és lelkiismeretesen készítettem el, hogy a cselekvő állapotban semmit sem hallgattam vagy titkoltam el, valamint a szenvedő állapotba semmi koholt és valótlan tételeket be nem vettem. Isten engem úgy segítjen. Ámen.”¹²

A csődnyitást kimondó végzésben a törvényszék arra is felszólította a bukottat, hogy – legkésőbb a keresetek benyújtási határnapjáig – terjessze a bíróság elé *bukásának okait*, amivel az adós szintén a jóhiszeműségének bizonyítására kapott esélyt. Az eljárás logikája szerint a bukás okainak kimutatása időben követte

¹⁰ BFL IV.1343.j. 290. doboz.

¹¹ BFL IV.1343.j. 291. doboz. Betű szerinti átirat. Hogy az 1869. március 16-án letett eskü szövege a bukottak saját aláírásával ránk marad, talán annak is köszönhető, hogy az ügy sok fórumot megjárt, míg végül a fenyítő törvényszék elé került.

¹² BFL IV.1343.j. 290. doboz. Az ékezeteket és a központozást kivéve betű szerinti átirat.

a vagyonfelfedezés és eskütétel folyamatát, hiszen a vagyona áttekintése adott leginkább lehetőséget a bukottnak „elmerengeni” a bukás okai felett is. Az említett Kalchbrenner Ágoston, pesti nagykereskedő a március 30-i eskütétel után április 30-án nyújtotta be a törvényszékhez levelét, amelyben bukása okait részletezte. (Hitelezőinek május 3-a, 4-e és 5-e volt a határnap kereseteik benyújtására.) Ebben a két és féloldalas levélben az 1869 eleji csődje okait Kalchbrenner egészen az 1863-as aszályig és marhavészig vezette vissza, mint amely események növelni kezdték a kinnlevőségeit. Ezt követte 1864-ben három olyan csőd, amelyben váltóforgatmányosként váltóadósságot kellett törlesztenie.¹³ Majd a bajokat tetézte gyerekei betegsége, valamint a készleten levő divatcikkeknek elavulása miatti bevételkiesés. Mindezek révén – miként írja – „kiadásaimban a súlygyen nagy mérvben megzavarodott”.¹⁴

Előfordult, hogy egy vagyonbukott indoklása nem elégítette ki a perügyelőt. Erre példa a Zweybruck és Plan cég többoldalas feltáró nyilatkozata, amely az antikváriusi engedély 1843. évi megszerzésétől kezdte a bukás magyarázatát. Elmondásuk szerint (fordításban): 1857-ig jóval kisebb könyvraktárral láttuk el magunkat, anélkül, hogy hitel hiányában szűkíteniünk kellett volna tevékenységünket. Az élelmiszer olcsóbb volt, a kamat kisebb, az adók elviselhetőbbek.¹⁵ A perügyelő nem volt elégedett a magyarázattal: „igaz ugyan, hogy utóbbi évtizedben az élelmi szerek (!), adók és lakbérek jelentékenyen emelkedtek, de még sem annyira, hogy ezeket okszerű életmód és szorgalom mellett elviselni nem lehetne, s már ezek miatt vagyoniilag mindenkinek megbuknia kellene”.¹⁶

Arra is van példa, hogy egy vagyonbukott újabb és újabb haladékot kérve addig volt képes kitolni a bukás okainak benyújtását, mikor már a hitelezőivel kilátásban levő megegyezésre hivatkozva egyszerűen kérte a bíróságot, hogy tekintsen el tőle. Iszer Lajos 1869 januári csődje kapcsán április legelejéről maradt fenn egy halasztási kérelem bukása okainak benyújtására, majd június elejéről egy újabb, végül pedig szeptember elején már azt írta:

„[É]n hitelezőim legnagyobb részével már kiegyeztem, s már csakis néhány hitelezővel foly még az egyességi kísérlet, amelyekkel azonban 15–30 nap alatt kiegyezkedni szinte biztos reményem van, s így ezen idő eltelte előtt a csődmegszüntetési kérvényemet a Tek. Törvényszékhez benyújtandom, ennél fogva a hitelezők nagyobb részének kiegyezkedésnek kitüntetésével méltán hihetem, miszerint bukásom

¹³ A követeléseket tartalmazó váltóleveleket az ún. rendelvényes – aki a követelés kedvezményezettje volt – tovább forgathatta. Az új kedvezményezett, az úgynevezett forgatmányos a váltót ismét tovább forgathatta, de a forgatás azzal járt, hogy a forgatók is készfizető kezességét vállaltak a követelésért.

¹⁴ BFL IV.1343.j. 290. doboz.

¹⁵ A szöveg eredetiben: „ernährten uns bis zum Jahre 1857 von einem weit kleineren Bücherlager, und ohne Schulden kontrahiren zu müssen. Die Lebensmittel waren billiger, Zins ringer und Steuer erträglicher” (BFL IV.1343.j. 290. doboz).

¹⁶ BFL IV.1343.j. 291. doboz. Az úgy még polgári szakaszában a Kúriáig jutott, majd a fenytőszék elé utalták.

okainak jelenleg leendő beadása már szükségtelen, és a teljes kiegyezkedés végett, melyhez segédkezet nyújtani a Tek. Törvényszék mint csödbíróság hivatva van, bátorkodom még egyszer esedezni a Tek. Törvényszékhez.”¹⁷

Visszatérve a hivatalos időrendhez, csődügyekben az *első tárgyalásra* a csődnyt követően jellemzően két héten belül került sor – még nem az összes hitelező, hanem csak a helybeliek részvételével. A tárgyalásról – miként minden további tárgyalás esetében – két, *jegyzőkönyv* elnevezésű irat készült. Az egyik (fehér papíron) a tárgyalás – mai értelemben is vett – jegyzőkönyve volt, míg a másik (zöld papíron) a kiadmány, tulajdonképpen inkább végzés. Tartalmilag az utóbbi jórészt megismételte az előbbi szövegét, de az elsőben kívánságként megfogalmazottakat az utóbbiban határozott (bíróági) döntésként látjuk viszont. E jegyzőkönyvek a döntések ismertetése mellett már tartalmazták azt, hogy melyik hitelezőt ki képviselt az ügyben; a későbbi kereseteket is e képviselő ügyvédek keresztül nyújtották be. Egy-egy ügyvéd képviselőként a hitelezők egész csokra gyűlhetett össze.

Rögtön a csődnyt követően a csődbejelentés közzétételét követően készültek el a *vagyonelejtárak* is. A vagyon összeírását bíróságilag kirendelt hiteles becslők végezték. Munkájuk rendszerint több napot, akár heteket is igénybe vett, s díjazásuk szintén a csődtömeget terhelte. Nehezítette a vagyonelejtár összeállítását, ha az adott vállalkozásnak nem csak Pesten volt üzlete, lerakata, telephelye. Ilyenkor a pesti törvényszék az illetékes megyeihez fordult. A vagyonelejtárban összeírtak minden, a bukott vállalkozáshoz tartozó vagyontárgyat (ingó és ingatlan) mellett a vagyonelejtár bukott vállalkozó személyéhez kötődő vagyontárgyat is, hiszen a bukott teljes vagyonával felelt az adósságaiért.¹⁸ Így fordulhat elő, hogy a kereskedelmi csődök iratai között az üzlet és telephely lejtárai mellett lakáslejtárak is fennmaradtak.

Mindeközben már a csőd megnyitásától kezdve folyamatosan nyújthatták be a hitelezők *kereseteiket*. A keresetek egy jellegzetes iratcsoport a csődperekben, s egyben a legszámosabb iratfajta is. Egy-egy kereset csupán egy levél, amely rendszerint mellékelve tartalmazta a megfizettetni kívánt követelés(ek) hiteles másolatát is. A perügyelő általában válaszolt a keresetre. A válaszban a perügyelő állást foglalt a követelés jogosságát, a kamatszámítás módját és a követelés osztályba sorolását illetően.¹⁹ Esetenként a perügyelői válasza a csődkeresetet beadó viszontválaszolt, s a perügyelő erre is reagált. (A viszontválaszok megfigyelésünk szerint nemigen módosítottak a helyzeten.) E keresetleveleket és a csatlakozó beadványokat az idők során valamikor vékony zsinnyal összekötötték – ma így várnak olvasójukra a lejtárban, általában az iratcsomón belül egy helyre csoportosítva. Az iktatószámok így néhány tagú láncocskákat alkotnak, asze-

¹⁷ BFL IV.1343.j. 289. doboz. Betűhív átírás.

¹⁸ A már ekkor is működő részvénytársaságok részvényesei, illetve a későbbi szabályozások eredményeként megalakuló betéti társaságok külső tagjai, a szövetkezetek és a korlátozott felelősségű társaságok tagjai esetében a felelősség korlátozott volt.

¹⁹ A követelés osztálya azt jelentette, milyen helyen állt egy adott követelés a követelések rangsorában.

rint, hogy hány levélváltás történt az adott kereset ügyében. Kivételes esetben (Zweybrück- és Plan-ügy) a perügyelő összesítette is őket. A keresetlevél általában dupla fólió méretű, a felzeten a kereset benyújtójának neve (esetleg foglalkozása és székhelye), képviselőjének, ügyvédjének neve és – kapcsolattartó lévén – címe, illetve a követelés jellege és összege olvasható. A követelések legnagyobb része váltó, ennél általában kevesebb a könyvkivonati vagy számlakövetelés, és előfordulnak még kis számban munkabér, lakbér, üzletbér iránti követelések, valamint állami vagy helyhatósági adókövetelések is.

A *váltó* a korszak legerősebb hitelezési formája volt, kis és nagy összegre, háromtól hat vagy akár több hónapra is szólhatott, használatának feltételeit pedig már 1840 óta törvény (XV. törvénycikk) szabályozta hazánkban. Szabványossága és tömegessége miatt a váltókereseteket gyakran nyomtatott űrlapok segítségével nyújtották be, melyeken csak az adatokat kellett kitölteni. Egy-egy váltó kötelezően tartalmazta a kiállítás adatait, a fizetendő összeget és a fizetés idejét. Aláíróként szerepelnie kellett a váltón egy kibocsátónak és egy elfogadónak – bár a kettő személyileg azonos is lehet. Általában szerepelt a váltón egy rendelvényes (intézvényes) is, akinek a számára a váltó elfogadója fizetni volt köteles a megadott határnapon. A váltók 1869-ben még túlnyomórészt német nyelvűek voltak, de néha előbukkannak magyarul fogalmazottak is. A szokásos váltószöveg így festett a két nyelven:

németül:	magyarul:
(01) den (02) Pr. (03) (04)	(01) (02) (03) (04)
(05) zahlen Sie gegen diesen (06) Wechsel an die Ordre (07) die Summe (08) den Wert in (09) und stellen auf Rechnung (10) Bericht.	(05) fizessen Ön ezen (06) váltónál fogva (07) rendeletére/rendelésére (08) értéke (09) és tegye számvitelbe tudósítvány (10).
Herrn (11)	(11) (12) (13)
in (12) (13)	

A formula nyitott helyeinek magyarázata:

- (01): kiállítás helye;
- (02): kiállítás ideje;
- (03): tartozás/követelés összege számmal;
- (04): valuta neve;
- (05): bemutatás napja;
- (06): a váltó hányadik példánya (például: prima/első);
- (07): rendelvényes (akinek a javára teljesíteni kell) neve;
- (08): tartozás/követelés nagysága és neve betűvel;
- (09): a váltó ellenértékének neve (áru, halasztás, személyi becsület stb.);
- (10): laut/szerint / ohne/nélkül;
- (11): elfogadó neve;
- (12): elfogadó települése;
- (13): egyebek: kibocsátó aláírása; elfogadó aláírása + elfogadva/angenommen/acceptirt; telepítés címe stb.

A váltó forgatható volt, vagyis mindenkori birtokosa hátiratolással tovább adhatta. A hazai jog különleges követelményeket támasztott a váltókkal szemben, és különleges garanciákat kínált érvényesíthetőségük érdekében. A csődök esetében ezek közül kettő fontos. Az egyik, hogy a váltó csak az esedékesség napján követelhető, sem előtte, sem utána nem – pontosabban csak egy esztendő elteltével ugyanazon a napon nyújtható be ismét. A másik, hogy a váltókat a jelzálog-követeléseket (II. osztály) követő, de a számlaköveteléseket (IV. osztály) megelőző (III.) osztályba kellett besorolni, kivéve, ha formailag hibásak voltak (például egy esetben²⁰ az aláírás nem latin, hanem héber betűkkel szerepelt), mert akkor még a számlakövetelések is megelőzték őket.²¹

A váltóban szereplő bemutatási napon ki nem egyenlített váltókat meg kellett óvatolni, ami igazolta, hogy a behajtást megkísérelték, de az sikertelen maradt. Erre 1869-ben az örökös tartományokban a közjegyzők, hazánkban 1875-ig a köz- és váltóüggyvédek voltak hivatottak. (Magyarországon a közjegyzőségeket az 1874. évi XXXV. törvénycikk alapján állították fel.) Az *óvatolásról* okiratot állítottak ki, melyet szintén mellékelni kellett a keresethez. Az óvatolási okirat sok sallang mellett (például kinek az uralkodása idején, melyik tartományban, a hét melyik napján készült stb.) azt tartalmazta, hogy a meghatalmazott megjelent a fizetésre köteleztnél (vagy a fizetéssel megbízott ügynevezett telepítvényesnél), aki vagy nem volt otthon és nem intézkedett a fizetésről, vagy otthon volt, de közölte, hogy nem tud fizetni (a telepítvényes esetében: nem érkezett fedezet). Az óvatolás meglehetősen drága volt (2 osztrák értékű forint [o. é. frt] 10 krajcár [kr]), amit tovább növelt az illetékbélyeg költsége (1–3 o. é. frt!), a másolati díj, az értesítési díj és esetenként a (kézbesítési) fuvardíj. Egy óvás teljes költsége a minimum 3 o. é. frt 10 kr-tól akár 7 o. é. frt-ig is emelkedhetett, ami a kisebb követeléseket aránylag jobban sújtotta. A csődkeresetben a hitelező az óvási költségeket is igyekezett érvényesíteni.

A *könyvköveteléseket* két módon nyújtották be a hitelezők: vagy számlamásolatok formájában, vagy könyvkivonati követeléseként. A számlamásolatok dekoratív kivitelű céges fejléccel ellátott iratok,²² tartalmuk azonban a csődiratokban gyakran nehezen értelmezhető, vagy pusztán közelebről nem részletezett áruról szól. A könyvkivonatok a kettős könyvelés formájának megfelelően tartalmazzák a szállított tételeket illetően a már intézvényesített (trasszírozott), vagyis benyújtott, illetve a kiegyenlített követeléseket és a számlával még nem fedezett maradékot (saldo). A csődperekben benyújtott könyvkivonati követelések esetében is igaz, hogy ritkán nevezték nevén a lekönyvelt árut. A könyv követeléseket

²⁰ BFL IV.1343.j. 291. doboz. Zweibrück és Plan csődpere.

²¹ A szabályozás nemzetenkénti eltérésére világít rá Spath Adolf Károly, meggyilkolt varrógép-kereskedő vagyonbukott hagyatékában egy németországi csődkereset, amelyben a számlakövetelés benyújtója szóvá tette, hogy náluk a fizetésre benyújtott számla ugyanolyan erővel rendelkezik, mint a váltólevél (BFL IV.1343.j. 288. doboz).

²² Klement 2013: 649–650.

a hitelezőnek hitelesíttetnie kellett, vagyis külön esküt kellett tennie arra nézve, hogy a könyvkivonat vagy számlamásolat hiteles és megfelel az eredetinek.

A benyújtott követelésekre a csődeljárás idejére – a benyújtástól (vagy a benyújtás utáni lejárat esetén: lejáratától) a követelés megítéléséig számítva – a 6%-os törvényes kamatláb alapján számított kamat járt. Ezen felül váltók esetében már a lejáratól kérhető volt a kamat, ha volt óvás, könyvkivonati követelésnél pedig a következő évkezdéstől, de csak ha a kereset benyújtója tételesen kiszámította azt.²³ Egy adott követelés akár három elemből is összeállhatott: az alapkövetelés összegéhez adódhattak a követelés érvényesítésének díjai (például óvási díj) – mai szóval: tranzakciós költsége – és a követelés alapösszege után járó kamat. A perügyelő a keresetre adott válaszában a legtöbb esetben elfogadta a követelés tényét, alapösszegét és osztályát, leginkább a megítélhető kamat miatt, illetve a könyvkövetelésre leteendő hitelesítő eskü miatt emelt szót.

A keresetek és a feltáró nyilatkozat benyújtása után ismét *tárgyalás* következett, amelyre immár valamennyi hitelező meghívást kapott, s mindenki meg is jelent vagy képviseltette magát. Ezen a tárgyaláson, miután elszámoltak az ideiglenes tömeggondnokkal, megválasztották az új, immáron végleges gondnokot, és létrehozták a hitelezői választmányt. A döntéshozatalban minden hitelező, követelése mértékétől függetlenül, egyenlő szavazattal bírt. (A tőkekövetelések mértékét csak szavazategyenlőség esetén vették figyelembe.) A háromtagú csődületi választmány feladata volt átvenni az ideiglenes tömeggondnoktól a számadásokat, megvizsgálni és véleményezni azokat, és elősegíteni a követelések mielőbbi kifizetését. Innentől új szabály érvényesült, mivel a választmány felállítása után már csak az ő jóváhagyásukkal történhetett bármi a csődtömeggel. Korábban az ideiglenes perügyelő és tömeggondnok, bírósági felügyelet mellett, viszonylag szabadon működhetett.

Bár a perek esetenként ezután is folytatódtak, ettől a fázistól kezdve aránylag kevesebb iratanyag maradt ránk. Valószínűsíthető, hogy a vagyonbukott igyekezett eddigre valamilyen megegyezésre jutni a hitelezőivel, ám sajnos ilyen tárgyalásokról nem maradtak ránk iratok. A megegyezések csődlezárás viszonylag gyakori végkifejletnek számított. Ettől persze még nem biztos, hogy a vagyonbukott folytatta vagy folytatni is tudta vállalkozását. Ha mégsem sikerült tető alá hozni egy megállapodást, akkor *kielégítési terv* készült a csődületi választmány felügyelete mellett a meglévő vagyon eladásáról és a kifizetetlen követelések sorrend szerinti bizonyos mértékű kielégítéséről – bár az eddig feltárt anyag alapján ekkorra általában nem sok felosztani való maradt.

²³ A perügyelő akkor fogadta el a kamatkérést, ha a hitelező keresetében nemcsak kérte a 6%-os kamatot, de tételesen ki is számította azt – vagyis megadta a kamatszámítás időhatárait, a kamatlábat és a kamat összegét is, majd valamennyi követelését összesítette (1840. évi XXII. törvénycikk 49.§.).

A CSÖDIRATOK FORRÁSÉRTÉKÉRŐL

Az egyes iratfajták külön-külön is vizsgálhatók, s könnyen belátható forrásértékük is. A vagyoneleltárat például már eddig is fontos kultúrtörténeti forrásnak tartotta a szakirodalom, hasonló értéket tulajdonítva nekik, mint a hagyatéki leltáraknak. Csak míg utóbbiak egy életút végének – jó eséllyel öregkori – állapotát rögzítették, addig a csődperekben fennmaradt vagyoneleltárak életük aktív szakaszában járó emberek tárgyi környezetébe kínálnak bepillantást. A lakásbútorzat – legalább a bútorok megnevezésében – ugyanúgy megismerhető, mint egy ipartelep vagy üzlethelyiség, egy beruházási helyszín vagy – léptéket váltva – egy lakáson belül a könyvtár állománya.²⁴

Kevesebb szó esik a vagyoneleltárak és vagyonkimutatások követelés részében föllelhető személynévállomány értékéről. Kereskedők – és főleg nagykereskedők – esetében a vagyoneleltárak tartozók között viszonteladói kör nyomaira bukkanhatunk. Például M. Berger és társa esetében a közel ötvenezer forintos aktívumból a bolt és raktár árukészletének és berendezésének értéke tizenkétezer forint volt, a lakás bútorzata további másfél ezer forintot tett ki. A maradék több mint harminchatezer forint a viszonteladókkal szembeni könyvkövetelés volt. A leltár közel száz viszonteladó nevét és telephelyét tartalmazza. A tényleges viszonteladói kör ugyanakkor ennél is nagyobb lehetett, hiszen az összesen ezerforintnyi apróbb tételeket csak általában vették föl a leltárba, és további több mint félszáz behajthatatlannak tartott követelést is felsoroltak. (A kétes kintlévőségek a cég vagyonának kétötödére rúgtak.) Egy-egy ilyen viszonteladói hálózat elemzése – a készletek nagysága, a viszonteladók térbeli elhelyezkedése – önmagában is informatív a vagyoneleltár vállalkozására, üzletpolitikájára, kapcsolathálózatára nézve, de több csődper viszonteladói körének elemzése már a korszak sajátosságairól is árulkodhat.

Történeti szemmel ugyancsak értékes részei a csődpereknek a tárgyalási iratokban és a csődkeresetekben fellelhető ügyvédi meghatalmazások, illetve a jegyzőkönyvi meghatalmazotti aláírások és meghatalmazói névsorok. A hitelezők aláírása döntő a névhasználati forma egységesítése tekintetében. Ennél is fontosabb azonban, hogy a képviselő kiválasztása vélhetően nem véletlenszerű aktus volt, hanem – az adott csődület menete szempontjából – „politikai” jelentőséggel bírt. Elég az ideiglenes majd végleges tömeggondnok, illetve a csődületi választmány megválasztására gondolni. A tét nem volt kicsi. Ha a vagyont tortának tekintjük, akkor a jól együttműködő hitelezők nagyobb részt szerezhettek meg a tortából. Ennek különös esete, amikor az adós az ellenérdekű felek fikciójára épülő eljárást saját magával egyérdekű feleknek (rokonoknak, barátoknak, üzletfeleknek) az elvileg ellenérdekű hitelezők táborába való bejuttatásával kísérel meg befolyásolni. Az ügyvédek ezért is vizsgálták egymás meghatalmazásait is, és tettek

²⁴ Hild József vagyoneleltár építész vagyoneleltárának, lakásleltárának és könyvtárának elemzéseire lásd: Halmos 2008; 2009; Halmos – Sebők 2013.

panaszt, ha esetleg az adós sógorságának-komaságának tagjait vélték a hitelezők között felfedezni.²⁵ A meghatalmazások vizsgálata segíthet megérteni egy adott csődper szereplőinek hálózatát, s benne a vagyombukott helyét, kapcsolatrendszerét. Több per ilyen szempontú áttekintése viszont már a korabeli pesti ügyvédek praxisának helyi értékét, ügyfélkörének jellegét is segíthet meghatározni.

Megint másfajta vizsgálatot igényel a követelések elemzése. Ezek révén nemcsak a vagyombukott eladósodottságának mértéke, az eladósodás időbeli alakulása tárható fel, de a hitelezők által követelt összegekből kirajzolhatóak a vagyombukott legfontosabb pénzforrásai és azok formái. A váltók külön elemzése magának a váltóhasználatnak a korabeli sajátosságait rendszerezheti. (Például hogy egy napon ugyanazon személynek kiállított több, eltérő lejáratú váltóval valójában egy nagyobb adósságot fedeztek.) A követelésekből az üzleti élet olyan járulékos költségei is előbukkannak – nevezhetjük őket tranzakciós költségeknek is –, amelyek többnyire láthatatlanok: óvási díj, illetékek, fuvardíj, hirdetési díj.

A csődiratokat eddig főként kultúrtörténeti jelentőségük miatt tartották számon. A virilis listákhoz hasonlóan, a történészek funkcionalistának mondható forráskezelése a csődperек esetében is elszakadt az iratok hajdani keletkeztetőinek szándékaitól. Az a kutatás azonban, amelynek keretében ez a rövid forrásáttekintő írás készült, a funkcionalista megközelítési mód mellett, társadalmi és gazdasági kérdései miatt az eddigieknél sokkal inkább szándékozik a csődiratok keletkezésének eredeti intencióihoz igazodni. Vagyis a csődiratokban keresendő 19. századi vállalkozói kultúra elemeinek feltárása mellett a csőd intézményének jelentőségét és az eljárások lefolytatásának sajátosságait sem hagyjuk figyelmen kívül.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1343.j. Visszaállított Városi Törvényszék iratai, csődiratok, 1866–1871.

288. doboz, Spath Károly Adolf csődperе, 1869.

289. doboz, Iszer Lajos csődperе, 1869.

290. doboz, Adler & Schön cég csődperе; Kalchbrenner Ágoston csődperе, 1869.

291. doboz, Zweybrück és Plan cég csődperе; Berger M. és társa cég csődperе, 1869.

²⁵ A későbbi országgyűlési képviselő, Mezei Mór felszólalása M. Berger és társa csődperében. BFL IV.1343.j. 291. doboz.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Halmos Károly 1986: Gregersen Gudbrand 1869-es csődpere. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Salgótarján, 305–320.
- Halmos Károly 2008: Hild József vagyoni helyzete élete utolsó évtizedeiben. In: Marótzky Katalin (szerk.): *Hild József építészete. Tanulmányok az építész halálának 140. évfordulóján rendezett konferencia anyagából*. Budapest, 155–192.
- Halmos Károly 2009: Egy építész lakhelyei. Hild József építész és építőmester tárgyi környezete – fizetésképtelensége tükrében. *Budapesti Negyed* (17.) 63. 82–90.
- Halmos Károly 2012a: A csőd intézményének rövid története. *Közgazdasági Szemle* (59.) 5. 540–557.
- Halmos Károly 2012b: Csőd és magáncsőd. *Valóság* (55.) 4. 32–50.
- Halmos Károly – Sebők Richárd 2013: Hild József könyvtára. Rövid ismertetés és konkordancia. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 38. 57–114. <http://www.btm.hu/feltoltes/tbm/38/3.pdf> – utolsó letöltés: 2014. január 22.
- Klement Judit 2013: Levelező vállalkozások. A levél mint műfaj a vállalkozások hétköznapjaiban a 19. század második felében és a 20. század elején. *Történelmi Szemle* (55.) 4. 639–655.
- Kövér György 1986: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere (Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai). In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Salgótarján, 321–329. (Újraközölve: in: Kövér György 2002: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 53–62.)

Pogány Ágnes

A nagy válság nagy magyarázatai

*Az 1930-as évek gazdasági válsága az újabb szakirodalom tükrében**

Az 1930-as évek gazdasági világválságának magyarázata, kiváltó okainak, sajátosságainak megértése iránt szinte kiapadhatatlan, folyamatos érdeklődés tapasztalható: talán nincs még egy téma a gazdaságtörténetben és a makroökonómiában, amelyre ekkora figyelmet fordítottak volna.¹ A 2008-ban kezdődött „nagy recesszió” és a 30-as évek „nagy válsága” közötti sok párhuzam pedig tovább fokozta a téma vonzerejét az utóbbi években. Számos fontos publikáció született, amelyek egymástól eltérő módon magyarázták a válság okait, lefolyását és megoldását. Isabel Schnabel szerint a közgazdaságtudomány egyetlen ágára sem volt olyan nagy hatással a gazdaságtörténet, mint a pénzügyi válságok kutatására, az elméleti modellek jelentős részét a gazdaságtörténeti kutatások eredményei inspirálták.² Ben Bernanke szerint pedig „a nagy válság megértése a makroökonómia Szent Grálja, maga a makroökonómia mint külön tudományág is a válság hatására született meg, és a 30-as évek tapasztalatai – gyakran nem kellően elismert mértékben – ma is hatással vannak a makroökonómiával foglalkozók meggyőződéseire, kutatási témáira és gazdaságpolitikai javaslataira.”³ A világméretű krízis történeti vizsgálata közelebb vitt a gazdasági válságok természetének megértéséhez, de még ma is számos a kérdőjel: Cole és Ohanian szerint a nagy válság – a sok-sok magyarázat ellenére – továbbra is talány marad.⁴ Írásom célja a kortárs megközelítések rövid vázolója után áttekinteni a legfontosabb mai magyarázatokat, körképet nyújtva a sokféle megközelítésből.

AZ ELSŐ MAGYARÁZATOK

A nagy válság történetének elemzése egyidős magával a krízissel. A kortársak nagy része a hagyományos megközelítés alapján, egyszerűen a Say-törvény érvényesülését látta a válságban, és arra számított, hogy külső beavatkozás nélkül is megoldódik a súlyos visszaesés, a kínálat megteremtí majd a maga keresletét.

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport munkájának keretében készült.

¹ A Google Tudós például 2 570 000 találatot jelez a *Great Depression* kifejezésre (2013. szeptember 8.).

² Schnabel 2009: 89.

³ Bernanke 2000: 5.

⁴ Cole – Ohanian 2001: 223.

Az osztrák iskola korabeli képviselői (F. A. Hayek, L. Robbins) a 20-as évek túlméretezett hitelezésére visszavezethető túlzott beruházások következményének tartották a gazdasági krízist, és szintén ellenezték a kormányzati beavatkozást, mivel a súlyos gazdasági válságot a megelőző fellendülés hatására szükségszerűen bekövetkező reakciónak gondolták.⁵ A 30-as években, az Amerikai Egyesült Államokban, a kormány és a központi bank (Federal Reserve System, röviden Fed) köreiben is sokan osztották a likvidációs nézőpontot, vagyis hogy a válság a 20-as évek felfokozott spekulációja miatt „kiérdemelt” büntetés, egyfajta szükséges rossz, ami majd megtisztítja, rendbe teszi a gazdaságot. Hoover elnök is ennek szellemében tevékenykedett, és még 1952-ben megjelent visszaemlékezéseiben is meg volt győződve arról, hogy az ortodox pénzügyi politika elveinek következetes alkalmazása helyreállította volna a gazdaságot.⁶

KEYNES KONTRA FRIEDMAN

A válságéveket követően megszülető keynesiánus elméletek alapvetően a beruházások – például a lakásépítések – visszaesésével vagy a tőkeintenzív beruházások csökkenésével magyarázták a gazdasági hanyatlást, a Tinbergen és Samuelson által a 30-as évek végén megalkotott elméleti modellek pedig az akcelerator és multiplikátor szerepét⁷ emelték ki. A keynesiánus megközelítések nem tartalmaztak monetáris tényezőket, mivel Keynes hatástalannak tartotta a monetáris politikát (lásd likviditási csapda elmélete), és Irving Fisher adósságdeflációs koncepcióját is figyelmen kívül hagyták.⁸

A domináns keynesiánus megközelítés cáfolatára született meg 1963-ban Milton Friedman és Anna Jacobson Schwartz *A Monetary History of the United States, 1867–1960* című munkája, amely a monetarista megközelítés alpműve lett. A könyv a National Bureau of Economic Research (NBER) által az 50-es években a pénzügyi és gazdasági ciklusok elemzésére indított kutatási projekt részeként készült el, s legfőbb célja az volt, hogy történetileg bizonyítsa a mennyiségi

⁵ Bordo 2003: 1199.

⁶ Parker 2004.

⁷ Az akceleratorrelv szerint az aggregált nettó beruházás a kibocsátás várható változásának nagyságától függ. A vállalatok szándékolt tőkeállományuk és várható kibocsátásuk állandó arányának fenntartására törekednek. Ez az elv fontos szerepet játszik a gazdasági ciklusok magyarázatában a multiplikátor-akcelerator kölcsönhatáson keresztül, és a gazdasági növekedés elméletében.

A multiplikátor a jövedelem megváltozásának és az ezt kiváltó kiadás megváltozásának az aránya, amely megmutatja, hogy a gazdaságba befektetett egységnyi beruházás hány egységnyi többletjövedelmet eredményez. Fontos szerepe van a keynesi elméletben, a költségvetési többletkiadások gazdaságot élénkítő hatásának leírására használják.

A multiplikátor-akcelerator kölcsönhatás az üzleti ciklusoknak egy magyarázata, amely a multiplikátor és az akcelerator közötti kölcsönhatásra épít. Samuelson kapcsolta össze először a keynesi fogyasztási függvényt és az akceleratorrelvet (Pearce 1993: 20, 384–386).

⁸ Bordo 2003: 1199.

pénzelméletet.⁹ 1929 és 1933 között, az USA gazdaságában a pénzkínálat, az árak és a termelés párhuzamosan hanyatlott, a pénzkínálat 35%-kal, az árszínvonal 33%-kal zuhant. Friedman és Schwartz a pénzkínálatnak ezt a jelentős csökkenését „nagy zsugorodásnak” (*great contraction*) nevezte el, és bemutatta, hogy a pénzügyi szektor összeomlása párhuzamosan jelentkezett a reálgazdaság zavaaraival. Véleményük szerint a 30-as évek tartós deflációját és súlyos válságát a nagy zsugorodás idézte elő, amiért egyértelműen az USA központi bankját, a Fedet tették felelőssé. A tőzsdei fellendülés megfékezése érdekében megszorításokat bevezető jegybanki politika okozta a súlyos gazdasági hanyatlást 1928–29-ben, és a következő években is kudarcot vallott. Nem alkalmazta a végső hitelezői szerepkörből adódó eszközöket, nem tudta ellensúlyozni a pénzkínálat csökkenését, nem akadályozta meg a bankpánikot, a bankok tömeges összeomlását nagyarányú hitelek nyújtásával, és nem került sor a betétállomány beváltásának a szüneteltetésére vagy az aranystandard felfüggesztésére sem. Bár a Fed bőséges aranytartalékkal rendelkezett, és számos módja lett volna a pénztömeg növelésére, egyik lehetőséggel sem élt.¹⁰

Friedman és Schwartz álláspontját vitatták az úgynevezett nem monetarista, nem pénzügyi hipotézis képviselői, például a keynesiánus elveket valló Peter Temin (1976), aki szerint a „nagy zsugorodás” nem a válság oka, hanem a kibocsátás¹¹ csökkenésének pénzügyi következménye volt. Szerinte a krízis igazi okait a gazdasági reálfolyamatokban kell keresni, például a fogyasztás autonóm csökkenésében, ami a pénzkínálat csökkenését okozta. Az 1960–1970-es éveket a monetarista és a keynesiánus elmélet képviselői közötti ádáz viták jellemezték, amelyek nem vezettek tudományos konszenzusra. A továbbblépés egyik gátja az volt, hogy mindkét irányzat kizárólag az USA gazdaságát vizsgálta, és egytényezős magyarázatokat keresett.¹² Charles Kindleberger összefoglaló gazdaságtörténeti munkája, az először 1973-ban megjelent *The World in Depression 1929–1939*, üdítő kivételt jelentett, hiszen az elsőik között hívta fel a figyelmet arra, hogy a nagy válság rendkívül összetett folyamatok eredménye volt, amelyeket nem lehet csak az Egyesült Államok gazdaságának vizsgálata alapján megérteni vagy egyetlen tényezővel magyarázni, hanem az amerikai és a nemzetközi, valamint a reál- és a pénzügyi folyamatokat egyaránt figyelembe kell venni.

A NAGY SZINTÉZIS

Az 1980-as és az 1990-es években közeledtek egymáshoz az eltérő álláspontok, létrejött egyfajta szintézis, amely ötvözte a különböző megközelítések

⁹ Bordo – Rockoff 2013: 2–3.

¹⁰ Friedman – Schwartz 2008.

¹¹ A kibocsátás (output) a ráfordítások (input) javakká történő átalakításának végeredménye, lehet fizikai termék, de nem feltétlenül – például az egészség vagy a tudás is outputnak tekinthető (Pearce 1993: 415).

¹² Kindleberger 1987: 1–5.

eredményeit. Számos új publikáció jelent meg, amelyek többtényezős, a nemzetközi folyamatokat is figyelembe vevő magyarázatokat adtak a válságra. Az összehasonlító módszer alkalmazása és a világgazdasági összefüggések figyelembevétele nagymértékben segítette a jelenségek jobb és az Egyesült Államokon kívüli gazdasági válság mélyebb megértését. A szerzők a nagy válságot globális jelenségként mutatták be, amely a világgazdaságnak az I. világháború alatt és a 20-as években bekövetkezett strukturális változásai következtében jött létre. A változásokban fontos szerepet játszott a tartós fogyasztási cikkek piacának bővülése, a munkaerőpiac növekvő rugalmatlansága, a nemzetközi pénzügyi rendszer fokozott sérülékenysége és egyre nagyobb függősége az amerikai hitelektől, amelyek felerősítették a 20-as évek végén fellépő konjunkturális fordulat hatásait. Az Egyesült Államok elhibázott gazdaságpolitikája, az erőteljes monetáris restriktió és a többi ország ennek hatását felerősítő reakciói a pénzügyi rendszer széteséséhez, tartós és súlyos gazdasági recesszióhoz vezettek, meggyengítették és hatástalanná tették a gazdaság önkorrektív mechanizmusait.¹³

A publikációkban jelentős súlyt kapott a nemzetközi aranystandard két világháború közötti működésének a vizsgálata.¹⁴ Az aranystandard közvetítette azokat a hatásokat, amelyek a válságot világszerte elterjesztették,¹⁵ az aranystandard elveihez való merev ragaszkodás pedig megakadályozta az expanzív fiskális politika alkalmazását, amely segíthette volna a válságból való kilábalást. A két világháború közötti aranypénzrendszer beható elemzése igazolta, hogy a világméretű pénzügyi zsugorodás nem a csökkenő kibocsátás pénzügyi következménye volt, hanem a rosszul kialakított intézmények, a rövidlátó politikai döntések és a kedvezőtlen politikai és gazdasági körülmények összjátékának nem szándékolt eredményeként jött létre.¹⁶

Az új megközelítés legnagyobb hatású munkáját Barry Eichengreen, a kaliforniai Berkeley Egyetem professzora írta. Az NBER sorozatában, 1992-ben megjelent *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939* című kötet ma is a téma legidézettebb alpmunkája, amely közérthető nyelven elemzi a nagy válság történetét. Eichengreen elsősorban a pénzügyi összefüggések szerepét hangsúlyozta, ugyanakkor sokféle megközelítés eredményeit összegezve egyfajta szintézisre törekedett. A könyv szerint az aranystandard működése jelenti a kulcsot a nagy válság megértéséhez.

1914 előtt, a világgazdaság vezető hatalmai elkötelezettek voltak a nemzetközi pénzügyi rendszer fenntartása, az árfolyamok stabilitása iránt, és ennek a hitelességét senki sem kérdőjelezte meg. Az általános választójog hiánya miatt egyik politikai csoportosulás sem gyakorolt nyomást a kormányokra, hogy az

¹³ Eichengreen 1992b: 235.

¹⁴ Choudhri – Kochin 1980; Eichengreen 1984; Eichengreen – Sachs 1985; Hamilton 1988; Temin 1989; Bernanke – James 1991; Eichengreen 1992a.

¹⁵ Az aranystandard fontos szerepére a válság hatásainak közvetítésében már Irving Fisher, illetve Friedman – Schwartz (1963) is felhívta a figyelmet. Lásd még Temin 1989; Eichengreen 1992b.

¹⁶ Bernanke 2000: 8.

árszínvonal egyensúlyban tartása helyett inkább munkahelyeket teremtsen. Kiegyensúlyozó hatása volt a nagyhatalmak közötti pénzügyi kooperációnak is a Bank of England irányítása alatt, amely válságos helyzetekben aranszállítással segítette a bajba jutott jegybankokat abban, hogy egyszerre tehessenek eleget az aranypénzrendszerből adódó kötelezettségeiknek, és ellássák végső hitelezői szerepkörükből adódó feladataikat is. Az I. világháború és a 20-as évek azonban drámai változásokat hoztak: a nemzetközi feszültségek továbbélése, a háborús adósságok és jóvátételek miatti konfliktusok, egyes országok súlyos eladósodása, az Egyesült Államok felemás nemzetközi szerepvállalása és Nagy-Britannia vezető pozíciójának megrendülése gyakorlatilag megszüntette a nemzetközi jegybanki együttműködést, amelynek hiánya nagyon súlyos következményekhez vezetett a válság alatt. Az aranystandard fenntartása, illetve helyreállítása a világháború után destabilizáló hatással volt a világgazdaságra. Ehhez járult még, hogy az egyes országokban a jövedelemelosztás fölötti viták, az állam megváltozott szerepe, a választójogi és a kormányzati rendszer, valamint az áru- és munkaerőpiac átalakulása aláásta a pénzügyi politika hitelességét. Az általános választójog bevezetését követően, a pénzügyi rendszer és az árszínvonal stabilitása, illetve a munkahelyek bővítése mint gazdaságpolitikai prioritások szembekerültek egymással, az ebből adódó belpolitikai konfliktusok pedig megkérdőjelezték a pénzügyi politika aranystandard iránti elkötelezettségét, ami destabilizáló hatással volt az árfolyamokra és a nemzetközi tőke mozgásokra.

A 20-as években az aranystandard elveihez való ragaszkodás meggátolta a politikusokat és a jegybankokat abban, hogy megakadályozzák a bankok összeomlását és feltartóztassák a világméretűvé szélesülő pénzügyi pánikot a válság kitörését követően. A jegybankok nem teremthettek tetszőleges mennyiségű pénzt a bajba jutott pénzügyi intézetek megsegítésére, mert az aranypénzrendszer a fedezeti előírások révén ezt szigorú korlátok között tartotta. Az elméleti alapok és a politikai konszenzus hiánya is akadályozta a válság elleni koordinált küzdelmet. Az aranystandard az I. világháború után már béklyóvá vált (innen a kötet címe – *golden fetters*, azaz aranybéklyók), amely megnehezítette az új problémákra való megfelelő válaszok kialakítását. A nemzetközi monetáris rendszernek a nagy válság kirobbanásában játszott alapvető szerepét igazolta az is, hogy azok az országok, amelyek letértek az aranypénzrendszerről (például Nagy-Britannia 1931-ben), növelni tudták a pénzkínálatukat és az árait, ezért itt sokkal hamarabb megkezdődött a gazdasági fellendülés, javult a foglalkoztatottság. Azokban az országokban viszont, ahol tovább ragaszkodtak a valuta aranyalapon tartásához (például az USA 1933-ig vagy Franciaország 1936-ig), elhúzódó recesszió, munkanélküliség és defláció jelentkezett. Valójában egyetlen ország sem tudott addig kilábalni a válságból, amíg le nem tért az aranyalapról.¹⁷

A pénzügyi oldal döntő szerepét és a monetarista megközelítés fogyatékoságait hangsúlyozza a nem monetarista, pénzügyi hipotézis, amelynek egyik fő

¹⁷ Eichengreen 1992a, 1998; Bernanke 2000.

képviselője, Ben Bernanke, a Fed jelenlegi elnöke, a Princeton Egyetem korábbi professzora. Álláspontja szerint, a monetarista hipotézis nem tudta teljesen megmagyarázni, hogyan alakult a 30-as években a pénzügyi szektor és az aggregált kereslet¹⁸ közötti kapcsolat, és nem adott magyarázatot arra sem, hogy miért csökkent a kibocsátás hosszú éveken keresztül. Az általános felfogás szerint ugyanis a pénzkínálat változása leginkább az árakat befolyásolja, és nem az olyan reálgazdasági változókat, mint a kibocsátás. Bernanke újra elővette Irving Fisher 1933-ból származó, az adósságok deflációjára vonatkozó elméletét,¹⁹ és további magyarázó tényezőkkel, például az úgynevezett hitelszemponnttal egészítette ki. Bernanke szerint a nagymértékű deflációs sokkok és az értékpapírok árának jelentős hanyatlása erőteljesen csökkenti a bankok értékpapírtárcáinak értékét, a bankmérlegekben a követelések a nominális értéken nyilvántartott tartozásokkal szemben csökkennek, ami a banki hitelezés visszafogását eredményezi, és a bankok tömeges fizetéseképtelenségéhez vezethet. Amennyiben ez hosszabb távon is fennmarad, sokan (főként a háztartások, a kisebb cégek és a farmerek) nem tudnak hitelhez jutni, ami a kibocsátás tartós csökkenését válthatja ki, és a gazdasági recessziót nagy válsággá mélyítheti. A banki finanszírozási források eltűnése tehát az aggregált kereslet csökkenéséhez vezet, ami tovább erősíti a deflációs spirált. A történeti kutatások igazolták, hogy a válságot megelőzően valóban jelentős tartozások halmozódtak fel az amerikai háztartásokban, amelyek nem voltak felkészülve a defláció hosszú távú hatásaira.²⁰

2000-ben jelent meg Bernanke esszékötetete, amelyben korábbi, válsággal foglalkozó írásait gyűjtötte egybe *Essays on the Great Depression* címmel. Bernanke szerint a szakmában egyetértés van arról, hogy elsősorban az aggregált kereslet csökkenése okozta a válságot. A fő kérdés az, hogy mi okozta az aggregált kereslet csökkenését („aggregált keresleti rejtély”), miért tartott ilyen hosszú ideig a válság, és miért nem működtek azok a stabilizáló mechanizmusok a gazdaságban, amelyek a béreknek és az áraknak a kereslethez való alkalmazkodásán keresztül korlátozzák az aggregált kereslet csökkenésének reálgazdasági hatását („aggregált kínálati rejtély”). Bernanke igazoltnak tekinti, hogy az aggregált keresletet a pénzkínálat világméretű zsugorodása csökkentette. A pénzügyi zsugorodás pedig a rosszul irányított és súlyos szerkezeti hibákkal rendelkező nemzetközi monetáris rendszer, vagyis az I. világháború után helyreállított aranystandard

¹⁸ Az aggregált kereslet a gazdaságban a javak és szolgáltatások vásárlására fordított nominális kiadások összege, a fogyasztás, a beruházás és a kormányzati kiadás összege együtt az export és az import különbségével (Pearce 1993: 29).

¹⁹ Az adósság-defláció az árszínvonal csökkenése és a gazdasági válság közötti kapcsolatot magyarázta meg: az értékpapírok és a javak árának csökkenése nehéz helyzetbe hozza az adósságokkal rendelkezőket, a javaik eladására kényszerülnek, ami további áresésekhez és pénzügyi nehézségekhez vezet (Fisher 1933). Fischernek e diagnózis alapján sikerült meggyőznie F. D. Rooseveltnél, hogy elsősorban az árak csökkenése ellen kell küzdenie, és nem a valuta értékállóságának megőrzése a legfontosabb gazdaságpolitikai cél (Bernanke 2000: 24).

²⁰ Bernanke 1983; 2000: 42–43; Parker 2004.

következménye volt.²¹ Fontosnak tartja ugyanakkor az aggregált keresletet csökkentő olyan nem monetáris tényezők szerepét is, mint a bankpánik és az üzleti csődök, amelyek akadályozták a normális hitelforgalmat, rontották a banki közvetítés hatékonyságát, és ezzel súlyosbították a gazdasági összeomlást. Ugyancsak nagyon lényegesnek tartja a munkaerőpiac szerepét. A nominális bérek meglepően kevésbé és tökéletlenül alkalmazkodtak az aggregált kereslet csökkenéséhez. A munkaadók a bérek csökkentése helyett más módon, például a munkaidő rövidítésével reagáltak a helyzetre, és a törvényhozás sem támogatta a bérek és az árak csökkentését. Mindez egyre súlyosbodó munkanélküliséghez vezetett.

Az utóbbi évek válságtörténeti kutatása is kiemelte a defláció súlyos gazdasági következményeit. Ha a nominális bérek nem megfelelően követik a csökkenő árakat, akkor a reálbérek emelkednek, és a munkaadók erre a foglalkoztatás mérséklésével reagálnak („ragadós bérek hipotézise”). A két világháború közötti adatok igazolták ezt: 1930–31-ben, a világméretű defláció idején, a nominális bérek sokkal kevésbé csökkentek, mint a nagykereskedelmi árak, aminek egyik következménye a növekvő munkanélküliség és a csökkenő kibocsátás volt. Azokban az országokban, amelyek letértek az aranyalapról, az árak gyorsabban kezdtek el nőni, mint a nominális bérek, így a reálbérek csökkentek, a foglalkoztatottság pedig emelkedett. Az aranyalapon maradó országokban ezzel szemben nem javultak a munkanélküliségi mutatók.²²

Súlyosan destabilizáló tényezőnek bizonyult a bankokba vetett bizalom megingása és a valutaárfolyamok leértékelésével kapcsolatos félelem is, ráadásul ezek egymást erősítve mélyítették a válság hatásait. A rövid lejáratú betétek bankokból való kivonása és készpénzre váltása (például a külföldi tulajdonú betétek kivonása, amelyet felelősített a leértékelések miatti aggodalom), illetve a bankok iránti bizalom megrendülése növelte a bankok elleni rohamok kockázatát, csökkentette a tartalékokat és a valuta konvertibilitását is fenyegette.

NEOKEYNESIÁNUS MAGYARÁZATOK: NEM MONETARISTA, NEM PÉNZÜGYI HIPOTÉZIS

A 20. század végére többé-kevésbé kialakult egyfajta konszenzus a gazdaságtörténet-írásban arról, hogy a nagy válságot elsősorban pénzügyi sokkok idézték elő. Továbbra is vannak azonban ettől eltérő magyarázatok: a neokeynesianus megközelítések. A nem monetarista, nem pénzügyi hipotézis újabb képviselői a lakásépítések csökkenésében²³ vagy a fogyasztói bizonytalanságban²⁴ látják a válság legfőbb okát. Christina D. Romer, a Berkeley professzora, Obama elnök egyik gazdasági tanácsadója, 2003 végén egy rövid írásában foglalta össze

²¹ Bernanke 2000: VIII.

²² Bernanke 2000: 29.

²³ Anderson – Butkiewicz 1980.

²⁴ Romer 1990.

a nagy válság legfontosabb elemeit az *Encyclopædia Britannica* számára. A szócikk szerint, a kibocsátás visszaesését a fogyasztói kereslet csökkenése, a pénzügyi pánikok és a téves kormányzati politika okozta. 1928-ban és 1929-ben a Fed megemelte a kamatlábakat a tőzsdei árfolyamok túlzottnak ítélt növekedésének megfékezése érdekében, ami pangást idézett elő az olyan kamatérzékeny területeken, mint az építkezések és az autóvásárlások, ami a termelés hanyatlásához vezetett. A 20-as évek építőipari fellendülése következtében túlkínálat alakult ki a lakáspiacon, az építőipar különösen nagy mértékű recessziója ennek volt a következménye. A tartós fogyasztási cikkek vásárlása és az üzleti befektetések jelentősen visszaestek a tőzsdekrachot követően, ami valószínűleg a fogyasztók elbizonytalanodásának volt a következménye. Christina Romer tanulmányában Peter Temin korábbi hipotézisét kívánta igazolni a fogyasztás csökkenésének válságot generáló hatásáról. Bár szakmai konszenzus van arról, hogy a nagy válságot nem a „nagy krach” (a New York-i tőzsde 1929. októberi összeomlása) okozta, mivel a gazdasági recesszió már ezt megelőzően megkezdődött, Romer szerint mégis volt kapcsolat a kettő között. 1990-ben megjelent *The Great Crash and the Onset of the Great Depression* című tanulmányában arról írt, hogy a tőzsdei válság hatására a fogyasztók ideiglenesen elbizonytalanodtak a jövőbeli jövedelmekkel kapcsolatban, ezért halasztották el a tartós fogyasztási cikkek vásárlását, és további információkat vártak a gazdaság jövőbeni alakulásáról. A költségek hanyatlása pedig – a kamatlábak és a foglalkoztatottság változásán keresztül – csökkentette az aggregált jövedelmet.²⁵

Martha Olney 1999-ben megjelent tanulmányában (*Avoiding Default: The Role of Credit in the Consumption Collapse of 1930*) egyetértett azzal, hogy a fogyasztás drámai zsugorodása változtatta a gazdasági recessziót nagy válsággá, vitatta azonban Temin tézisént a fogyasztás autonóm csökkenéséről. Szerinte a fogyasztási kiadások visszaesése nem autonóm folyamat volt, hanem a háztartások magas eladósodottságából következett. Az amerikai háztartások a 20-as évek végén főként az autóvásárlások miatt felvett fogyasztási kölcsönök következtében voltak eladósodva, a törlesztőrészletek magasak, a szerződések időtartama rövid volt, és amennyiben a vevő nem tudott fizetni, elveszítette a hitelbe vásárolt árut, ezért a háztartások számára a fogyasztás drasztikus csökkentése volt a fizetéképtelenség elkerülésének egyetlen lehetséges stratégiája. A New York-i tőzsde 1929-es összeomlása növelte a jövedelmek bizonytalanságát, hiszen az ezt követő elbocsátások, a munkaidő lerövidítése tovább mérsékelte a várható jövedelmeket. A fizetéképtelenség elkerülése végett az eladósodott családok szinte minden kiadási kategóriában jelentősen csökkentették a fogyasztásukat.²⁶ A nem monetarista, nem pénzügyi hipotézissel szemben bírálatként leginkább az fogalmazódik meg, hogy az irányzat által kiemelt tényezők nem adnak magyarázatot sem a válság elhúzódására, sem pedig más jellegzetességeire.²⁷

²⁵ Romer 1990; 2003.

²⁶ Olney 1999: 320, 333.

²⁷ Parker 2004.

NEOKLASSZIKUS NÖVEKEDÉSI ELMÉLETEK

Az ezredfordulón egy újabb megközelítés jelent meg, amely elvetette az összes korábbi domináns teóriát és a neoklasszikus növekedési elmélet alapján keresett magyarázatot a válság okaira és sajátosságaira. A dinamikus általános egyensúlyi modellek alkalmazásával született elemzések egyrészt a negatív termelékenységi sokk szerepét emelték ki, másrészt a krízis elhúzódásáért az Egyesült Államokban Hoover elnök ipari munkabéreket rögzítő, illetve a New Deal elhibázott, monopóliumokat kialakító munkaerő-piaci politikáját (National Industrial Recovery Act, Wagner Act) tették felelőssé.²⁸ Harold L. Cole és Lee E. Ohanian 1999-ben publikált tanulmánya (*The Great Depression in the United States from a Neoclassical Perspective*) sorra vizsgálja a kurrens válságmagyarázatokat, így a monetáris sokk, a pénzügyi közvetítési sokk, illetve a rugalmatlan nominális bérek kiemelt szerepét valló korábbi elméleteket, és valamennyit elveti, mivel ezek – véleményük szerint – nem adnak kielégítő magyarázatot sem a válság elhúzódására, sem az azt követő fellendülés erőtlenségére. Az NBER évkönyvében, 2001-ben megjelent, *Re-examining the Contributions of Money and Banking Shocks to the U.S. Great Depression* című munkájukban a deflációs hipotézist külön tesztelték. A hipotézis szerint, a pénzmennyiség váratlan csökkenése deflációt okozott, ami a munkabérek rugalmatlansága miatt emelkedő reálbéreket és csökkenő foglalkoztatást idézett elő, bankválságokhoz vezetett és mérsékelte a pénzügyi közvetítés hatékonyságát, ami a hitelezés és a kibocsátás zsugorodását váltotta ki. A szerzőpáros kvantitatív elemzésének eredményei szerint azonban ezek a tényezők egyáltalán nem, vagy csak nagyon kis mértékben képesek megmagyarázni a nagy válság kivételes mélységét és elhúzódását. Nem látják ugyanakkor igazoltnak sem Irving Fisher adósságdeflációra vonatkozó tételét, sem Romer hipotézisét a tőzsdei sokk válságot fokozó hatásáról. Véleményük szerint nem pénzügyi, hanem reálsokk²⁹ okozhatta a gazdaság recesszióját, a teljes tényezőtermelékenység (*total factor productivity*, TFP)³⁰ nagymértékű csökkenése (1929 és 1933 között 14%-kal lett kisebb) okozhatta a termelékenység és a termelés visszaesését, és ez adja a válság valódi magyarázatát.³¹ Cole és Ohanian publikációi nagy vihart kavartak, sokan kétségbe vonták álláspontjuk megalapozottságát és módszereik megbízhatóságát. Provokatívnak és ambiciózusnak minősített tanulmányukról heves vita alakult ki az NBER évkönyvének hasábjain is.³² Következtetéseiket és az alkalmazott módszereiket megkérdőjelezték Michael Bordo és szerzőtársai,

²⁸ Cole – Ohanian 1999; Kehoe – Prescott 2002; Ohanian 2009.

²⁹ Sokk: a gazdaságra külsődleges tényezők által gyakorolt lényeges hatás (monetáris, reál-, keresleti vagy kínálati sokk, technológiai sokk stb.).

³⁰ A teljes tényezőtermelékenység az output azon hányada, amely nem magyarázható a termelés során használt inputok mennyiségével. Színvonalát az inputok hasznosításának hatékonysága és intenzitása határozza meg. Jelentős hatása van a gazdasági növekedésre és az egy főre jutó jövedelmek országok közötti eltérésére (Comin 2013).

³¹ Cole – Ohanian 2001: 221–223.

³² Bordo – Erceg – Evans 2001; Gertler 2001.

akik szintén a dinamikus általános egyensúlyi modell alkalmazásával kívánták igazolni a „ragadós bérek” tézisé, valamint hogy a monetáris összeomlás megmagyarázza a válság legnagyobb részét. Egyetértettek viszont Cole és Ohanian következtetéseivel a New Deal gazdaságpolitikájáról.³³

A NAGY VÁLSÁG NÉMETORSZÁGBAN

Az európai történészek körében is intenzív érdeklődés mutatkozik az utóbbi évtizedekben a nagy válság története iránt. Számos fontos publikáció jelent meg, amelyek új összefüggésekkel gazdagították a korábbi képet, lényeges kérdésekben szóltak hozzá a válság természetéről folyó szakmai vitához, bizonyítva, hogy nemcsak az USA szerepét érdemes megvizsgálni, hanem a fejlett és kevésbé fejlett európai országok is jelentős hatással voltak a krízis történetére.

Albrecht Ritschl – a London School of Economics professzora – a kvantitatív gazdaságtörténet-írás újabb generációjának képviselőjeként már régebb óta foglalkozik a nagy válság németországi történetével. *Reparations, Deficits, and Debt Default: the Great Depression in Germany* című, 2012-ben megjelent tanulmányában Németországnak, az USA mellett a válság másik nagy vesztesének az 1920–1930-as évekbeli makrogazdasági folyamatait vizsgálta, a világháborús jóvátétel kérdését helyezve az elemzés középpontjába.³⁴ Az írás rámutat arra, hogy 1924-től kezdve mindig jelentős befolyással voltak a nemzetközi tőkeáramlásra és a német fizetési mérleg alakulására az egyes jóvátételi rezsimek közötti váltások – a Dawes- és a Young-terv, majd a jóvátételi kötelezettségek felfüggesztése 1931-ben és eltörlése 1932-ben. Ezek a váltások egybeestek a német gazdasági ciklus fordulópontjaival, és nemcsak a belpolitikai helyzetre voltak döntő hatással, de megszabták a belső gazdaságpolitika lehetőségeit és korlátait is.

1924-ben a Dawes-terv olyan módon határozta meg a jóvátétel teljesítésének módját, ami Németországot a minél nagyobb külső eladósodásban tette érdekeltté. A kereskedelmi hitelek adósságszolgálatának és az osztalékoknak az átutalása ugyanis elsőbbséget élvezett a jóvátételi fizetések transzferálásával szemben, ezért Németország érdeke az lett, hogy minél több kölcsönt vegyen fel külföldön, hiszen minél többet kellett törlesztenie, annál kevesebb jutott a jóvátétel fizetésére, ráadásul egy jövőbeni valutakrízis lehetővé tette, hogy megszabaduljon a jóvátételi terhektől. Ennek következtében 1924 és 1929 között Németország nagy arányban vett fel külföldi kölcsönöket, és ebből finanszírozta jóvátételi kötelezettségeit is. 1929-ben a Young-terv már szorosabb feltételeket szabott; megszüntette a jóvátételi fizetés háttérbe szorítását. Az új, szigorúbb szabályok hatására leállt a külföldi tőkebeáramlás Németországba, ami katasztrofális

³³ Bordo – Erceg – Evans 2001; Bordo 2003; Cole – Ohanian 1999; Ohanian 2009.

³⁴ Ritschl 2012.

következményekkel járt az akkor már súlyosan eladósodott országban. A pénz- és tőkepiacokon megrendült a Németországba vetett bizalom, Németország elvezítette a külföldi hitelezőit, sőt tőkeexportorré vált, 1924 óta először. Mindezek hatására a központi bank tartalékai gyorsan zsugorodtak, és a folyó fizetési mérleg egyenlege is romlott. Hitelek hiányában a jóvátételi és az adósságterhek törlesztése miatt aktívumra volt szükség, ami belső pénzügyi megszorítások bevezetését tette szükségessé. A nemzeti termék zsugorodásával tovább nőtt a bruttó hazai termékhez viszonyított adósságállomány aránya, ráadásul az 1930. szeptemberi választásokon megerősödött a szélsőjobb és a szélsőbal is. Ezt követően Németország már egyáltalán nem tudott külföldi kölcsönhöz jutni, és további költségvetési megszorításokat volt kénytelen bevezetni. 1931 tavaszára a külföldi adósságok állománya elérte a GDP 100%-át. A monetáris tartalékok zsugorodása felgyorsult az osztrák–német vámunióterv kudarcát és az osztrák Creditanstalt bukását követően, és hamarosan bekövetkezett a németországi bankválság. 1931-től a Young-terv bukásával Németország autark, parancsgazdasági rendszert vezetett be, a tőkeáramlás szigorú ellenőrzésével és kötött devizagazdálkodással. A kormány továbbra is fenntartotta az aranystandardot és folytatta a deflációs gazdaságpolitikát, ami nehezítette a válságból való kilábalást. Ritschl számításai szerint, a fiskális politika szerepe minimális volt a válság idején, és a későbbi fellendüléshez is csak kismértékben járult hozzá.

Ritschl Németország esetére is érvényesnek tartja a „ragadós bérek” hipotézisét. Az 1918. évi forradalom következtében 1924-re rendkívül intervencionista munkaerő-piaci rendszer alakult ki Németországban nyolcórás munkanappal, munkahelyi tanácsokkal, a kollektív szerződés rendszerével, a munkahelyi viták esetén kötelező állami közvetítéssel. A bérek meghatározása a pártok koalíciós politikájának része lett. Mindennek következtében 1929-ig jelentősen nőttek a bérek. Bár a kibocsátás és kisebb mértékben a foglalkoztatottság is nőtt, ahogy a gazdaság kezdett helyreállni az I. világháború utáni hiperinflációt követően, Ritschl adatai azonban azt mutatják, hogy a bérek gyorsabban nőttek a termelékenységnél, vagyis az egységnyi munkaerőköltség jelentősen megemelkedett.

VITA A BORCHARDT-TÉZISEKRŐL

A munkabéreknek a válságban játszott szerepéről évtizedek óta heves polémia zajlik: a Borchardt–Holtfrerich-vita. Ritschl írását voltaképpen a vitához való újabb hozzászólásként is értelmezhetjük. A polémia Knut Borchardt német történész két tézisééről az 1980-as évek elején kezdődött, és még ma is tart. Borchardt több állítást fogalmazott meg a weimari köztársaság gazdaságáról és a nagy válság németországi kezeléséről. Először 1979-ben megjelent, *Zwangslagen und Handlungsspielräume in der großen Wirtschaftskrise der frühen dreißiger Jahre. Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes* című írásában azt a kérdést tette fel, hogy vajon megelőzhető lett volna-e a nagy válság és ezzel Hitler hatalomra

kerülése egy más, expanzívabb, keresletlénkítő gazdaságpolitikával.³⁵ Borchardt első tézise szerint Heinrich Brüning (1930–1932 között német kancellár) kényszerhelyzetben volt, nem élhetett a refláció, az expanzív fiskális politika alternatívájával, mert mozgásterét több fontos tényező is erőteljesen beszűkítette. Egyrészt csak 1931 őszen, vagyis túl későn lett egyértelmű, hogy a válság súlyosabb következményekkel járó, elhúzódó folyamat, amelynek lefolyása jelentős mértékben eltér a korábbi válságokétól.³⁶ Másrészt nem állt rendelkezésére megfelelő pénzügyi forrás sem a munkahelyteremtő programok finanszírozására. A pénzügyi stabilizáció óta hatályban levő törvények és a Young-terv alatt is érvényben levő nemzetközi ellenőrzés és előírások megtiltották a jegybanknak, hogy hitelezzen a költségvetésnek. Külföldi hitelek ekkor már nem voltak elérhetőek a német kormány számára, és a belföldi kötvénykibocsátásnak sem lett volna realitása a német pénzpiac helyzete miatt. Az inflációtól való félelem is akadályozta a költségvetési költségek elfogadását, túl élénken éltek még a 20-as évek elejének hiperinflációs élményei a köztudatban. A szakszervezetek és a politikai pártok, de még a szociáldemokraták is ellenezték az inflációs politika folytatását, így politikai támogatást sem kaphatott volna ehhez a kancellár.³⁷ Bár születtek ezekben az években olyan tervek, amelyek költségvetési forrásokat akartak a munkahelyteremtésre fordítani, ám Borchardt szerint ezek túl kis összegek voltak ahhoz, hogy valóban eredményeket tudjanak elérni, így ezzel sem tudták volna megakadályozni a válság súlyosbodását. „Nem volt ekkoriban Hitler-ellenes gazdasági csodafegyver senki arzenáljában” – írta Borchardt.³⁸

A tanulmány további súlyos makroökonómiai problémákat is feltárt a weimari Németország gazdaságában, amelyet „nem normális, beteg gazdaságként” jellemezte.³⁹ A német gazdaság gyenge teljesítményt mutatott fel 1925 és 1929 között. A heves elosztási viták a foglalkoztatottak, a tőketulajdonosok és a megtakarításokkal rendelkezők között, a jövedelemelosztás átpolitizáltsága súlyos strukturális torzulásokat eredményezett. Miközben a beruházások szintje 1929-ig nem érte el az 1914 előtti, addig a fogyasztás erősen nőtt 1925 után, a magánfogyasztás 16%-kal, az állami pedig 34%-kal haladta meg az 1914 előtti szintet. Alacsony maradt a termelékenység, a reálbérek viszont gyorsan emelkedtek 1925 után, az egy munkásra jutó kibocsátás arányában sokkal magasabbak voltak 1929-ben, mint 1913-ban, vagy akár 1960-ban. A bérek megállapítása a weimari köztársaságban átpolitizálódott, a bértarifákat sok iparágra egyoldalúan, politikai úton kényszerítették rá. A magas reálbérek alacsony szintre szorították a profitot és a beruházásokat, ennek következtében már a válság előtt is rendkívül magas volt a munkanélküliség. A gyenge állam csak nagyvonalú bér-

³⁵ Borchardt 1982: 165.

³⁶ Borchardt 1982: 166–170.

³⁷ Borchardt 1982: 170–173.

³⁸ Borchardt 1982: 173–174.

³⁹ Borchardt 1982: 179.

és szociális politikával tudta ideig-óráig legitimálni önmagát, így kiszolgáltatóttá vált a politikai és gazdasági erőcsoportoknak.⁴⁰

Knut Borchardt két tézise szerint: 1) nem volt reális alternatívája Brüning deflációs politikájának, és 2) a túl magas, rugalmatlan reálbérek súlyos gazdasági következményekkel jártak 1925 után, tehát voltaképpen már a válság kitörése előtt is válságban volt a német gazdaság. Állításai heves vitát váltottak ki, nem csak a német történészek körében. A *Geschichte und Gesellschaft* társadalomtörténeti folyóirat 1985-ben különszámot jelentetett meg, ahol Borchardt kritikusai és támogatói is megszólaltak, többek között Charles S. Maier és Bernd Weisbrod.⁴¹ Harold James könyve, amely a német válság történetét dolgozta fel, lényegében Borchardt téziseivel megegyező módon ábrázolta a weimari köztársaság gazdaságát.⁴² A legengesztelhetlenebb vitapartnernek Carl-Ludwig Holtfrerich bizonyult, aki több publikációjában is vitatta a téziseket,⁴³ de Hans-Joachim Voth és Gottfried Plumpe is vitába szálltak velük. Holtfrerich szerint Brüning nem volt kényszerhelyzetben, számtalan alternatívája volt a restrikciónak, és a kancellárnak több közvetlen munkatársa is tanácsolta a deflációs politika elhagyását. Holtfrerich azzal vádolta Borchardtöt, hogy felmenti Brüninget a történelmi felelősség alól, amikor azt próbálja igazolni, hogy deflációs politikájával nem segítette hatalomra Hitlert.⁴⁴ Plumpe szerint viszont a kancellár azt akarta bebizonyítani a győztes nagyhatalmaknak, hogy a jóvátétel teszi tönkre Németországot, és azért nem tett semmit a válság enyhítése érdekében, hogy ennek révén eltöröltesse a jóvátételt. Plumpe és Holtfrerich azt is kétségbe vonta, hogy az inflációtól való aggodalom miatt nem alkalmazott Brüning konjunktúraélenkítő gazdaságpolitikát, mivel szerintük nem volt valódi inflációs veszély.⁴⁵ A bérek túlzott magasságáról szóló tételt sem fogadták el, Holtfrerich szerint Borchardt rosszul számolt és téves adatokat közölt a munkájában: vitatta az alacsony termelékenységet és a magas reálbéreket a 20-as évek Németországában.⁴⁶

Hans-Joachim Voth egyetértett azzal, hogy a beruházások szintje jelentősen csökkent a 20-as években: míg a császári Németországban 16%-os volt a beruházási ráta, a weimari időszakban ez alig érte el a 10,5%-ot. Szerinte azonban ezt nem a magas reálbérek, hanem a magas kamatok okozták, ami a nagyarányú tőkeimport és a Reichsbank (a német jegybank) restriktív monetáris politikájának következménye volt. A magas kamatlábak szerepét korábban Holtfrerich is felvetette. Voth azzal sem értett egyet, hogy Németországban magas lett volna a válság előtt a munkanélküliség, szerinte ez 1928-ban mindössze 5%-ot tett

⁴⁰ Borchardt 1982: 174–182.

⁴¹ Maier 1985; Weisbrod 1985. A vita összefoglalását lásd: Borchardt 1990; Holtfrerich 1990; Jürgen von Kruedenernek, a kötet szerkesztőjének a bevezetője: Kruedener (ed.) 1990; Balderson 1993; Ritschl 2001; Balderston 2002: 68–71.

⁴² James 1986: 110–161.

⁴³ Holtfrerich 1982; 1984; 1996.

⁴⁴ Holtfrerich 1982: 612–613f.

⁴⁵ Plumpe 1985: 343f.

⁴⁶ Holtfrerich 1984.

ki, ami alacsonyabb volt az 1925. évi szintnél, és Németországban gyorsabban nőtt a foglalkoztatottság ezekben az években, mint sok más európai országban.⁴⁷ A vitának erős aktuálpolitikai hátteret adtak az olajválságot követő évek gazdaságpolitikai bizonytalanságai és a német jóléti állam fenntarthatóságával kapcsolatban ekkoriban felbukkanó kételyek.⁴⁸

Borchardt több alkalommal is reagált a bírálatokra, és az ő álláspontját támogató írások is megjelentek.⁴⁹ Jürgen von Kruedener szerint Holtfrerich figyelmen kívül hagyta a munkaadókat terhelő új társadalombiztosítási terheket.⁵⁰ Albrecht Ritschl pedig – aki Borchardt tanítványa volt a müncheni egyetemen – a munkabérekre vonatkozó számításokkal cáfolta Holtfrerich adatait és megállapításait, megkérdőjelezte az alkalmazott módszerek megbízhatóságát, bár maga is beismerte, hogy a megfelelő adatok hiánya miatt valószínűleg sosem sikerül majd megnyugtató választ adni és tudományos konszenzusra jutni a kérdésben.⁵¹ Tobias Straumann 2009-ben megjelent cikkében megalapozottnak találta Borchardt állításait az inflációs félelmekről. Több országra kiterjedő kutatásai azt igazolták, hogy korántsem csak Brüning tartott a valuta-leértékelés inflációgerjesztő hatásától, hanem Európa-szerte károsnak gondolták azt a 30-as évek elején.⁵²

Ritschl 2012-es tanulmánya (*Reparations, Deficits, and Debt Default: the Great Depression in Germany*) is Knut Borchardt álláspontját igazolja. A kibocsátás és a foglalkoztatottság drámai csökkenése dacára a reálbérek és a termelékenység még a gazdasági visszaesés idején is tovább növekedett, ám a reálbérek ez esetben is gyorsabban emelkedtek. A tendencia csak 1934 után fordult meg, amikor az egységnyi munkaerőköltség fokozatosan a 20-as évek közepére jellemző szintre süllyedt. Ritschl véleménye szerint a reálbérek mesterségesen magas szinten tartása káros hatással volt a foglalkoztatottságra 1929 után. A válság előtt a bérek kevésbé hatottak a foglalkoztatottságra, az erőteljes tőkeimport enyhítette a kollektív szerződésekből és a politika beavatkozásából eredő feszültségeket, ám a tőkebeáramlás elapadása után azonnal érzékelhetővé váltak a kedvezőtlen hatások. Az adatok alapján Ritschl arra a következtetésre jut, hogy a reálbérek merevsége, illetve az egységnyi munkaerőköltségnek a termelékenység növekedését meghaladó folyamatos emelkedése a válság elterjedésének egyik legfontosabb csatornája volt, ami a külföldi kölcsönfelvétel megszűnését a munkanélküliség fokozódásába és a kibocsátás hanyatlásába fordította át. A bérek egyrészt közvetlenül, a munkaerőpiacon keresztül, másrészt közvetve, a beruházási döntéseken keresztül befolyásolták a foglalkoztatottságot. Ritschl szerint mindez nagyobb hatással volt a német válságra, mint a monetáris vagy a fiskális politika.

⁴⁷ Voth 1995.

⁴⁸ Ritschl 2001.

⁴⁹ Borchardt 1983; 1990; Kruedener 1985; Ritschl 1990; 2001.

⁵⁰ Kruedener 1985.

⁵¹ Ritschl 1990.

⁵² Straumann 2009.

A német fiskális politika a válság alatt szigorúan restriktív volt, egyensúlyba akarták hozni a kiadásokat és a bevételeket, az ortodox receptnek megfelelően. Később sokan hibáztatták Brüning kancellárt emiatt, és azzal vádolták, hogy szándékosan tette tönkre a gazdaságot és a demokráciát. Ritschl azonban Borchartd álláspontját osztva nem ért egyet ezzel a nézettel, véleménye szerint inkább a fizetésektelenség elkerülésének vágya vitte a német pénzügyi politikát az egyre nagyobb megszorítások útjára. A Dawes-terv laza feltételei után a sokkal szigorúbb Young-terv azonnali rezsimváltást igényelt a költségvetési politikában, így 1929 közepétől 1933 végéig a költségvetési egyensúly megteremtése lett a legfontosabb fiskális cél. Bár a jóvátételi fizetések terén sikerült a kötelezettségeknek eleget tenni, a kereskedelmi adósságok esetében nem. A megszorítási politika ugyanakkor nagyban hozzájárult a politikai radikalizálódáshoz is, a kormányra kettős politikai nyomás nehezedett: a külföldi hitelezők a fizetési kötelezettségek teljesítésére, a választók a fizetések felfüggesztésére akarták rávenni a kormányzatot. Mindez a weimari rendszer legitimációjának végleges erodálódásához vezetett kül- és belföldön egyaránt.

Ritschl új megközelítésben vizsgálja a leértékelés vagy kötött devizagazdálkodás alternatíváját is. Szerinte Németország a pénzügyi válság kitörését követően főként azért választotta a kötött devizagazdálkodás bevezetését a valutája leértékelése helyett, mert külföldi adósságai aranyértékben voltak megszabva, és mert a külföldi hitelezői ezt követelték tőle. Az Egyesült Államok képviselői 1931-ben azt közölték a németekkel, hogy a kötött devizagazdálkodás bevezetése elfogadhatóbb lenne számukra, mint a márka leértékelése és a kölcsönszerződések aranyklauzulájának megsértése. A leértékelés a közelmúlt hiperinflációs tapasztalatai és a német bankrendszer gyengesége miatt sem volt járható út.

A tanulmány végén Ritschl a levont következtetések alapján érdekes párhuzamot von az 1931. évi német és a 2009-ben kezdődött délkelet-európai adósságválság között. A német fiskális politika fordulatát a külföldi hitelfelvételi lehetőségek hirtelen befagyása idézte elő, ami emlékeztet a II. világháború utáni szuverén adósságválságokra. A mai délkelet-európai nemzetközi segélyprogramok is hasonló feltételeket tartalmaznak, mint amelyeket egykor Németországra kiróttak: a bérek és az államháztartási kiadások csökkentését. Ritschl a válság egyik fontos tanulságának tartja, hogy a rugalmatlan bérek miatt rohamosan emelkedő munkanélküliség vezetett a náci és a kommunista pártok szavazótáborának növekedéséhez és a weimari köztársaság bukásához, ami ma is fenyegeti a gyenge intézményekkel rendelkező államokat. A radikalizálódásra hajlamos választókkal rendelkező országok kormányai számára politikai szempontból tehát célszerű lehet a megszorító intézkedések elkerülése.

A NAGY VÁLSÁG EURÓPÁBAN

A *Cambridge Economic History of Modern Europe* sorozat legújabb kötete Európa 1870 utáni gazdaságtörténetét mutatja be, s ebben a két világháború közötti időszak gazdasági ciklusairól szóló fejezetet Albrecht Ritschl és Tobias Straumann, a zürichi egyetem oktatója írta.⁵³ A szerzők szerint, az 1914 és 1945 közötti időszak gazdasági ciklusait alapvetően két tényező határozta meg: az egyik a szociális konfliktus és azok az intézmények, munkaerő-piaci válaszok, amelyeket ez létrehozott, a másik pedig az a nemzetközi konfliktus, amely az európai gazdaság deglobalizációját okozta. E két tényező hosszú távon, még a 20. század második felében is érzékelhető módon befolyásolta az európai gazdaság teljesítményét. A két világháború között az európai gazdaság e két tényező hatására kirívóan gyenge, a szerzők szavaival „patologikus” makrogazdasági teljesítményt mutatott; az 1914-et követő három évtizedben az európai gazdaság a trendvonalához képest recesszióban volt, kumulált értéken számítva elvesztette a potenciális kibocsátása 30%-át.

A szerzők a nagy gazdasági válság magyarázatára született fontosabb elméletek áttekintésekor kiemelik a nemzetközi hitelezés szerepét hangsúlyozó megközelítést mint a napjaink vitáiban domináns elméletet, amely az USA befagyasztott tőke kivételében látja az európai pénzügyi zsugorodás legfontosabb kiváltó okát.⁵⁴ A 20-as években helyreállított aranystandard idején, a rögzített valutaárfolyamok és a nagymértékű tőkeáramlás gyorsan közvetítették Európa felé a sokkhatásokat. A központi bankok Európa-szerte az aranystandard szabályainak megfelelően reagáltak a tartalékaik elvesztésére: szigorították monetáris politikájukat. A fiskális politika is részt vett a megszorításokban: az adóbevételek csökkenésére a kiadások korlátozásával reagált. Két-három év leforgása alatt az európai országok árszínvonala a negyedével csökkent. Általános a szakmai egyetértés arról, hogy az aranystandard terjesztette el a recessziós impulzusokat világszerte, és csak az „aranybéklyók” (*golden fetters*) széttörésével kezdődhetett meg a gazdasági fellendülés.⁵⁵ Bár a két világháború közötti gazdasági krízis interpretációiban manapság leginkább a pénzügyi tényezőknek tulajdonítanak meghatározó szerepet, Ritschl és Straumann szerint ezek nem tudnak minden esetben megfelelő magyarázatot adni.

A szerzők azt is bemutatják, hogy a szociális konfliktusok hogyan hatottak az üzleti ciklusok alakulására. 1914 előtt a legtöbb európai gazdaság a 19. századi piacgazdaságokra hasonlított, amelyekben alig vagy egyáltalán nem volt jóléti politika, és a szakszervezeteknek nem volt intézményi szerepük. A foglalkoztattak nagy arányban dolgoztak a mezőgazdaságban, így az öregség- és betegség elleni biztosítást jórészt a családok nyújtották. Az I. világháború után viszont gyorsan átalakultak a szociális intézmények és a munkaerőpiac, aminek messze

⁵³ Ritschl – Straumann 2010.

⁵⁴ Kindleberger 1987; Feinstein – Temin – Toniolo 1997.

⁵⁵ Eichengreen 1992a.

ható következményei lettek. A fejlettebb országokban általános lett az iparban a nyolcórás munkanap, intézményesültek vagy legalábbis mindennaposak lettek a szakszervezetek és a sztrájkok. Ez együtt járt azzal is, hogy megváltozott a bérek meghatározásának a mechanizmusa: a kétoldalú tárgyalások helyett kollektív szerződések keretében került erre sor. Az intézményes változások hatására a nemzeti jövedelmeken belül megnőtt a bérek részaránya az I. világháború előttihez képest. Az aktív jóléti politika részeként, fokozatosan bevezették a munkanélküliségi segílyt, a minimális bérek rendszerét, megnőtt a szakszervezetek érdekérvényesítő képessége, és megnőtt a bérekhez képest a jóléti juttatások aránya; mindez a másik oldalon tartós munkanélküliséget, lassú gazdasági talpra állást eredményezett a 20-as évek elején, a 30-as években pedig elhúzódó gazdasági válságot okozott.

A nemzetközi kereskedelem és a tőkeáramlás megtorpanása is nagyban hozzájárult az európai gazdasági ciklusok kedvezőtlen alakulásához. A nemzetközi kereskedelem még 1929-ben sem érte el az 1913. évi nagyságát. A kereskedelmi volumen általános hanyatlása a piac- és az áruszerkezet változásával járt együtt. Nagy-Britannia elveszítette fontos exportpiacait, és folyó fizetési mérlege is passzív lett. Németország szintén tartós importtöbblettel rendelkezett, nemcsak a hiperinflációs időszakban, de a 20-as évek többi részében is. A világgazdasági válság hatására gyorsan hanyatlott a nemzetközi kereskedelem, és a 30-as évek második felében sem állt helyre a nemzetközi áruforgalom volumene, a gazdaságok nyitottsága alacsonyabb szintre zuhant, mint bármikor a 19. század közepe óta: protekcionizmus, kötött devizagazdálkodás és kereskedelmi blokkok kialakulása jellemezte a válságot követően az európai külkereskedelem helyzetét.

Az I. világháború előtt a pénz- és tőkepiacok működésébe csak a legkritikább esetben avatkoztak bele a kormányok, és az 1870-es évek után kialakuló klasszikus aranystandard idején a központi bankok közötti kooperáció külpolitikai feszültségek esetén sem szünetelt. Mindez drámaian megváltozott a világháború hatására. Mindkét hadviselő oldal megsemmisítő jóvátételt tervezett már a világháború alatt. Ennek előképét abban a kíméletlen pénzügyi kizsákmányolásban látják a szerzők, amelyet Németország a megszállt Belgiumban hajtott végre, és ami később is a pénzügyi hadviselés modelljéül szolgált. A német kormány nagyszabású területi változásokat és Kelet-Európa etnikai megtisztítását tervezte a világháború alatt. Mindezek hatására a világháború utáni fegyverszüneti feltételek már nem is tűntek annyira radikálisnak, mint első látásra – írják a szerzők. Az 1919–1932 közötti időszakot beárnyékolta a német jóvátétel feletti harc, illetve a szövetségesek közötti világháborús kölcsönök kérdése.

* * *

A nagy válság iránt tehát nem csökken az érdeklődés a kirobbanása óta eltelt évtizedekben. Napjaink súlyos világválsága pedig új kérdéseket és vizsgálati szempontokat adott az elemzéshez. A nagy válság kutatása jelentős hatást gyakorolt

a gazdaságtörténet és a közgazdaságtudomány fejlődésére is. A válság mai kezeléséhez gyakran a múltban keresik a megfelelő eszközöket, a fiskális és a monetáris politika hatékonyságának mikéntjeit, érveket annak eldöntéséhez, hogy a megszorítások vagy a keresletélénkítés, munkahelyteremtés jelenti-e a kiutat; sőt, a jóléti állam és a fogyasztói társadalom hosszú távú gazdasági következményeit is jól vizsgálhatjuk a 30-as évek drámai történései alapján. A válság tapasztalatai talán abban is segíthetnek, hogy ne kövessük el újra a múlt hibáit, ahogy ezt Ben Bernanke mondta a Fed nevében, Milton Friedman 90. születésnapján: „igazatok van, mi tettük, de hála nektek, nem tesszük újra”.⁵⁶

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, Barry L. – Butkiewicz, James L. 1980: Money, Spending and the Great Depression. *Southern Economic Journal* (47.) 2. 388–403.
- Balderston, Theo 1993: Coping with Catastrophies: Economic Policy, Performance and Institutions in Troubled Times, 1919–1955. Review. *The Historical Journal* (36.) 2. 455–468.
- Balderston, Theo 2002: *Economics and Politics in the Weimar Republic*. Cambridge.
- Bernanke, Ben S. 1983: Nonmonetary Effects of the Financial Crisis in the Propagation of the Great Depression. *The American Economic Review* (73.) 3. 257–276.
- Bernanke, Ben S. 2000: *Essays on the Great Depression*. Princeton.
- Bernanke, Ben S. 2002: *On Milton Friedman's Ninetieth Birthday. Remarks by Governor Ben S. Bernanke at the Conference to Honor Milton Friedman*. University of Chicago, November 8, 2002. <http://www.federalreserve.gov/boarddocs/speeches/2002/20021108/default.htm> – utolsó letöltés: 2013. március 16.
- Bernanke, Ben – James, Harold 1991: The Gold Standard, Deflation, and Financial Crisis in the Great Depression. An International Comparison. In: Hubbard, R. Glenn (ed.): *Financial Markets and Financial Crises. A National Bureau of Economic Research Project Report*. Chicago–London, 33–68. <http://papers.nber.org/books/glen91-1> – utolsó letöltés: 2013. november 2.
- Borchardt, Knut 1982: Zwangslagen und Handlungsspielräume in der großen Weltwirtschaftskrise der frühen dreißiger Jahre. Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes. In: Borchardt, Knut: *Wachstum, Krisen, Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik*. Göttingen, 165–182.
- Borchardt, Knut 1983: Noch einmal: Alternativen zu Brüning's Wirtschaftspolitik? *Historische Zeitschrift* (237.) 1. 67–83.
- Borchardt, Knut 1990: A Decade of Debate about Brüning's Economic Policy. In: Krueger, J. von (ed.): *Economic Crisis and Political Collapse. The Weimar Republic 1924–1933*. New York–Oxford, 99–151.

⁵⁶ Bernanke 2002.

- Bordo, Michael D. 2003: Comment on “The Great Depression and the Friedman–Schwartz Hypothesis” by Lawrence Christiano, Roberto Motto, and Massimo Rostagno. *Journal of Money, Credit, and Banking* (35.) 6. 1199–1203.
- Bordo, Michael D. – Erceg, Christopher – Evans, Charles 2001: Comment on Cole and Ohanian. In: Bernanke, B. – Rogoff, K. (eds.): *NBER Macroeconomics Annual 2000*. (15.) Cambridge MA, 227–236. <http://papers.nber.org/books/bern01-1> – utolsó letöltés: 2013. március 16.
- Bordo, Michael D. – Rockoff, Hugh 2013: *Not Just the Great Contraction: Friedman and Schwartz’s A Monetary History of the United States 1867 to 1960*. Working Paper No. 18828, National Bureau of Economic Research. <http://www.nber.org/papers/w18828> – utolsó letöltés: 2013. március 16.
- Choudri, Ehsan U. – Kochin, Levis A. 1980: The Exchange Rate and the International Transmission of Business Cycle Disturbances: Some Evidence from the Great Depression. *Journal of Money, Credit, and Banking* (12.) 4. 565–574.
- Cole, Harold L. – Ohanian, Lee E. 1999: The Great Depression in the United States from a Neoclassical Perspective. *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review* (23.) 1. 2–24. <http://www.minneapolisfed.org/research/QR/QR2311.pdf> – utolsó letöltés: 2013. március 3.
- Cole, Harold L. – Ohanian, Lee 2001: Re-examining the Contributions of Money and Banking Shocks to the U.S. Great Depression. In: Bernanke, B. – Rogoff, K. (eds.): *NBER Macroeconomics Annual 2000*. (15.) Cambridge, 183–227. <http://papers.nber.org/books/bern01-1> – utolsó letöltés: 2013. március 16.
- Comin, Diego 2008: Total factor productivity. In: Durlauf, Steven N. – Blume, Lawrence E. (eds.): *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Second Edition. *The New Palgrave Dictionary of Economics Online*. http://www.dictionaryofeconomics.com/article?id=pde2008_T000081 – utolsó letöltés: 2013. március 16.
- Eichengreen, Barry – Sachs, Jeffrey 1985: Exchange rates and recovery in the 1930’s. *Journal of Economic History* (45.) 4. 925–946.
- Eichengreen, Barry 1992a: *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939*. New York.
- Eichengreen, Barry 1992b: The Origins and Nature of the Great Slump Revisited. *The Economic History Review New Series* (45.) 2. 213–239.
- Eichengreen, Barry 1998: *Globalising Capital. A History of the International Monetary System*. Princeton, New Jersey.
- Feinstein, Charles H. – Temin, Peter – Toniolo, Gianni 1997: *The European Economy between the Wars*. Oxford.
- Fisher, Irving 1933: The Debt-Deflation Theory of Great Depressions. *Econometrica* (1.) 4. 337–357.
- Friedman, Milton – Schwartz, Anna Jacobson 1963: *A Monetary History of the United States, 1867–1960*. Princeton.
- Friedman, Milton – Schwartz, Anna Jacobson 2008: *The Great Contraction, 1929–1933*. Princeton.
- Gertler, Mark 2001: Comment on Cole and Ohanian. In: Bernanke, B. – Rogoff, K. (eds.): *NBER Macroeconomics Annual 2000*. (15.) Cambridge, Mass., 236–258. <http://papers.nber.org/books/bern01-1> – utolsó letöltés: 2013. március 16.

- Hamilton, James D. 1988: Role of the International Gold Standard in Propagating the “Great Depression.” *Contemporary Policy Issues* (6.) 2. 67–89.
- Holtfrerich, Carl-Ludwig 1982: Alternativen zu Brüning's Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise? *Historische Zeitschrift* (235.) 3. 605–631.
- Holtfrerich, Carl-Ludwig 1984: Zu hohe Löhne in der Weimarer Republik? Bemerkungen zur Borchardt-These. *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* (10.) 1. 122–141.
- Holtfrerich, Carl-Ludwig 1990: Was the Policy of Deflation in Germany Unavoidable? In: Krueger, J. von (ed.): *Economic Crisis and Political Collapse. The Weimar Republic 1924–1933*. New York–Oxford, 63–80.
- Holtfrerich, Carl-Ludwig 1996: Zur Debatte über die deutsche Wirtschaftspolitik von Weimar zu Hitler. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (44.) 1. 119–132.
- James, Harold 1986: *The German Slump. Politics and Economics 1924–1936*. Oxford.
- Kehoe, Timothy J. – Prescott, Edward C. 2002: Great Depressions of the Twentieth Century. *Review of Economic Dynamics* (5.) 1. 1–18. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1094202501901516> – utolsó letöltés: 2013. november 1.
- Kindleberger, Charles P. 1987: *The World in Depression, 1929–1939*. London.
- Krueger, Jürgen Baron von (ed.) 1990: *Economic Crisis and Political Collapse. The Weimar Republic 1924–1933*. New York–Oxford.
- Krueger, Jürgen Baron von 1985: Die Überforderung der Weimarer Republik als Sozialstaat. *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* (11.) 3. 358–376.
- Maier, Charles S. 1985: Nicht-Determiniertheit ökonomischer Modelle. Überlegungen zu Knut Borchardts These von der “kranken Wirtschaft” der Weimarer Republik. *Geschichte und Gesellschaft* (11.) 3. 275–294.
- Ohanian, L. E. 2009: What – or Who – Started the Great Depression? *NBER Working Paper* No. 15258. <http://www.nber.org/papers/w15258> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 22.
- Olney, Martha 1999: Avoiding Default: The Role of Credit in the Consumption Collapse of 1930. *Quarterly Journal of Economics* (114.) 1. 319–335.
- Parker, Randall 2004: An Overview of the Great Depression. In: Whaples, R. (ed.): *EH.Net Encyclopedia*. <http://eh.net/encyclopedia/article/parker.depression> – utolsó letöltés: 2013. március 16.
- Pearce, David W. 1993: *A modern közgazdaságtan ismerettára*. Budapest.
- Plumpe, Gottfried 1985: Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise. Realität und Alternativen. *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* (11.) 3. 326–357.
- Ritschl, Albrecht 1990: Zu hohe Löhne in der Weimarer Republik? Eine Auseinandersetzung mit Holtfrerich's Berechnungen zur Lohnposition der Arbeiterschaft 1925–1932. *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* (16.) 3. 375–402.
- Ritschl, Albrecht – Straumann, Tobias 2010: Business Cycles and Economic Policy, 1914–1945: A Survey. In: *The Cambridge Economic History of Modern Europe. Volume 2. 1870 to the Present*. Cambridge, 156–180.

- Ritschl, Albrecht 2001: *Knut Borchardts Interpretation der Weimarer Wirtschaft. Zur Geschichte und Wirkung einer wirtschaftsgeschichtlichen Kontroverse*. Vortrag, gehalten auf der Jahrestagung 2001 der Ranke-Gesellschaft, Essen, 2001. november 17. personal.lse.ac.uk/ritschl/pdf_files/BorchardtsInterpretation.pdf – utolsó letöltés: 2013. szeptember 7.
- Ritschl, Albrecht 2012: Reparations, Deficits, and Debt Default: the Great Depression in Germany. *LSE, CEP Discussion Paper No. 1149*. <http://ideas.repec.org/p/cep/cep-dps/dp1149.html> – utolsó letöltés: 2013. november 1.
- Romer, Christina D. 1990: The Great Crash and the Onset of the Great Depression. *The Quarterly Journal of Economics* (105.) 3. 597–624.
- Romer, Christina D. 2003: Great Depression. In: *Encyclopædia Britannica*. http://elsa.berkeley.edu/~cromer/great_depression.pdf – utolsó letöltés: 2013. március 16.
- Schnabel, Isabel 2009: Lessons from Financial Crises. Historical Perspectives and Theoretical Concepts. *Bankhistorisches Archiv*. (47.) Beiheft: Die internationale Finanzkrise: Was an ihr ist neu, was alt? Worauf muss in Zukunft geachtet werden? 89–97.
- Straumann, Tobias 2009: Rule Rather than Exception: Brüning's Fear of Devaluation in Comparative Perspective. *Journal of Contemporary History* (44.) 4. 603–617.
- Temin, Peter 1989: *Lessons from the Great Depression*. Cambridge.
- Voth, Hans-Joachim 1995: Did High Wages or High Interest Rates Bring Down the Weimar Republic? A Cointegration Model of Investment in Germany, 1925–1930. *The Journal of Economic History* (55.) 4. 801–821.
- Weisbrod, Bernd 1985: Die Befreiung von den "Tariiffesseln". Deflationspolitik als Krisenstrategie der Unternehmer in der Ära Brüning. *Geschichte und Gesellschaft* (11.) 3. 295–325.

Bódy Zsombor

Viszontválasz Ungváry Krisztiánnak

Ungváry Krisztián *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon* című könyvéről írott és a *Korall* 53. számában közölt recenziómra adott válaszában többször arra hivatkozik, hogy félreértem, félreolvasom szövegét, s gyakran utal könyvének különböző oldalaira.* Félreolvasás persze előfordulhat – és az esetleges félreértéseket szerintem megkönnyíti, hogy Ungváry sokszor ellentmondásosan fogalmaz könyvében –, ezek további tisztázása azonban véleményem szerint nem igényel nyilvános vitát; rendszerint érdektelenek azok a disputák, ahol oldalszámokkal megtűzdelve idézik és értelmezik egymás szövegét a felek.¹ Ezért a következőkben Ungváry válaszában azokra az általánosabb, tartalmi kérdéseire szeretnék kitérni, amelyek a munkájában általam ellentmondásosnak vagy tisztázatlannak vélt részekre vonatkoznak, s amelyek a 20. század első fele magyar társadalmi és politikai fejlődésének elemzését általában érintik. Ilyenek elsősorban a módszertani jellegű, illetve a fogalmi kérdések, továbbá a nyilasok és más szélsőjobboldaliak társadalmi és politikai helymeghatározásának kérdése.

Ungváry válaszában kifogásolja, hogy elméleti szempontokkal közelíttem könyvéhez, hogy túlságosan sokat foglalkoztam Erdei kettőtársadalom-modelljével, s hogy nem értem könyvének alapkoncepcióját, amely a „tettesek motivációjának” feltárására vonatkozik (*Korall* 53. 174), s fogalmi meghatározásokat kérek számon rajta, miközben ő a történetírásban eddig elhanyagolt folyamatokat igyekezett feltárni (*Korall* 53. 177). Ezekkel az ellenvetésekkel nem tudok egyetérteni. Az elméleti szempontok, illetve definíciós kérdések ügyében azt gondolom, hogy ha hosszabb távú, az elemi tények szintjétől elemelkedő elemzésre

* Ungváry Krisztián 2013: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Jelenkor Kiadó, Pécs. Bódy Zsombor recenziója a könyvről: *Korall* (14.) 53. 160–171. Ungváry Krisztián válasza a recenzióra: *Korall* (14.) 53. 172–178. (*A szerk.*)

¹ Azt azért megjegyzem, hogy Ungváry egyes részkérdésekre adott, könyvének szövegére hivatkozó válaszai több esetben nem győztek meg. A földbirtokmegoszlás adatait hiányoló észrevételemre válaszul például utal könyve két helyére is, amelyek ezen adatokat tartalmazzák, ám azokon nem a földbirtokmegoszlásról, hanem a nemzeti jövedelem megoszlásáról (möglegzősen elnagyolt bontásban), illetve a zsidó földbirtoklásról találunk adatokat. A modernitás és a szélsőjobbaldaliság közötti viszony elemzésének elmaradását kifogásoló észrevételemre válaszul Ungváry könyve 316–317. oldalára utal, ahol ezt a kérdést szerinte tárgyalta. E két oldalon valójában egyetlen bekezdés foglalkozik a témával, valóban hivatkozva a válaszbán is említett Ernst Nolte egyik munkájára. Azt gondolom azonban, hogy ez a bekezdés önmagában elég kevés szélsőjobbaldaliság és modernitás nagyon is vitatott viszonyára vonatkozóan, nem szólva arról, hogy a témában nem Nolte 1963-as szövege volt az utolsó szó, hiszen azt Németországban is jelentős vita követte, nem beszélve a kérdésben másutt (többek között Zygmunt Bauman tollából) született meghatározó munkákról.

vállalkozik a történész – márpedig egy egész korszak folyamatainak értékelése ilyen –, akkor ezzel szükségszerűen absztraktabb szinten is megállapításokat kell tennie, ami nem lehetséges világosan definiált fogalmak, valamint az elméleti kiindulópontok tisztázása nélkül. Azzal az állítással, hogy célja a „tettesek motivációinak”, azaz az antiszemita cselekvők szempontjainak feltárása volt, Ungváry saját könyvével vitatkozik, mert annak bevezetője (ahogyan eredeti hozzászólásomban idéztem is) azt szögezi le, hogy a munka társadalomtörténeti magyarázatot – magyarázatot, tehát okokat – keres a magyar antiszemita politikára, s az ideológiai szint után „annak materiális hátterét kutatja”, azaz az antiszemitizmus keletkezését és terjedését meghatározó társadalmi struktúrát elemzi (Ungváry 2013: 10). Ezért véltem úgy, hogy érdemes társadalomtörténeti szempontból végiggondolni a munka nyitott kérdéseit. E végiggondolás pedig azért forog részben valóban a kettős társadalom koncepciója körül, mert Ungváry számára ez az az értelmező keret, amely – magától értetődővé válva – számára olyannyira alapvető, hogy nem is érzékeli: egy koncepcióról van szó, a társadalmi struktúráról formált *egyik* lehetséges képről, más társadalomképek mellett (s így a koncepció forrásait nem is elemzi, sőt nem is nagyon idézi). A kettős társadalom elmélete kapcsán egyébként Ungváry válaszában leszögezi, hogy számára nem a dzsentri, hanem a „keresztény középosztály” a releváns kategória, s e kettő nem ugyanaz. Ám könyvében így szerepel: „a gentry (dzsentri), azaz úri középosztály” (Ungváry 2013: 15). Akkor tehát más értendő az „úri” és más a „keresztény középosztályon”?

A modernizáció kérdéséről a válaszban írtak valamennyire világosabbá teszik, hogy mit ért Ungváry e fogalom alatt: a „kapitalista átalakulást” (*Korall* 53. 172). Ez azonban újabb kérdéseket vet fel. Eltekintve attól, hogy a szakirodalomban általában nem tekintik egyszerűen ezzel azonosnak a modernizációt, ez még érthető volna a 19. század vonatkozásában, amikor a rendi társadalom átalakulásáról volt szó. Kérdés azonban, hogy miként viszonyul a modernizáció a kapitalizmus különböző, időben egymást követő 20. századi változataihoz – hiszen nyilván a kapitalizmus kibontakozása után is lehet további modernizációról beszélni –, főként pedig azokhoz az Ungváry által a könyvében éppen hogy modernizációs törekvéseknek minősített 1930-as, 1940-es évekbeli programokhoz, amelyek a piac korlátozásával, a kötött gazdaság kiépítésével és a kapitalizmus alapját jelentő magántulajdon elvének kikezdésével igyekeztek átalakítani a gazdaságot és a társadalmat.

Arra vonatkozó kifogásomra, hogy az általános magyar és a zsidó társadalomfejlődésre nézve a modern szakirodalom helyett nagyrészt korabeli szerzőket használ, Ungváry azt feleli, hogy Matolcsy Mátyás és Kovács Alajos adatait más történészek is használni szokták, ezeket általában megbízhatónak tekintik. Csakhogy egyrészt nem mindegy, hogy az ezen szerzőktől vett adatokat a történész hogyan használja fel, milyen kontextusba illeszti. Ungvárynál a probléma éppen az, hogy az adatokkal együtt sokszor a kontextus, az értelmezés is átkerül a forrásokból a történészi szövegbe, s ezt nem igazolja, ha ezeket az adatokat

más szerzők más munkákban, más koncepciókba illesztve felhasználták. Másrészt Ungváry nemcsak Matolcsytól, Kovács Alajostól vesz át adatokat – akik antiszemitizmusuk mellett mégiscsak megfeleltek a korabeli tudományosság igényeinek –, hanem Ulaintól, Bikkaltól stb. is, akikről ugyanez már nem mondható el. Sőt az is előfordul, hogy egy táblázatról úgy tűnik a hivatkozások alapján, hogy annak forrása Kovács Alajos statisztikus, ám valójában a *Sárkány* című folyóirat 1938. decemberi számának egy anonim cikkéből származik, s adatai több mint kétszázadosak (lásd hozzászólásom 12. lábjegyzetét).

Ez az a táblázat, amely a „törzsökös”, „árja”, „németárja”, „szlávárja”, „zsidó” stb. kategóriákba sorolja az egyes értelmiségi foglalkozások űzőit. Válaszában ezzel kapcsolatban Ungváry arra hivatkozik, hogy e táblázatot nem a valóságos viszonyok tükrözjeként közli, csupán annak bemutatására, hogyan gondolkodtak erről a korban a „magyarságdeficit” narratívájában. Ugyanakkor válaszában is jelzi, hogy a táblázatnak van „racionális magja”, vagyis ha eltúlzott is a „hisztéria”, „becslésként” nem alaptalan. A könyvben ennél is egyértelműbbek az állásfoglalások, mert a táblázatot kommentálva Ungváry leszögezi például, hogy a „németek felülreprezentáltsága leginkább a katonai elit soraiban figyelhető meg” (Ungváry 2013: 263), s néhány oldallal később (266) is visszautal rá, mint tényközlésre („mint ahogyan azt a 15. táblázat is mutatja”).

Azt gondolom, hogy módszertani szempontból itt egy általános jelentőségű kérdés rejlik. Ungváry válaszában is közli, hogy nem a korban bevett identitásjelölő fogalmak elemzésére, társadalomképek boncolására vállalkozott. Ezt valóban nem is tette, de e nélkül a kitűzött – vagy legalábbis a bevezetőben jelölt – célja nehezen elérhető. A társadalomtörténeti háttér megvilágítása és az antiszemita, etnicista gondolkodás meghaladása éppen azt kívánja, hogy szakítsunk a társadalmi struktúra korabeli elképzeléseivel, elemzés alá vonva az identitások képződését és átalakulását, s főként a kategóriák konstrukcióját a különböző társadalomképekben.

Egyrésztől annak a vizsgálatát jelentheti ez, hogy miként alakulnak a sváb-magyar vagy éppen a zsidó-magyar identitás variációi. Ez persze azzal jár, hogy a nagy csoportok kollektivistá felfogásáról – vagyis az Erdei és mások által közvetített korabeli társadalomképekről – lemondva egyedi folyamatokra kell irányítani a társadalomtörténeti elemzést. Történetírói szempontból is gyümölcsöző, ha tiszteletben tartva az egykori emberek életvilágát, nem minősítjük őket egyszerűen zsidónak, svábnak vagy éppen német asszimilánsnak, hanem rekonstruáljuk valódi önértelmezésük folyamatait. Sajnálom, hogy Ungváry hozzászólásomnak erre a kérdésre vonatkozó részére semmilyen értelemben nem reagált.

Hogy másrésztől a különböző társadalomképek elemzése – az identitások teremtésének vizsgálata nélkül is – milyen hasznos lehet, azt már az antiszemitizmus történetére vonatkozó munkák is megmutatták. Kovács Mária a numerus clausus törvény születését vizsgálva éppen a korabeli érvelések kvázi szociológiai állításait vetette alá elemzésnek, kimutatva, hogy nem volt helytálló a diplomás munkanélküliséggel vagy az elcsatolt területekről beáramló értelmiségiekkel való

argumentáció, s az sem áll, hogy a zsidóság „elfoglalta” volna a helyet mások elől, mert a zárt számot azután nagy nehézségek árán tudták csak feltölteni, vagyis nemigen voltak olyan aspiránsok, akiknek nem jutott hely a zsidók jelenléte miatt az egyetemeken.² Bár a Kovács Mária által az egész két háború közötti korszakról levont következtetéseket más tekintetben túlzónak tartom, azt gondolom, hogy megközelítésmódja alkalmasabb a korabeli antiszemita diskurzus elemzésére, mint Ungváry eljárása.

Megoldatlan probléma marad ugyanis Ungvárynál, hogy hogyan kapcsolja össze a társadalomszerkezetről mondottakat – aminek bemutatása szerintem önmagában is problémás, mert mélyebb elemzés nélkül támaszkodik korabeli társadalomképekre – a szövegeket létrehozó vagy az antiszemita intézkedéseket kialakító egykori szereplők tevékenységével, a „tettek motivációjával”. Persze általában is a történetírás egyik legnehezebb problémája a struktúrák és a cselekvők világának összekapcsolása. E megoldatlanságból fakad az a probléma, hogy Ungvárynál nincs magyarázat arra, miért valósulnak meg adott időpontban egyes antiszemita igények, s marad el mások megvalósulása. „Utólag szinte érthetetlen, hogy miért nem sikerült elérni az előterjesztőknek, hogy javasataik [...] akár csak tárgyalásra kerüljenek” (Ungváry 2013: 96) – írja például számos, a nemzetgyűlésben benyújtott antiszemita tervezetről, amelyek a numerus clausus elfogadásának idején – az egyetemi korlátozás ügyével ellentétben – ad acta kerültek. Az általa vázolt strukturális feszültségekből és eszmei politikai tájképből ez valóban érthetetlen is, mert abból következnek ezek az igények. A sokszereplős, tényleges politikai folyamatok elemzésével – vagyis a cselekvők világának rekonstruálásával – nyilván meg lehetne találni azokat az ellenerőket, amelyek ekkor esetleg csendes, de hatékony ellenállással zátonyra futtatták ezeket a törekvéseket. Vagy a társadalmi struktúrák a korabeli forrásoktól elszakadó elemzésével igazolni lehetne, hogy a szociális feszültségekből nem következtek szükségszerűen ezek az antiszemita igények, melyek a jogegyenlőség politikai kultúráját is elmosták.

Meglátásom szerint a társadalmi struktúra és a cselekvés világa viszonyának megoldatlanságából fakad az is, hogy Ungváry álláspontja könyve központi témájával kapcsolatban ingadozik. Egyik recenzense megállapítása szerint „[a]bban az újabbban felmerült dilemmában, hogy az 1919-es fehérterrortól és az 1920-as – a polgári magyar állam történetében első – jogfosztástól (numerus clausus) egyenes út vezetett-e a zsidótörvényekig, illetve deportálásokig, Ungváry nemleghesen foglal állást”, s az ismertetés idézi is – teljes egyetértéssel – a könyvből az ezt alátámasztó szöveghelyeket.³ Egy másik bíráló viszont a könyvet olvasva úgy látta, Ungváry „[l]eszögezi, hogy a numerus clausus és a zsidótörvények alapvetően »ugyanannak az antiszemita politikának« voltak termékei (115), és azt hangsúlyozza, hogy »sokkal nagyobb fokú ideológiai kontinuitás

² Kovács M. Mária 2012: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest.

³ Romsics Ignác 2013: Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944. *Történelmi Szemle* (56.) 1. 156.

állapítható meg a szélsőjobb korai fajvédő és nyilas formációi között, mint azt eddig a kutatás feltételezte» (331)”.⁴ Mindkét recenzens teljes joggal fogalmazta meg álláspontját, mert Ungváry a könyv nagy részében az utóbbi álláspont mellett sorakoztat föl példákat – ilyenkor az általa felvázolt struktúrákép érvényesül, mely kontinuuossá, sőt tulajdonképpen a társadalomszerkezetből szinte törvényszerűen következővé teszi az antiszemitizmust –, az utószóban s néhány más helyen viszont a cselekvők minősítésére koncentrálna az ellenkező álláspontot fogalmazza meg. Itt az egyéni felelősség terminusaiban eltűnnek a társadalmi és mentális struktúrák következményei. Ezzel Ungváry tulajdonképpen magyar vonatkozásban reprodukálja a holokauszt eredetével kapcsolatos vita két ismert álláspontját – intencionalista megközelítés kontra intézményi, strukturalista magyarázat – anélkül, hogy reflektálna ezekre, illetve hogy valamiképpen összehangolná a két álláspontot.

Véleményem szerint a „nyilas értelmiség” Ungváry általi értékelésének sajátosságai is abból következnek, hogy a szerző nem függetleníti ábrázolását attól a társadalomképtől, amely nagy vonalakban a szélsőjobbnak is sajátja volt. A válaszban leszögezi, hogy idevonatkozó megállapításai a pártállami idők sematikus nyilas értékeléséhez képest jelentettek újdonságot, és hogy mások nagyon is inspirálónak tartották őket.⁵ Készséggel elismerem, hogy a nyilas politikai gondolkodás – és egyes képviselői életútjának – bemutatásában Ungváry újat hozott a korábbi egyoldalú, részben egyszerűen félrevezető szakirodalomhoz képest, s azt is, hogy a nyilas alakok sorsában, akiknek erkölcsi motivációira Ungváry a könyvében utal, fel lehet lelteni akár nagy írók tollára méltó drámai ellentmondásokat is. Nem tudom ugyanakkor, hogy nem értékeli-e túl e szerzők intellektuális teljesítményét, akiknek szociális és történelmi kérdésekre vonatkozó gondolatmenetei azért nem túl mélyenszántóak.⁶ De a fő észrevételem az volt, hogy a nyilas társadalomképet alapelemeiben túlságosan is magától értetődőként kezeli Ungváry, s ezt továbbra is fenntartom. Másrészt pedig nem értem, hogy a nyilas gondolkodás képviselői esetében tanúsított megértés „szociális” szempontjaik és életútjuk fordulatai iránt a legtöbbször miért nem jár ki az értelmiségi és politikai paletta más szereplőinek. Véleményem szerint elcsúszik az értékelés így, mert a többi szereplőt Ungváry rendszerint sommás erkölcsi (és egyéb) minősítésekkel illeti. Teleki például „elvszerűtlen”, „következetlen”, „inkonzekvens”, „dilettáns”, és „teljes szellemi eltévelyedésben” élt (Ungváry 2013: 371, 377). Illyés a „züllés mértékét illusztrálja (Ungváry 2013: 297). Sorolhatnánk

⁴ Laczó L. Ferenc 2013: *Struktúrák és erkölcsök. BUKSZ* (25.) 1. 31.

⁵ Ungváry azon állítása a válaszban, hogy nem bizonyítom, miben helytelen a Málnásíró, Keck Antalról, Omelka Ferencről és Fiala Ferencről általa adott értékelés, meglepő, ugyanis közülük Fiala – bár újságíróként és szerkesztőként a nyilas sajtó központi alakja volt – nem szerepel a könyvében.

⁶ Málnási Ödön például saját, *A magyar nemzet őszinte története* című könyvének megjelenését (1938), amelyben párhuzamot von a magyar történelem és Jézus kálváriája között, a magyar történelem 12. kálváriastációjának minősítette. És Málnási még a képzettebb, olvasottabb nyilas értelmiségiek közé tartozott.

még az egyoldalú, sommásan ítélkező minősítéseket (néhányat Romsics Ignác is szóvá tett ismertetésében). Számomra csalódást jelentett, hogy az utószó a megannyi fölmerülő historiográfiai kérdésben való állásfoglalás helyett főként erre az ítélkező dimenzióra korlátozódott, s Horthy, Imrédy, Teleki, Bárdossy erkölcsi rangsorba rendezésével foglalkozott.

Mindez a történeti szakmunkák és az emlékezetpolitikai állásfoglalások műfajának és kontextusának különbségeivel függ össze. Válaszában Ungváry szemre veti, hogy liberális, konzervatív vagy éppen baloldali elvek szerint kívánom értékelni a múltat. Holott épp ellenkezőleg, azt kifogásoltam könyvében, hogy az e politikai szempontokra alapozott ítélkezést – ráadásul ingázva a liberális, konzervatív vagy baloldali álláspontok között – közvetlenül beleviszi a történeti elemzésbe. Emlékezetpolitikai állásfoglalásoknál, amikor – röviden – arról van szó, hogy mai önértelmezésünket a múlthoz való kritikus viszonyon keresztül határozzuk meg, a politikai értékválasztások (és erkölcsi megfontolások) elkerülhetetlenek. Történeti szakmunkákban viszont a mai politikai értékek közvetlen érvényesítése nyilvánvalóan rövidre zárt ítélkezéshez vezet, s egy precíz fogalmi apparátus helyén éppenséggel megnehezíti a folyamatok és események megértését. Ezért hiányoltam, hogy Ungváry nem reflektál arra, miként lehet a történetírói elemzés eredményeit áttemelni a korszakról való „mérlegkészítés” emlékezetpolitikai műveletébe, azaz a tudományos kontextusból a versengő identitásmegfogalmazások politikai összefüggései közé.

Ungváry Krisztián

Zárás helyett

Ismételten csak köszönetet mondhatok recenzensemnek. Erre több okom is van. Elsősorban az, hogy ilyen vitákra sajnálatosan ritkán kerül sor, pedig véleményem szerint ezek sokat segíthetnek abban, hogy a vitatkozó felek saját – általában a vita után is eltérő – álláspontjukat pontosabban fogalmazhassák meg. Bódy írása kifejezetten ebbe az irányba hat, hiszen nem untatja itt az olvasót olyan észrevételekkel, amelyek munkám koncepcióját egyáltalán nem érintik és csak apróbb tárgyi tévedésekre koncentrálnak.

Recenzensem korábbi írásában is szóvá tette, hogy reflektálatlanul használom Erdei kettőstársadalom-modelljét, mivel szerinte egyáltalán nem magától értődő, hogy ezt kellene használnom. Készséggel elismerem azon felvetését, hogy Erdei elmélete csupán egy koncepció – az egyik „lehetséges más társadalomképek mellett” –, azonban az a véleményem, hogy Bódy ezen a ponton olyasmit kér számon rajtam, ami nem tartozott vizsgálatom tárgyához. Több oka is van annak, hogy ezt gondolom.

Egyrészt az, hogy ennek a kötetnek nem az volt a célja, hogy társadalomtörténeti elméleti konstrukciót dolgozzon ki (ez egy másik – recenzensem szívéhez bizonyára közelebb álló – könyv lehetne), hanem az, hogy a címében megfogalmazott három témakört (diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus) úgy dolgozza fel, hogy az társadalomtörténeti szempontból is elhelyezhető legyen.

Biztos, hogy mondanivalóm sérülhetett volna attól, ha nem kellően reflektáltan használtam volna egy konstrukciót. Recenzensem igen sok ellenvetést tett művemmel kapcsolatban, de érvelése során azt nem mutatta ki, hogy az általam bemutatott folyamatokra hol lett volna épp az említett kettőstársadalom-elmélet annyira torzító hatással, hogy az használhatatlanná tenné munkámat. Ráadásul értelmezési keretként nem is használhattam Erdei koncepcióját, már csak azért sem, mert munkámból a „marxi teleológia” reményeim szerint teljességgel hiányzik.¹ Egy Erdei-szöveget használtam forrásnak: 1943-as balatonszárszói beszédét. Ebben még ő is összemosta az antikapitalista mondanivalót az antiszemitizmussal, hiszen a zsidótörvényeket önmagukban hasznosnak tartotta, mondván, hogy azok előkészítik a permanens forradalmat. Ezek után engem azzal szembeíteni, hogy én kritikátlanul átvettem bármit is Erdeitől, meglehetősen furcsa vállalkozás.

Nem állja meg a helyét az a megjegyzése, hogy én válaszómban saját könyvemmel vitatkozom, amikor azt állítom, hogy annak célja „a tettesek motivációjának” bemutatása, míg a kötetemben az is szerepel, hogy társadalomtörténeti magya-

¹ Ha valamit használtam ebben a kérdésben, az Karády Viktor koncepciója volt, ami azonban Erdeiével nem azonos. Természetesen lehet ezt is vitatni, de akkor ezt kell kimondani, és nem Erdeire hivatkozni.

rázatot kívánok találni a magyar antiszemita politikára. Önmagában a két állítás ugyanis egyáltalán nem zárja ki egymást, és én sehol sem állítottam bármelyik kizárólagosságát. Ugyanez a gondom az „úri” = gentry, illetve keresztény középosztály kapcsán, amikor recenziómban fogalmi tisztázatlanságot vél felfedezni csupán azért, mert egy félmondatban részletesebb magyarázkodás nélkül a kettőt együtt említetem. Holott a helyzet szerintem egyértelmű. Az egyik a másik részhalmaza. Attól, hogy minden gentry a keresztény középosztály része, még nem mindenki gentry, aki utóbbiba tartozik. Ennek ellenkezőjét kötetem sehol sem állítja.

Recenziómban megismétli a véleményét, hogy én reflektálatlan adatokkal együtt sokszor problematikus kontextusokat is átveszek különböző szerzőktől. Meg kell ismételnem azt az ellenvetésemet, hogy erre korábbi terjedelmes recenziója sem hozott meggyőző példákat. Érdekesebb lett volna, ha arra kapok recenziómtól választ, hogyan lehet az, hogy az elfogult antiszemita szerzők adatai lényegében azonosak a megbízhatónak tekintett személyek adataival? Emellett fontosnak tartom leszögezni, hogy elemzésemben én a negatív példának tekintett Bikkal és Ulain adatait csakis kiegészítő jelleggel használtam. Állításaim lényegi részét mindig a szakirodalom által kanonizált személyekre (Matolcsy Mátyás és Kovács Alajos) építettem, akikről egyébként – és ez egy szép csavar a történetben – épp én mutattam ki először, hogy ők is sokszor mennyire antiszemita értelemben használták ezeket, hogyan manipulálták adatsoraikat annak érdekében, hogy azok antiszemita koncepciónak legyenek alárendelhetőek. Vagyis éppen az állítólag átszivárgó kontextusokat „lepleztem le”, amikor rámutattam például arra, hogy az általuk sugallt „át nem eresztő réteg” (azaz a zsidóság) a középosztály és a szegények között csupán fikció, mivel a zsidóság természetes szaporodásának rendkívül alacsony mértéke, valamint a középosztály bővülése miatt nem lehet arról beszélni, hogy a polgárosodást a zsidóság lehetetlenítené el.²

Bódy ismét szememre hányja, hogy használtam a Kovács adataira alapozott táblázatot, amely a *Sárkány* című folyóiratban jelent meg annak illusztrálására, hogy a középosztályon belül a „törzsökös magyarság” kisebbséget alkot. Ha jól értem, akkor szerinte még az sem állítható, hogy a táblázat adatainak racionális magja lenne. Azonban az a helyzet, hogy a táblázat adatai, ha azt valaki például összeveti Szakály Sándornak a magyar katonai elitről készített feldolgozásával (amelyet tudtommal osztatlan elismerés övez mind a mai napig), teljes megerősítést nyernek. A 414 személyből 116 (28%) esetében mindkét szülő német nevű, 41 (10%) esetben az apa, 69 (16%) esetben pedig az anya családneve német.³ Ez természetesen semmit sem árul el az érintettek önazonosságáról,⁴ de nem is

² Világosabb pillanataiban ezt Kovács Alajos el is ismerte, mint ahogyan erre könyvemben utalok is. Matolcsy Mátyás sajnos nem.

³ Szakály Sándor 2003: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és adattár*. Ister, Budapest. A statisztikában azokat az eseteket, ahol az anya vagy az apa családneve nem volt megállapítható, természetesen nem szerepeltettem.

⁴ Azt más forrásokból kimerítően tudhatjuk, hogy ezek a német asszimilánsok sokszor radikális magyar nacionalistákká váltak, arról viszont még egy adatot sem publikált senki, hogy közülük akár csak egy személy is magát a német érdekek képviselőjeként definiálta volna.

ez a kérdés, hanem származásuk – amire viszont a családnév ebben a korszakban még elég pontos fogódzót ad.

Bódy szerint a társadalomtörténeti háttér nem mutatható be anélkül, hogy ne elemeznénk az identitások képződését és az ezzel kapcsolatos kategóriák konstrukcióját: „Történetírói szempontból is gyümölcsöző, ha tiszteletben tartva az egykori emberek életvilágát, nem minősítjük őket egyszerűen zsidónak, svábnak, vagy éppen német asszimilánsnak, hanem rekonstruáljuk valódi önértelmezésük folyamatát.” Ezzel teljesen egyetértenék, ha arról lenne szó, hogy valaki a német vagy zsidó középosztály asszimilációs modelljeinek bemutatásával kívánna foglalkozni. Munkám azonban nem erről szólt, sem címében, sem másutt nem ígért ilyen tartalmat. A közérthetőség érdekében ettől függetlenül helyenként teszek utalásokat arra, hogy az asszimilációs kísérletek milyen kényszerpályákon mozogtak.⁵ Az erre vonatkozó szakirodalom egy részére is utalok. Azt viszont egyáltalán nem értem, miért kellene a „nagy csoportok kollektivista felfogásáról” lemondva csupán „egyedi folyamatokra irányítani a társadalomtörténeti elemzést”? Ha ezt tennénk, azzal azt jelentenénk ki, hogy a mikrotörténetírás az egyedül üdvözítő út. Ehhez képest azonban a prozopográfia, azaz bizonyos csoportok kollektív ismertetőjegyeinek leírása bevett társadalomtörténeti módszer, amelyet Kubinyi András, Mályusz Elemér vagy Bónis György már évtizedekkel ezelőtt is folytatott, sőt Kubinyi ezzel kapcsolatos nézeteit annyira fontosnak tartotta, hogy a *Korall*-ban megjelent interjúban is utalt rá.⁶

Recenzensem annak bizonyítására, hogy a társadalomképek elemzésének szerrinte vélt elmaradása milyen hibákhoz vezethet, beszédes példát hoz: a numerus clausus törvény azon állítása, amely szerint a diplomás munkanélküliség, illetve az elcsatolt területekről beáramló értelmiségiek miatt volt szükség az intézkedésre, téves, mert ahogyan azt Kovács M. Mária is megállapítja, a zárt számokat alig tudták feltölteni jelentkezőkkel. Ezzel a példával több bajom is van.

Egyrészt az, hogy magam is ugyanazt írom erről, mint Kovács M. Mária. Kiemelem, hogy az intézkedésben korántsem csak effajta „racionális” szempontok játszottak szerepet. A következményeket pedig végképp nem hallgatom el: könyvem 170. oldalán épp társadalomtörténeti szempontból elemzem azt a szituációt, amit a törvény okozott azzal, hogy az elégséges teljesítményű „keresztényt” a kiváló zsidó származású mellé ültette. Szó sem lehet tehát arról, hogy én azt sugallnám, mintha a numerus clausus funkcionális szempontból kiválóan működő intézkedés lett volna. Épp ellenkezőleg!

Egyébként a Bódy által említett példa egyáltalán nem jelent ellentmondást, mivel a numerus clausus célja nemcsak az értelmiségi munkanélküliség meg-

⁵ Például amikor a zsidó- és németellenesség összefonódását említem, vagy a hidasi elnémult harangok kapcsán a népiek között kialakuló hisztériát tárgyalom. Azt is megírom, hogy a „keresztény kurzus” meghatározó személyiségei között rendkívül nagy arányban voltak asszimilálódott magyarországi németek, akik egyébként a németekkel minden közösséget megtagadtak és a magyar nacionalizmus fő hordozóivá váltak.

⁶ Kubinyi András 2005: Miért lettem a középkor kutatója? *Korall* (6.) 21–22. 218–244.

szüntetése volt, hanem – mint ahogyan azt több helyen kiemelem – a zsidóság visszaszorítása is, és ezt a célt a törvény középtávon el is érte.

Bódy szerint nem kínálok magyarázatot arra, hogy miért valósulnak meg adott időpontban egyes antiszemita igények és miért maradnak el mások, mert nem elemzem a sokszereplős tényleges politikai folyamatokat. Ehhez képest könyvemben mindig „mozgástér és kényszerpálya” koordinátaiban írok ezekről a kérdésekről. Külön fejezetek szólnak arról, hogy Bethlen hogyan futtatott zátonyra bizonyos törekvéseket. Külön elemzés tárgyát képezi az is, hogy milyen nem antiszemita kezelési recepteket talált a mindenkori kormányzat a szociális problémákra, hogy mi volt ebben a Felsőház és Horthy szerepe. Végül az egész kérdéskör Imrédyvel nyer bemutatást, aki először formálisan egyáltalán nem antiszemita tartalmú, de intenciójában mégis antiszemita intézkedéscsomaggal végrehajtja Magyarország egyetlen komoly és sikeres államháztartási reformját (Győri program).

Annak bizonyítására, hogy könyvemből több interpretáció is kiolvasható (mert központi témámmal kapcsolatban „ingadozom”), Bódy azt hozza fel, hogy egyik recenzensem szerint az a véleményem, hogy az 1920-as numerus clausus és az 1938-tól meginduló antiszemita törvényhozás között nincsen „egyenes út”, míg ezzel szemben másik recenzensem azt emeli ki, hogy ez a kettő alapvetően ugyanannak az antiszemita politikának a terméke. Nézetem szerint a két állítás nem mond ellent egymásnak. Az első állítás arra utal, hogy nem volt szükség-szerű, hogy Magyarország 1938-ban oda érkezen, ahová érkezett, mivel számos más lehetőség is kódolva volt a rendszerben. A másik állítás pedig arra utal, hogy az 1920-as és az 1938-as intézkedések egymással rokonok, de nem tesz semmilyen megállapítást arra vonatkozóan, hogy mi történt 1920 és 1938 között! Pedig erről könyvem nem egy fejezete szól, hiszen épp az volt a célom, hogy bemutassam: a rendszerben számos lehetőség rejlett, és politikusain múlott, hogy ezekből milyen utakat választ. Bethlen egyértelműen letette voksát a nyílt zsidóellenes intézkedések ellen, Gömbös szíve szerint ezeket bevezette volna, de ezt politikailag nyíltan nem tehette meg, és átalakítási terveibe rövid távon belebukott, azonban Imrédy sokkal professzionálisabban megfogalmazott és először rejtetten antiszemita intézkedéscsomagját a rendszer ellenerői már nem tudták leszerelni.

Egy dolgot készséggel elismerek: a kötetben részletesebben tárgyalnom kellett volna, hogy az általam nyújtott interpretáció hogyan illeszkedik az intencionalista, illetve funkcionalista magyarázatokhoz, illetve hogyan kívánja meghaladni azokat. Mentségemre szolgáljon, hogy Magyarországon ez az értelmezési keret is majdnem ismeretlen (sajnos), és én nem elméleti munkát kívántam írni. Többek között az is volt a célom, hogy a történelem iránt komolyabb érdeklődést mutató olvasónak legyen hová fordulnia, ha arról kíván többet megtudni, milyen tartalmak lehetnek egy Horthy-utcaelnevezés vagy egy német megszállást megörökítő emlékmű mögött. Nem tagadom tehát emlékezetpolitikai intenciómat, azt viszont tagadom, hogy egy ilyen intenciótól az is elvárható, hogy „csak” liberális, konzervatív vagy baloldali alapon álljon.

Ami egyébként a historiográfiai kérdések tárgyalásának rövidegét illeti, ott lehet, hogy eddig tévedésben voltam. Azt hittem ugyanis, hogy sokkal hitelesebb, ha nem én próbálom megírni, hogy munkámat pontosan hogyan is helyezze el az olvasó az intencionalista és a funkcionalista iskola termékei között. Ehhez előszavamban adok ugyan támpontokat, de szerintem ez a recenzens feladata lenne (esetünkben lett volna, mivel erről Bódynál nem olvastam). Götz Aly és Christian Gerlach a holokauszt talán legismertebb innovatív német kutatói. Ha már eddig nem tettem teljesen nyilvánvalóvá,⁷ akkor most tartozom azzal, hogy bevalljam: munkám az ő szemléletükre épült.

Bódy kritikával illette jelzőim használatát, anélkül azonban, hogy csak egy esetet elemzett volna, amikor az adott kifejezés túlzásnak minősíthető. Teleki kapcsán bárki visszanezheti, amit írtam – meglepne, ha akár egy esetben is túl erős lett volna az a jelző, amelyet használtam. Ablonczy Balázs ugyan jóval kevesebb jelzőt használ, de Teleki bizonyos gondolatait ő is az „abszurdum” kifejezéssel illeti.⁸

A népi írók esetében elismerem, sokszor túlzásnak tűnhet az a szigorúság, amellyel az ő álláspontjukat bemutatom. Itt azonban mentségemre kell felhoznom, hogy szemben például a nyilasokkal, akiket máig bünbaknak használ a magyar politika, a népiek kiemelt helyzetet élveznek. A népi írók működése sokrétű, és nem redukálható rasszizmusra illetve antiszemitizmusra. Számos képviselőjük azonban nem volt mentes ettől. Általam is kritizált gondolataik Csurka István halálától függetlenül szinte változtatás nélkül vannak jelen a magyar közgondolkodás fősodrában – ehhez elég, ha valaki elmegy az Új Színházba, vagy kinyitja a *Demokratát*, a *Magyar Hírlapot*, vagy megnézi az Echo TV adásait. Prominenseik dotálására az állam jelenleg nem kevesebb mint 250 millió forintot fordít, amennyiben külön „Rendszerváltás-történeti Kutató Intézetet” gründolt Bíró Zoltánnak, aki sajátos harmadikutas nézeteit 2013. december 10-én nemzetközi közönség előtt is előadhatta. A népi íróknak tagadhatatlan és komoly érdemeik vannak, és erről azt hiszem, meglehetősen sokat tudunk, hiszen ők ma is a nemzeti kánon részei. Ezzel szemben azok az eltévelyedések, amelyek közvetlenül tevékenységükkel függnek össze, kevésbé feltártak, holott a mai emlékezetpolitikát mélyen áthatják.⁹ Ebből adódóan úgy gondolom, hogy a népi írók ezen oldalát (tisztelet a kivételnek) nagyobb reflektorfénybe kell állítani.

Bódy azon felvetését, hogy elszakadok a történeti elemzéstől, mert közvetlen politikai ítélezést viszek bele munkámba, naivitásnak tartom. Értékválasztástól mentes történetírás ugyanis nincsen, mert a történész már azzal is érté-

⁷ Götz Aly az egyik legtöbbet idézett német szerző könyvében.

⁸ Ablonczy Balázs 2005: *Teleki Pál*. Osiris, Budapest, 405.

⁹ Példa erre a Magyar Rádió 2013. december 26-án sugárzott *Életmentő történetek* című műsora, amelyben a hálátlan zsidók szembeállítására szerepelt az őket tömegesen mentő keresztények önzetlenségével. A szöveg lényegében annak a meglehetősen szerencsétlen diskurzusnak a felújítása volt, amit Németh László, Sinka István és társaik 1945 után a nemzeti felelősség kérdéséről egymás között folytattak. Mindez emellett bizonyos szempontból a hírhedt Shylock-metaphora továbbgondolásának is tekinthető. Részletekre lásd Standeisky Éva 2005: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet, Budapest.

kel, hogy milyen forrásokat szólaltat meg és milyeneket nem. Utolsó kérdésére, amelyben hiányolja, hogy nem reflektáltam arra, hogy miként lehet elemzésem eredményeit átemelni a korszak emlékezetpolitikai műveletébe, nehezen tudok válaszolni, mert az előbb említettek miatt szerintem egy történelmi szakmunka minden további nélkül alkalmas emlékezetpolitikai állásfoglalások alátámasztására is.¹⁰ Hogy egy példát adjak erre: Romsics Ignácnak *A magyar birodalmi gondolat* címmel tartott akadémiai székfoglalója¹¹ minden gyanú feletti történelmi szakmunka. Ennek ellenére még a jelzőkkel rendkívül takarékosan bánó szerző sem állja meg, hogy bizonyos jelenségeket ne „megalomán paranoia” vagy „történelmi dilettantizmus” kifejezésekkel illessen. Ráadásul gondolatait egyértelmű aktuálpolitikai üzenettel zárja: „A rendszerváltással ismét új helyzet állt elő. Bár az elmúlt években több 1945 után eltemetett avítt, sőt ordas eszméről kiderült, hogy valójában csak tetszhalottak voltak, s koporsójukból kikelve ma ismét itt kísértének közöttünk, a birodalmi gondolat *redivivusa* napjainkig nem következett be. Mindannyiunk felelőssége, hogy ne is következzenek!” Egy Horthy-korszakkal foglalkozó kötet kapcsán ehhez nem tudok mit hozzátenni.

¹⁰ Hogy saját példát is adjak erre, *Budapest ostroma* címmel megjelent PhD-disszertációm egyszerre lehetett történelmi szakmunka és rendszeres aktuálpolitikai hivatkozási alap a legkülönbözőbb politikai erők számára. Az I. kerület polgármesterétől egészen Novák Elődig terjedt azok sora, akik ezt a munkát különböző kontextusokban ugyan, de emlékezetpolitikai rendezvényeken megemlégtették vagy hosszasan idézték.

¹¹ Legutóbb megjelent: *Mozgó Világ Online* 2012. augusztus. <http://mozgovilag.com/?p=5769> – utolsó letöltés: 2013. január 10.

A budapesti pénzpiac a 19–20. században

Kövér György: A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok.

(Várostörténeti tanulmányok.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2012. 434 oldal.

Közel egy emberöltő munkája fekszik ebben a vaskos kötetben, húsz banktörténeti írás, melyek közül a legelső 1984-ben, az utolsó 2011-ben jelent meg. Az első tanulmány megjelenésekor már és még nem léteztek valódi bankok Magyarországon, és maga a banktörténet mint diszciplína sem volt ismert. A II. világháború előtt született néhány munkát leszámítva,¹ Magyarországon elmaradt a banktörténet és a vállalkozástörténet önálló tudományágként való megjelenése a II. világháború utáni évtizedekben. A bankrendszer államosítását követően a vállalkozástörténet üzemtörténetté alakult, amely a tőkés vállalatot az osztályharc színtereként ábrázolta, témája elsősorban a gyártási eljárások, technológiák leírása lett, és szinte egyáltalán nem vizsgálta a vállalatvezetést, a vállalkozások pénzügyi, kereskedelmi tevékenységét. Ezekben a munkákban a vállalkozó alakja vagy meg sem jelent, vagy mint kizsákmányoló tőkést mutatták be. Az üzemtörténészek előszeretettel írtak a nagyipari vállalatoknak, a munkásmozgalom fellegvárainak a múltjáról, ám a bankokról, biztosítóintézetekről, kereskedelmi vagy közlekedési vállalkozásokról egyáltalán nem készült ekkoriban feldolgozás. Bár a vállalkozó a 60-as, 70-es évektől újra a történeti kutatás témája lett, az első banktörténeti munkákra a nyolcvanas évekig kellett várni. Ránki Györgynek a Magyar Általános Hitelbankról 1982-ben megjelent úttörő írását leszámítva,² Kövér György volt az, aki újra meghonosította a pénzintézetek és pénzemberek múltját elemző műfajt itthon, megismertette olvasóit a váltó, a lombardkölcson és a parciális obligáció természetrajzával, egy olyan korban, amikor kezdték újra felismerni a hitel és a bankok jelentőségét.³

A pesti City öröksége című kötet az elmúlt évtizedek kutatásainak összefoglalása, itt olvashatjuk azokat az új munkákat, amelyek nem jelentek még meg, és azokat a korábban írtakat is, amelyek eddig nehezen voltak hozzáférhetőek. A könyv a címében is utal arra a kérdésre, amelyre mindegyik tanulmány keresi a választ: milyen örökséget hordoz Budapest egykori pénzügyi negyede; kik hozták létre, kik éltették a pesti Cityt a 19. században és a 20. század elején; hogyan, miért, mikor jöttek létre, miként működtek a 19. század pénzközvetítő intézményei? Bár az írások mindegyike önálló tanulmányként született, mégis meglepően szervesen épülnek egymásra, mindegyik hozzátesz néhány fontos új szempontot az összképhez. A kötetet elolvasva, olyan világba merülhetünk alá, amely

¹ Többek között: Vargha 1885; Pólya 1895; Engel – Bartha 1914; Alföldi 1928; Szádeczky-Kardoss 1928; Jirkovszky 1944; 1945.

² Ránki 1982.

³ Az első írások között találjuk: Kövér 1984; 1986; 1987a; 1987b.

rég elsüllyedt ugyan, de lenyomatában, örökségében, a ránk hagyományozott építészeti, tárgyi emlékekben máig jelen van.

Nehéz lenne besorolni valamilyen részdiszciplína alá a kötetet, hiszen nemcsak a gazdaságtörténet, vállalkozástörténet vagy a pénz- és banktörténet iránt érdeklődők, de a társadalomtörténet, a város-, a mentalitás- vagy a családtörténet művelői is haszonnal forgathatják az írásokat. A kötet megkerülhetetlen olyan alapvető kérdések tanulmányozásához is, mint a családi vállalkozás⁴ vagy a menedzseri vállalat történeti evolúciója. Az elemzésekben nagy súlyt kap a családi vállalatok szerveződése, a családi, rokoni viszonyok üzleti szerepe. A szerző rendkívül sok nézőpontból közelít a tárgyához, sok izgalmas kérdést tesz fel, és olyan invenciózusan használja a forrásokat, olyan sokféle tudással elemzi a kérdéseket, ami egyedülállóná teszi a könyvet. Egy eddig alig ismert, komplex történet árnyalt felfejtése bontakozik ki a kötet lapjain, a hazai hitel- és bankrendszer megjelenése, a kiépülő pénz- és tőkepiac szereplői közötti kooperáció és rivalizálás, bankok születése és bukása, pénzügyi-gazdasági válságok és békés növekedési periódusok váltakozása. Apák és fiúk generációi követik egymást a változó történeti időben és térben. Bár a történet alapvetően egy szűk területen, a pesti Lipótvárosban, a Nádor utca és a Szabadság tér körüli utcákban játszódik, de helyszínként feltűnik a császárváros és a birodalom több pénzügyi központja is: megismerjük „a pest-wienerisch” vállalkozók típusát, a vidéki, feltörekvő városokból elszármazott bankárokat. A helyi piacok, a pesti bankok tevékenységének analízisét a nemzetközi bankkonzorciumok, külföldi kötvénykibocsátások és a nemzetközi tőkeáramlás elemzése egészíti ki.

Hihetetlenül sok szereplője van a kötetnek, sok remekbe szabott portrét, családképet találunk az írásokban. Az aprólékos kutatómunka eredményeként megelevenednek a Kállay család tagjai, a Wodianerek, megjelenik Krausz Simon, Wahrmann Mór, Kornfeld Zsigmond és Pallavicini Ede. A szikár banktörténeti elemzést mikrohistóriai látószög és társadalomtörténeti háttér egészíti ki. A struktúrák és a makroökonómiai összefüggések mögött ott találjuk az egyes intézményeket és egyéneket, a családokat, a szűkebb és tágabb üzleti és szociális hálót. Megismerjük nemcsak a családok, de a cégek történeti demográfiáját is: hogyan kapcsolódott össze a firmák életciklusa a családokéval. Az egymás után sorakozó tanulmányokban sokszor bukkan eléink ugyanaz a bankház, család,

⁴ A családi vállalat történeti vizsgálata az utóbbi évtizedek népszerű témája lett, és a kutatók eredményeként alapvetően megváltozott a családi tulajdonban, családi irányítás alatt álló cégek megítélése. Míg korábban konzervatív, alkalmazkodásképtelen és anakronisztikus vállalkozási formaként ábrázolták, amelyet szükségszerűen szorított ki idővel a menedzseri vállalat, ma már sokkal pozitívabban az összkép; az iparosodás kezdetén a családi cégek tudtak a leginkább alkalmazkodni a kor nagyfokú üzleti, piaci bizonytalanságához, a gyenge jobbiztonsághoz, a bizalomra épülő hálózatok sarkalatos elemét alkották. A család által biztosított erőforrások: a munkaerő, a tőke, az információ és a szakmai tudás nélkülözhetetlenek voltak a vállalkozások létrehozásához és sikerességéhez. A családi vállalkozások a későbbi századokban is tartósan fennmaradtak, és máig meghatározó szerepet játszanak a fejlett és fejlődő országok gazdaságában egyaránt. A téma néhány alpmunkája: Kocka 1995; Rose 1996; Colli 2003; Colli – Rose 2010.

bankár vagy kereskedő más-más időpontokban és összefüggésekben: így bomlik apránként ki az ágas-bogas történet és áll össze a kép.

A kötet öt nagyobb fejezetre tagolódik. Az első, bevezető fejezet (*Bevezetés*) első tanulmánya (*A magyar banktörténetírás helyzete és hagyományai*) áttekintést ad a magyar banktörténeti kutatásokról, bemutatja a kezdeteket és a folytatás nehézségeit. A *Folytonosság és megszakítottság a magyar banktörténetben* című, eddig még nem publikált konferencia-előadás pedig a hitelrendszer 19. századi genezisét, válságokkal tarkított evolúcióját mutatja be.

A *Reformálódó régi rendszerek* címet viselő második fejezet a 19. század középső évtizedeinek hitelrendszerét vázolja. A nagykállói Kállay család hitelügyeinek gondos elemzése feltárja azt az utat, amely a hagyományos hitelformáktól vezetett a magánbankári, majd a pénzügyi hitelezés felé. Kövér György nem a megszokott módon mutatja be az eladósodott dzsentri hagyományos figuráját, amikor megírja Kállay Béni „kölcson-krónikáját”, hanem egy olyan birtokosról ír, aki nemcsak adós, hanem hitelező, befektető is, aki jól eligazodik saját pénzügyeiben, és ügyesen használja a hagyományos és az újonnan megjelenő hitellehetőségeket; váltóhitelét például családi kölcsönre, majd jelzáloghitelre konvertálja. A kötet számos tanulmányában tapasztaljuk, hogyan kérdőjelezi meg Kövér György a bevett, rögzült sztereotípiákat, így például az eladósodó, lecsúszó dzsentri körüli toposzokat.⁵ *A bankkérdés: két-bankrendszer vagy binacionális bank (1867–1878)* című terjedelmes tanulmány az Osztrák–Magyar Bank létrejöttének előzményeit tárja fel, azt, ahogyan a kiegyezés körüli politikai viták részeként kialakult a jegybankügy koncepciója, és az ellentétes érdekek, érvek, politikai erők összecsapását követően, megszületett a kompromisszum az Osztrák Nemzeti Bank duális átalakításáról.

A könyv egyik korábban máshol meg nem jelent írása *A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora” 1847–1873* című hetvenoldalas tanulmány. A kézirat zöme még 1988–1989-ben íródott, a pénzváltókról szóló záró fejezet pedig kifejezetten a kötet kedvéért készült el.⁶ A munka az 1840-es évektől az 1870-es évekig mutatja be a 19. század elejének aranykorán már túljutott, de a pénzközvetítésben még mindig meghatározó szerepet játszó bankárok – ovidiusi utalással – ezüstkornak nevezett korszakát. Fontos tanulság, hogy az intézményesített pénzközvetítés megjelenését megelőző korszak legfontosabb szereplői a 19. század második felében, sőt még a 20. század első évtizedeiben is megkerülhetetlenek maradtak, nélkülük nem érthető meg a hazai banktörténet sem. A tanulmány finom distinkciókat tesz magánbankár és kereskedő-bankár fogalma között, és megállapítja, hogy a hitelrendszer e fontos szereplőinek többsége a nagykereskedelmi tevékenységgel foglalkozók közül került ki az 1840–1850-es években.

⁵ A dzsentri fogalomtörténetének elemzéséről lásd: Kövér 2003.

⁶ Nem először foglalkoztatja a kereskedő-bankár alakja a szerzőt, *A pesti kereskedő-bankár második virágzása és az iparfinanszírozás a 20. század első felében* című, először 1997-ben, a *Replika* hasábjain publikált tanulmánya mintha a most megírt elemzés kiegészítése, az itt leírt történet záróakkordja lenne (Köver 1997).

A pesti kereskedő-bankárok származásának, életútjának, felekezeti hovatartozásának elemzése ismét igazolja, milyen sokrétű volt ez a társadalmi csoport, és cáfolja azt a többek között Szekfű Gyulától származó, igen elterjedt tézist, amely szerint a rendi korszakban és a kapitalizmus kialakulásakor kizárólag zsidó terménykereskedők rendelkeztek pénztökével.⁷ Kövér György szerint „a tételt (beleértve fordított előjelű utánérzéseit is) ideje lenne a funkcióját veszített ideológus mítoszok lomtárába [helyezni]” (151), hiszen katolikus, protestáns és görögkeleti is volt a hitelrendszer működtetői között, s nemcsak terménykereskedők, hanem kézműáruval nagyban kereskedők, bizományi, szállítmányozási és váltóüzletet gyakorlók is képviselve voltak a nagykereskedők között. A zsidó származású nagykereskedők túlsúlya csak az 1870-es évektől figyelhető meg a kereskedő-bankárok körében. A bankok megjelenésével jellemzett átmeneti korszakban a kereskedelemmel, hitelezéssel foglalkozók rendies, felekezeti elven alapuló tagolódását egyre inkább a kereskedelmi funkciók szerinti tagolódás váltotta fel. A tanulmányt a pénzváltó irodák és tulajdonosaik bemutatása zárja, melyből többféle pályávet is megismerhetünk.

A *Bankház- és bankárbiográfiák* című, harmadik fejezetben található tanulmányok egy része (*Rothschild – Sina – Wodianer; Bécsi bankárok az ún. magyar konzorciumban; Wahrmann és fia; Deutsch Ig. és fia; Egy magánbankár a 20. században: Krausz Simon* címekekkel) mintha az ezüstkorról szóló írás szerves folytatása lenne. A bécsi és a pesti magánbankházak, de még kései utódjuk, Krausz Simon is a magánbankári tradíciók képviselői voltak a 19–20. század fordulóján. Az írások egy zárt, nehezen megnyíló világot ábrázolnak, amely kevés írásos dokumentumot hagyott hátra. A szerző mégis bravúros leleménnyel találta meg azokat a forrásokat, amelyek szóra bírhatóak, legyenek azok hagyatékok, végrendeletek, cégbíróági, közjegyzői iratok, főkönyvek, mérlegek, naplók vagy levelezések, esetleg visszaemlékező tanúk, mint Tárai Pál, egykori értékpapír-bizományos.⁸ Ezekből az apró elemekből áll össze a kép, így ismerjük meg a kereskedő-bankároknak külföldön is csak az elmúlt évtizedekben kutatás alá vont alakját.⁹ A szerző bevezeti olvasóit a Rothschild-konzorcium megalakulásának körülményeibe is, felvázolja a magánbankárok, kereskedő-bankárok és az újonnan megjelenő pénzintézetek egymásra épülését, a köztük kibontakozó munkamegosztás természetét.

A *Bankárok és bürokráták: a Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876–1905)* című írás a menedzseri vállalat evolúciójának finom elemzése. Magyarországon még alig foglalkoztak ezzel a kérdéssel, pedig az

⁷ „[Az] a kevés pénzbeli tőke, mivel Magyarország a kapitalizmus beköszöntésekor rendelkezett, szinte kizárólag a zsidóság zsebében volt. Az ország tőkésosztálya már 48 és 67 előtt zsidó volt, mi sem természetesebb tehát, mint hogy a kapitalizmus első munkásai és élvezői is zsidók voltak” (Szekfű 1920: 216).

⁸ Kövér 2002b.

⁹ Wixforth – Ziegler 1994; Jonker: 1996; Wixforth – Ziegler 1997; Reitmayer 1999; Cassis 2009; Pak 2013.

elmúlt évtizedekben a vállalkozástörténeti kutatások egyik kulcskérdésévé vált.¹⁰ A tanulmány azt vizsgálja, hogyan alakult a menedzserek helye, autoritása, kompetenciája a Hitelbankban a 19. század végén és a 20. század elején. Külön érdekessége, hogy bemutatja a bank vezetőinek karrierjét, és megismertet a korántsem csak a bank presztízsenek emelése végett a bankban aktívan tevékenykedő arisztokrata bankárok pályáivével: örgr. Pallavicini Ede, gr. Wickenburg Márk vagy gr. Zichy Nándor, aki egyben a Katholikus Néppárt megalapítója is volt, egyaránt lényeges szerepet játszott a bank életében.

A *Budapesti milliomosok a 19. század végén* című írás szintén most jelenik meg először nyomtatásban, a pesti gazdasági elit tagjait a központi bank legjobb adósairól készített listája¹¹ alapján mutatja be. A tanulmány fontos tanulsága, hogy milyen sok a megalapozatlan sztereotípa a témával kapcsolatban. A vagyonosodás jellemzői, a vagyon struktúrája vagy akár a magánvagyon és az üzleti vagyon összekapcsolódásának módja sem jelez egyértelmű felekezetspecifikus vonásokat; a katolikus és a zsidó vállalkozócsaládok között számos azonosság, párhuzam tárható fel. A felekezetenél fontosabb választóvonalnak bizonyultak a generációk közötti különbségek.

A *Nemzetközi hálózatok* című fejezet szintén több rögzült teóriát oszlat szét a tőkeimport kérdésének, illetve a külföldi tőke hazai pénzintézetekben és államkölcsönökben játszott szerepének bemutatása kapcsán. A *Modernizációs paradigmák és a magyar bankrendszer kialakulása* című tanulmány bemutatja a magyar bankrendszer kialakulását és első súlyos, 1873. évi válságát. A gründolási láz során létrejött, majd a válságban elbukott két pesti nagybank, az Angol–Magyar és a Franco–Magyar Bank mögött – nevük ellenére – valójában kevés külföldi tőke volt, Kövér szerint „kvázi-internacionális bankok” voltak, amelyek üzletpolitikája, beruházási stratégiája nem különbözött lényegesen a válságban végül bécsi segítséggel talpon maradt Magyar Általános Hitelbankétól. A két bank legnagyobb veszteségeit a tárcáikban maradt értékpapírok árfolyamesése és az úgynevezett lebonyolítatlan üzletek okozták: az olyan üzletek és vállalatok, amelyeket már nem tudtak haszonnal értékesíteni. Az Angol–Magyar Bank tőkeerő híján nem volt képes fenntartani érdekelttségét abban a vidéki bankhálózatban sem, amelynek alapításában közreműködött, hamar eladni kényszerült a bankokban levő részvénytulajdonát, ahogy nem volt sikeres a Franco–Magyar Bank szerbiai bankalapítása sem. A két balsorsú pénzintézet történetével még további két írás foglalkozik a kötetben (*A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol–Magyar Bank [1868–1879]; Gründolás 1869-ban. A Franco–Magyar Bank címmel*).

Kövér György több alkalommal írt a kiegyezés évében alapított Magyar Általános Hitelbank történetéről, amelyet a történészi köztudat a bécsi Rothschildok bankjaként tart számon. Az *Osztrák Credit – Magyar Hitel. Az Osztrák Creditans-*

¹⁰ Chandler 1962; 1977; Schmitz 1993; Chandler et al. (eds.) 1997; Chandler 1999; Cassis 1999; Amatori – Jones (eds.) 2003; Blackford 2008.

¹¹ Kövér György már korábban is felhasználta az Osztrák–Magyar Bank legjobb adósairól készült listákat forrásként: Kövér 2002.

talt és a Magyar Általános Hitelbank kartellje (1871–1900) című munkájában Kövér történelmi bravúrral tárja fel és tisztázza azt a komplex és idővel jelentősen módosuló viszonyt, amely a budapesti nagybankot a patinás bécsi magánbankházhoz és a részben általa alapított Creditanstalthez fűzte. A Hitelbank vezetőségének folyamatos és lassú függetlenedése mellett végig fennmaradt a szoros üzleti és tulajdonosi, részvényesi kapcsolat a bécsi pénzüzetekkel, ám 1871-től az együttműködést már változó és időről időre megújított tartalmú kartellszerződés rögzítette. Kövér György a források révén tisztázza a bécsi befektetők tulajdoni arányait, közgyűlési letétjeik alakulását és tulajdonosi stratégiáját. Ez a történet is remek alkalom arra, hogy a szerző olyan elterjedt koncepciókkal polemizáljon, mint a finánc-tőke, a monopolkapitalizmus vagy a modernizáció elmélete,¹² és szembeállítsa velük saját, a források által alátámasztott felfogását. *A Rothschild-konzorcium, a Magyar Általános Hitelbank és a magyar államadósság* című elemzés a magyar állam hitelfelvételének történetét vizsgálja meg a nemzetközi tőkepiacokon.

A pesti City története nem ér véget a világháborúkkal. Az ötödik, záró fejezet (*Rendszerváltozások: a 20. század második fele* címmel) a bankok 1947–48-as államosításától a bankprivatizációig tartó időszakot vizsgálja, főként a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és utódvállalata, a Magyar Külkereskedelmi Bank példáján.

A kötet erényei mellett meg kell említeni néhány dolgot, amelyet hiányoltam a munkából. Telitalálat a kötet címe, tömören és csattanósan fejezi ki, hogy miről szól a könyv, de hiányzik a térbeliség hangsúlyosabb megjelenítése. Az olvasó örülne egy térképnek, szeretné tudni, hol éltek és dolgoztak azok, akikről a kötet lapjain olvashat, merre voltak a bankok, a magánbankházak, a tőzsde, vagy azok a kávéházak, ahol a börziánerek egy kávé mellett a tőzsdei híreket olvasták vagy üzletet kötöttek. Az olvasó szívesen látna képeket a helyszínek mellett a szereplőkről is, hogy még elevenebben léphessenek elénk a könyv lapjainak hősei. Elszórt utalásokban, félmondatokban találkozunk a történetek női szereplőivel. A bankárok, kereskedők feleségei, lányai, özvegyei azonban kevésbé jelennek meg, pedig ennek a világnak ők is tevéleges szereplői voltak. Az utóbbi években a vállalkozástörténeti irodalom egyik új témája lett a vállalkozó nők korábban alig ismert, rejtett történetének bemutatása,¹³ itthon is megérdemelné ez a kérdés a további kutatásokat.

A pesti City öröksége fontos új tagja az egyre gyarapodó hazai bank- és vállalkozástörténeti irodalomnak, tanulmányai összefoglaló képet adnak a budapesti pénzpiac 19–20. századi történetéről, ugyanakkor részletekben is rendkívül gazdagon mutatják be a bankok és bankárok tevékenységét, és számos ponton módosítják a korábban elfogadott nézeteket.

Pogány Ágnes

¹² Gerschenkron 1984; Hilferding 1959; Rostow 1960.

¹³ Kwolek-Folland 1998; Beachy et al. (eds.) 2006; Kay 2009. Az *Enterprise & Society* című vállalkozástörténeti folyóirat 2001-ben a márciusi és júniusi számát is a témának szentelte, lásd: Kwolek-Folland 2001; Craig 2001.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alföldi Antal 1928: *A budapesti pénzüintézetek története napjainkig*. Budapest.
- Amatori, Franco – Jones, Geoffrey (eds.) 2003: *Business History around the World*. Cambridge.
- Beachy, Robert – Craig, Béatrice – Owens, Alastair (eds.) 2006: *Women, Business and Finance in Nineteenth-century Europe: Rethinking Separate Spheres*. Oxford–New York.
- Blackford, Mansel G. 2008: *The Rise of Modern Business: Great Britain, the United States, Germany, Japan, and China*. Chapel Hill.
- Cassis, Youssef 1999: *Big Business – The European Experience in the Twentieth Century*. Oxford.
- Cassis, Youssef 2009: *City Bankers 1890–1914*. Cambridge.
- Chandler, Alfred D. 1962: *Strategy and Structure*. Cambridge, Mass.
- Chandler, Alfred D. 1977: *The Visible Hand*. Cambridge, Mass.
- Chandler, Alfred D. 1999: *Scale and Scope: the Dynamics of Industrial Capitalism*. Cambridge, Mass.–London.
- Chandler, Alfred D., Jr. – Amatori, Franco – Hikino, Takashi (eds.) 1997: *Big Business and the Wealth of Nations*. Cambridge.
- Colli, Andrea – Rose, Mary B. 2008: Family Business. In: Jones, Geoffrey – Zeitlin, Jonathan (eds.): *The Oxford Handbook of Business History*. Oxford, 194–218.
- Colli, Andrea 2003: *The History of Family Business 1850–2000*. Cambridge.
- Craig, Béatrice 2001: Petites Bourgeoises and Penny Capitalists: Women in Retail in the Lille Area during the Nineteenth Century. *Enterprise & Society* (2.) 2. 198–224.
- Engel Emil – Bartha László 1914: *A budapesti tőzsde története, 1864–1914*. Budapest.
- Gerschenkron, Alexander 1984: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Budapest.
- Hilferding, Rudolf 1959: *A fináncnöke: a kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának vizsgálata*. Budapest.
- Jirkovszky Sándor 1944: *Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története*. Budapest.
- Jirkovszky Sándor 1945: *A magyarországi pénzüintézetek története az első világháború végéig*. Budapest.
- Jonker, Joost 1996: *Merchants, Bankers, Middlemen. The Amsterdam Money Market during the First Half of the 19th Century*. Amsterdam.
- Kay, Alison C. 2009: *The Foundations of Female Entrepreneurship. Enterprise, Home and Household in London, c.1800–1870*. London.
- Kocka, Jürgen 1995: The Entrepreneur, the Family and Capitalism. Some Examples from the Early Phase of Industrialisation in Germany. In: Rose, Mary B. (ed.): *Family Business*. Aldershot, 512–541.
- Kövér György 1984: A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol–Magyar Bank (1868–1914). *Századok* (118.) 3. 486–513.
- Kövér György 1986: *1873. Egy krach anatómiája*. Budapest.
- Kövér György 1987a: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere – Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai. In: Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – Polgári Társadalom*. 1. Salgótarján, 321–331. (Megjelent még: Kövér György 2002: *A felhalmozás éve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 53–61.)

- Kövé György 1987b: Egy magánbankár a XX. században – Krausz Simon. *Valóság* (30.) 3. 56–63.
- Kövé György 1997: A pesti kereskedő-bankár másodvirágzása és az iparfinanszírozás a 20. század első felében. *Replika* (8.) 25. 47–53. (Megjelent még: Kövé György 2002: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 321–327.)
- Kövé György 2002a: Budapest „legjobb adósai” (1879–1890). In: Kövé György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 139–150.
- Kövé György 2002b: A pesti tőzsde története – az értékpapír-kereskedő szemével. In: Kövé György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 232–237.
- Kövé György 2003: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. *Századok* (137.) 5. 1119–1168.
- Kwolek-Folland, Angel 1998: *Incorporating Women: A History of Women and Business in the United States*. New York.
- Kwolek-Folland, Angel 2001: Gender and Business History. *Enterprise & Society* (2.) 1. 1–10.
- Pak, Susie J. 2013: *Gentlemen Bankers: The World of J. P. Morgan*. Cambridge, Mass.
- Pólya Jakab 1895: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években*. Budapest.
- Ránki György 1982: A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években. *Történelmi Szemle* (25.) 1. 67–81.
- Reitmayer, Morten 1999: *Bankiers im Kaiserreich: Sozialprofil und Habitus der deutschen Hochfinanz*. Göttingen.
- Rose, Mary B. 1996: Family firm, community and business culture: a comparative perspective on the British and American cotton industries. In: Godley, Andrew – Westall, Oliver M. (eds.): *Business history and business culture*. Manchester, 162–189.
- Rostow, Walt Whitman 1960: *The stages of economic growth: a non-communist manifesto*. Cambridge.
- Schmitz, Christopher J. 1993: *The growth of big business in the United States and western Europe, 1850–1939*. Cambridge.
- Szádeczky-Kardoss Tibor 1928: *A magyarországi pénzintézetek fejlődése*. Budapest.
- Szekfü Gyula 1920: *Három nemzedék: egy hanyatló kor története*. Budapest.
- Vargha Gyula 1885: *Magyarország pénzintézetei: visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzintézetek négy évtized alatti működésére*. Budapest.
- Wixforth, Harald – Ziegler, Dieter 1994: The niche in the universal banking system: the role and significance of private bankers within German industry, 1900–1933. *Financial History Review* (1.) 2. 99–119.
- Wixforth, Harald – Ziegler, Dieter 1997: Deutsche Privatbanken und Privatbankiers im 20. Jahrhundert. *Geschichte und Gesellschaft* (23.) 2. 205–235.

„Táncától a táncost: elválaszthatod?”

*Klement Judit: Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalom-
ipar vállalkozói a 19. század második felében.*

(Tálcenrum sorozat 15.) ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 438 oldal.*

A mai recenziók számottevő hányada könyvbemutatókra készült szövegekből formálódik – az itt következő írás is így keletkezett, s ez okot ad némi tünődésre: milyen viszony jön létre ilyenkor a szerző, az általa kiválasztott olvasó és a szöveg ily módon létrejövő olvasata között? Mennyiben befolyásolja a szituáció az interpretációt, tolja el – mondjuk egy opponensi véleményhez (amelyből persze szintén szokott recenzió születni) vagy névtelen lektori jelentéshez képest – a megértő és kritikai attitűd tengelyén az előbbi végpont felé a szándékot és az eredményt? Meg kell-e változnia a hangsúlyoknak, az értékelési szempontoknak, mert más közönséghez szóló és más intencióval történő beszéd a bemutató és a recenzió aktusa? Vagy ez csupán felesleges bakafántoskodás, legalábbis a közgazdász számára, akinek mindenfajta olvasás hasznosságmaximalizálást kellene hogy jelentsen, miként azt a Nobel-díjas George Stigler egy provokatív esszéjében jó pár évtizede kifejtette: egy tudományos írást jól olvasni annyi, mint „maximalizálni annak valószínűségét, hogy a mű hozzájárul a tudományos haladáshoz”.¹

E messzire (vagy sehová se) vezető és itt szükségképpen megszakított tünődést azért kellett előrebocsátani, mert így könnyebben válik érthetővé a tulajdonképpen recenzió nyitó mondata: Klement Judit bátor szerző. Nem elsősorban azért, mert második könyvének bemutatására egy közgazdászt (elméletttörténészt) kért fel, aki a legjobb esetben is sután és tudatlanul, ezért a szokottnál is ingerültebben csetlik-botlik a magyar társadalomtörténet-írás, a történeti szociológia vagy a prozopográfia világában (s ez értelemszerűen a recenzió szempontjaiban és több mint nyilvánvaló vakfoltjaiban is tükröződik). Végül is, az intellektuális határsértés gesztusa (amit a közgazdász s tán a szociológus is a közelmúltban elhunyt kiemelkedő társadalomtudós, Albert O. Hirschman életművének kulcsfogalmaként azonosít, s amiről a történésznek inkább Michel Foucault, „a fejtetőre álló bizonyosságok bizonytalansága” juthat eszébe) talán nemcsak szorgos pályázatírók számára lehet vonzó, hogy interdiszciplinaritást, szinergiát stb. ígérve kerüljenek az áhított támogatás birtokába, hanem gondolkodásmódként is, még ha ez nem is szokott együtt járni az ennek révén elért teljesítmény valódi rangjának elismerésével (miként ez Hirschman esetében is elmaradt). A gesztust

* A megírásához felhasználtam az OTKA 109460 jelű programjának támogatását.

A recenziót eredetileg Laki Mihállyal közösen kezdtük írni, végül azonban külön írások születtek (az övét lásd Laki 2013). A szövegben maradtak átfedések, ezeket külön nem jelzem, de reflektálok néhány pontra, amelyben véleményünk eltérő.

¹ Stigler 2000: 40.

azért kell itt is szóba hozni, mert Klement Judit könyve olyan területtel, a vállalkozók történetével foglalkozik, amely évtizedek óta küszködik a maga *Methodenstreit*jével, vagyis a történeti narratívát egybefogni képes, koherensnek remélt elméleti paradigma keresésével, s eközben sokszor kellett belátnia: a történeti és a közgazdasági (szociológiai, pszichológiai) szemlélet kombinációja legalább annyira problematikus, mint amennyire kívánatos.²

Elsősorban azért tartom bátornak Klement Juditot, mert könyvének ezt a címet adta: „Hazai vállalkozók a hőskorban”. Igaz, a főcím sejtelmes romantikáját – kinek vagy minek a hőskoráról lesz szó: a vállalkozókéról, vagy közülük csak a *hazai* vállalkozókéról, a *magyar* vagy az európai kapitalizmuséről – sietve ellenpontoszza a témát körülhatároló alcím precíz tárgyilagossága: „a budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében”. Mégis, a borító tipográfiai megoldása, a főcím kiáltó nagybetűi és a hozzájuk képest méretében szinte elvesző alcím felerősítik az első benyomást. Mintha a *Les Préludes* (1848) vagy az *Also sprach Zarathustra* (1896) oly sok reklámklipben abuzált motívumai dübörögnének fel teljes fortissimóban – nagyjából ki is jelölve azt a korszakot, amelyet e könyv átfog: a hosszú 19. század második felét egészen az I. világháborúig, amelyben Pest-Budán, majd Budapesten a malomipar lett a magyar kapitalizmus vezető ágazata, elsőként valósítva meg a gépesített nagyipari termelést Magyarországon.

Némi túlzással azt lehetne mondani, hogy ebben a történetben két átalakulás fonódik össze: az egyik a malomiparé világszerte, amelyben egy, a viktoriánus éra végén megjelent angol malomtörténet kissé fellengzős szavai szerint az ókori Rómához hasonló jelentőségű forradalom ment végbe. Akkor és ott a rabszolgákat és az igavonó állatokat cserélték fel a vízi erővel, „az elmúlt években a szél és a víz helyére a gőz és az elektromosság lépett, a malomköveket pedig a hengerszékek váltották fel”.³ Klement Judit könyve az e folyamatban létrejövő vállalatokkal, a szám szerint kisebbségben lévő, de gazdasági jelentőségüket tekintve meghatározó nagykapacitású gőzmalmokkal, a nagymalomiparral foglalkozik.

A másik folyamat a magyar társadalom sokféle fogalommal jellemezni próbált átalakulása, mely jó darabig állt a történészi viták gyújtópontjában: a kapitalizmus kialakulása, vagy iparosodás, avagy modernizáció, esetleg polgárosodás és így tovább. A szerző az első fejezetben avatott kézzel, a lényeges mozzanatokot kiemelve vázolja fel a fogalmi apparátus körül folytatott tollharcokat, vagy korszerűbb kifejezéssel, a róluk szóló történészi beszédmódokat: a hajdani marxistától, amely az élelmiszeripar élenjáró voltát a félgyarmati vagy függő státusz következményeként ábrázolta, a mai kliometrikusig, amely a Monarchia piaci integrációjából származó magyar előnyöket hangsúlyozza. Számára ez a historiográfiai áttekintés elsősorban azért fontos, hogy érzékeltesse, milyen kölcsönhatások érvényesültek a gazdasági átalakulás és a malomipar sajátos jellemzői között. Pontosabban, hogyan jelölik ki ezek a hatások – egyfelől a jó minőségű nyersanyagbázis,

² Lásd például Berghoff 2004; Corley 1993; Jones – Wadhvani 2007; Landström – Lohrke 2010; Shane – Venkataraman 2000.

³ Bennett – Elton 1898: X.

a technológiai fölény, a magas exporthányad, másfelől a más ágazatok fejlődésére, a foglalkoztatási szerkezetre stb. gyakorolt *korlátozott* befolyás – azokat a keretfeltételeket, amelyek között a vállalkozók létrehozták és kifejlesztették az 1860–70-es években világviszonylatban is élenjárónak elismert iparágat. Noha a hungarikumok mostanság buzgón folyó törvénybe cikkelyezése idején még a hajdani világszínvonal kapcsán is felébred a gyanakvás: valóban igaz volt-e, de a 19. század második felének magyar malomipara esetében ez a megállapítás nem túlzó. Miként az 1873-as bécsi viláigiállítás alkalmából a bécsi kenyérről kiadott 150 oldalas amerikai jelentésben is olvasható: a magyar malomipar magasörlési technológiája teljes mértékben képes hasznosítani a nyersanyag kitűnő tulajdonságait, ezért az általa előállított liszt minősége egyedülálló.⁴

Az ágazat budapesti történetét első könyvében (*Gőzmalmok a Duna partján* – lásd erről Szűts István Gergely ismertetését a *Korall* 50. számában⁵) összegző szerzőt ebben a művében nem a nyersanyagbázis, a beszállítók vagy az értékesítési piacok, a foglalkozási szerkezet vagy a technológia érdeklik, hanem az aktorok, a „fővárosi gőzmalomipar vállalkozótörténete”, amely „magáról a magyar kapitalizmus születéséről és kezdeti időszakáról is sokat elmond” (13). Mielőtt azonban sort kerítene arra, hogy beavassa olvasóját e történet részleteibe, Klement Judit a fővárosi malomvállalatok üzleti eredményeit mutatja be, így keresve választ olyan kérdésekre, mikor kezdődött a hanyatló szakasz a vállalatok életében, hogyan zajlott le a változás, milyen jelei vannak az alkalmazkodásnak az agrárválság és az amerikai konkurencia erősödése idején, hatott-e az örlési forgalom (a reexport céljaira behozott olcsóbb balkáni gabona vámmentessége) bevezetése 1885-ben, majd eltörlése 1900-ban. Negyven év vállalati mérlegadataiból tizenhárom mintaévet kiválasztva elemzi a fővárosi malomvállalatok gazdasági indikátorait (nyereségesség, eladósodottság, részvényárfolyam, osztalék), hozzátéve a liszt átlagárát és a termelési volumeneket ábrázoló grafikonokat. Ebből vonja le a következtetést: a fővárosi malomvállalkozások az 1860-as és 1870-es évtizedben éltek fénykorukat, s bár hatással volt rájuk, de nem rendítette meg őket az 1869-es és 1873-as válság sem. A hanyatlás az 1880-as évtizedben indult el s a következő évtizedben lett „mindenki számára közismert tényné [...] az addig általában átlag feletti hozamot adó malomrészvények végleg kiesetek az elitpapírok közül” (55). Noha a „húzóágazat nimbuszát” az ágazat végleg elvesztette, de az örlési forgalom eltörlése nem gyakorolt lényeges befolyást, a vállalatok eredményei javultak a századforduló után és különösen a világháború előtt, a sikeres alkalmazkodást jelezve.

Ezzel kapcsolatban két megjegyzés adódik: az egyik az, hogy Klement Judit a vállalati adatokat elemezve az iparági trendekről von le következtetéseket, és nem foglalkozik részletesen az egyes vállalatok működésével, a köztük megfigyelhető különbségek magyarázatával, holott a vállalkozók működését nem ágazati,

⁴ Horsford 1875: 75–76.

⁵ Klement 2010; Szűts 2012.

hanem mikroszinten lehet igazából tetten érni. A másik: a kép teljesebb lehetne, ha a szerző megpróbálna a termelékenységi és költségadatokat kiszámításával és összehasonlításával, ha erre az adatok lehetőséget nyújtanak.

A második fejezetet a telephelyek és a tulajdonosok bemutatása nyitja, majd erre építi a szerző a korszakolás – előzőekben már vázolt – sémáját. Ezután tekinti át azokat a forrásokat: cégjegyzékek, közgyűlési jegyzőkönyvek, compassok, vállalati iratok stb., amelyekből összegyűjthetők az adatbázisba kerülő személyek, azaz a malomipari vállalkozók.

A megbicsaklott magyar átalakulás válságperiódusában, a sokfelől gyalázott legújabb kori magyar kapitalizmus mai körülményei között a vállalkozó kategóriája már szinte alig őrzi hajdani jelentéseit. Amikor Klement Judit a lehetséges leíró fogalmak közül ezt választja, szemben a történészek által használt nagypolgár és a szociológusok által preferált elit fogalmával, a harmadik fejezetben – a korábbi historiográfiai alfejezetekhez hasonlóan – kiváló tájékozottságot és higgadt tárgyilagosságot ötvözve tekinti át a nemzetközi és hazai szakirodalom értelmezési és alkalmazási stratégiáiban megfogalmazódó különbségeket Cantillon-tól (1730) Cassonig (2003), de nem veszteget időt és energiát a leértékelődés mai sztereotípiáira, a kelet-európai groteszk nyomorúság képzettársításaira. Mint könyve elején elegáns távolságtartó gesztussal leszögezi: bár izgalmas és megírásra váró téma, hogy néhány tiszteletre méltó kivételtől eltekintve miért nem volt népszerű a vállalkozókról szóló történetírás sem 1945, sem 1989 előtt, s miért nem változott meg ez azóta sem, ő nem erre keres magyarázatot, hanem az „elfeledett vállalkozókat” (8) akarja bemutatni. Pedig a sztereotípiákra fogékony olvasóban felrémlik: rosszkedvünk hosszúra nyúló telében vajon nem a historizáló nosztalgia vezet-e bennünket, vajon nem azért vagyunk-e kíváncsiak a történeti ellenpéldákra, hogy szembeállíthassuk őket a jelennel, miként egykor Carlyle a lovagokat és hősokeket a pénzeszsákokkal, vagy idehaza az aranykori vállalkozókat, a Ganz Ábrahámokat és Krausz Májereket (Klement Judit korábban az ő portréjukat rajzolta meg árnyalt és szép írásokban⁶) a mai oligarchákkal.

Am a feladat: elméletileg is megalapozni a malomipar „elfeledett vállalkozói” történetét – így sem válik könnyűvé. Ellenkezőleg; mivel a vállalkozó már hosszú ideje irizáló, próteuszi kategóriája a közgazdaságtannak, paradox helyzetét talán a kapitalista fejlődés hiányzó címszereplőjeként lehetne jellemezni, ezért a rá épített történeti-szociológiai elemzés komoly nehézségekkel kénytelen szembenézni. A könyvben azok a férfiak (a részvénytulajdonosok között nők is voltak, de az ő névleges vagy valóságos szerepüket illetően nem kapunk további információt) kerülnek a vállalkozók kategóriájába, akik vagy tulajdonosai (alapítói, részvényesei), vagy cégvezetői a fővárosi gőzmalmoknak, és róluk készült a – tisztségviselőket tartalmazó 602 fős és a tulajdonosi csoportot átfogó 1431 fős – személyi szintű adatbázis. A létrehozók és a működtetők együtt a meghatározó szereplők csoportját alkotják – ők tehát a fővárosi malomipar vállalkozói.

⁶ Lásd Klement 2004a, 2004b.

Klement Judit pontosan tudja és korrekten meg is mondja, hogy ezzel a csoportosítással gond van: „megelőlegezem a vállalkozói magatartást, holott az csak a személyi szintű vizsgálattal lenne eldönthető” (106). De ki is az a vállalkozó? Arthur Cole, aki 1948-ban megalapította a Harvardon a vállalkozástörténeti kutatóközpontot, két évtizeddel később így összegezte tapasztalatait: „tíz éven át próbáltuk meghatározni a vállalkozót – soha nem sikerült”.⁷ Pedig amikor 1946-ban ő maga definiálta, kiindulópontként még megelegedett a neoklasszikus paradigma sommás formulájával: „az egyik termelési tényező, amely hasznosítja a többi termelési tényezőt gazdasági javak előállítására céljából”.⁸ „How can we know the dancer from the dance?” – idézte mottóként Yeates William Gartner 1988-as, mára klasszikussá vált tanulmánya, amely már címében is rossz kérdésnek minősítette azt, amit feltettem. Ő azokat a leírásokat vette célba, amelyek a vállalkozót meghatározott személyiségjegyek (kockázatvállalás, eredményközpontúság stb.) hordozójaként fogták fel, aki a költőhöz hasonlóan születik, és nem azzá lesz.¹⁰ Egyszerre küzdünk a bőség zavarával¹¹ és azzal a problémával, hogy a tőkés magángazdaságban az alapvető döntéseket meghozó személyek működése olyan tulajdonságokat igényel (kreativitás, képzelőerő, spontaneitás, fogékonyság az újra stb.¹²), amelyek szinte lehetetlenné teszik a szisztematikus elemzést.

„A vállalkozó az a tengely, amely körül minden forog a kapitalizmus valóságában” – jellemezte Joseph A. Schumpeter kedvenc fogalmát,¹³ pedig aligha a malokra gondolt. Amikor Klement Judit az ő – elméleti kiindulásában súlyosan ambivalens – terminológiája mellett teszi le a garast és „felvállalja a kategória tartalmi elveinek való megfelelést” (106), akkor jó társaságba kerül. No nem az elmúlt évtizedek meghatározó főáramú közgazdászai körébe, mert itt „Schumpeter vállalkozója sem mint egyén, sem mint jelenség nem kelt különösebb figyelmet”, hanem azok közé, akik más társadalomtudományi diszciplínák (történettudomány, szociológia stb.) művelőiként vélik eredményesen operacionálizálhatónak e fogalmakat: a vállalkozót, az innovációt, a teremtő rombolást.¹⁴ Számomra ugyan némi hiányérzetet okoz, hogy Schumpeter vállalkozófogalma kapcsán a szerző nem utal arra a jelentős koncepcionális változásra, amely ennek eredeti, *A gazdasági fejlődés elmélete* 1911-es kiadásában megjelent megfogalmazása és a későbbiek, különösen az 1949-es tanulmány¹⁵ között van. Ő a *Hand-*

⁷ Cole 1969: 17.

⁸ Cole 1946: 4.

⁹ W. B. Yeates: *Among schoolchildren*. Orsós László Jakab fordításában: „Táncától a táncost: elválaszthatod?”

¹⁰ Gartner 1988: 11–32. Lásd még: Hansen 2012.

¹¹ Hébert és Link számos változatban megjelent összefoglalója pontosan egy tucat különböző közgazdaságtani értelmezést sorol fel, amely a vállalkozói identitás leírását kívánta megadni (Hébert – Link 2006: 391–392).

¹² Blaug 1996: 235.

¹³ Schumpeter 1954: 550.

¹⁴ McCraw 2007: 500. Lásd még: Baumol: 2010.

¹⁵ Schumpeter 1991: 253–271.

wörterbuch der Staatwissenschaften 1928-as szövegét idézi egy 1982-es, ma alig föllelhető, a Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya által kiadott szöveggyűjtemény alapján.¹⁶ Az eredeti koncepció szerint (amely ugyanabban a korszakban és térségben született, mint amelyben a tárgyalt malomipari vállalkozók működtek) a vállalkozói tevékenység individuális, a későbbi szerint (amely nyilvánvalóan tükrözi az amerikai évek tapasztalatát) viszont ezt a funkciót nem kell szükségszerűen fizikai személynek betöltenie, akár az állam is elláthatja. Persze eszem ágában sincs Klement Juditon elmélettörténeti kismonográfiát követelni, de azt hiszem, segített volna világosabbá és meggyőzőbbé tenni érvelését, ha jobban körüljárta volna ezt a kérdést és tisztázta volna, milyen értelemben és mely elemeiben tartja alkalmazhatónak a schumpeteri koncepciót. Így viszont kitétte magát annak a kritikának, amely az eredeti schumpeteri koncepciót kéri számon rajta, azt várja tőle, hogy a könyv további fejezeteiben működés közben mutassa meg hőseit. S az első három fejezet után ez a várakozás aligha jogtalan: a malomipar felívelő, hanyatló, majd visszaerősödő fejlődése, alkalmazkodás, technológiai innováció, piacszerzés és -vesztés, új nyersanyagforrás bevonása – mit kívánhatunk még ahhoz, hogy in vivo láthassuk a vállalkozót, amint döntéseket hoz, stratégiát választ, tőkét von be, terjeszkedik és téved, kudarcot vall, veszteséges lesz, csődbe megy. Ha már Liszt Ferencet emlegettem, nem állom meg, hogy idézzem a *Les Préludes* rövid programját: a csatába rohanó férfi képét, aki a küzdelemben nyeri vissza önmagát, belső erejét. És Schumpeter vállalkozója is olyan eszméket összegez, amelyek a hőskultusból táplálkoznak, Friedrich Nietzsche emberfölötti emberére hajaznak, a tett emberére, az akaratereő és a szellemi szabadság, az *élan vital* és az *animal spirit* hordozójára.¹⁷

De Klement Judit nem ezen az úton jár; ő a lehetséges vállalkozók halmozát mint adatbázist vizsgálja, arra törekszik, hogy kollektív életrajzot állítson össze a malomiparban pozíciót birtokló személyekről és családokról, s hogy e „nagyobb sokaságból homogén, illetve többletjelentést hordozó csoportokat” (12) emeljen ki a történeti-szociológiai elemzés segítségével. A nagy gonddal, kitartó munkával és aprólékos figyelemmel összerakott adatbázisokból így szinte mindent megtudunk azokról a személyekről, akik a hosszú 19. század vizsgált szakaszában számítottak, tényezők voltak a budapesti malomiparban. Megtudjuk, milyen tisztségeket töltöttek be, mennyi időt töltöttek átlagban egy cégnél, hogyan ívelt azok karrierje, akik egy cégen belül járták ezt végig, és azoké, akik több vállalatban is betöltöttek tisztséget, megvalósítva a hajdanán a fináncsőke dominanciájaként leírt összefonódást, amit ma illendő tudományossággal *interlocking directorates*ként jellemez az irodalom. Megismerjük az alapító tulajdonosok nemzedékét, a nagy- és kisműhelyeseket, értesülünk arról, hogyan alakultak a részvényárfolyamok, az osztalékok, a közgyűlési részvényletétel, ami a döntéshozatalban való aktív részvétel szándékát jelezte, s látjuk azokat a bonyolult

¹⁶ Schumpeter 1982 [1926]: 29–57.

¹⁷ Santarelli – Pesciarelli 1990; Reinert 2002.

családi hálókat – apák és fiúk, testvérek és beházasodott vők változatos szövényét –, amelyek Klement Judit szerint nemcsak a malomipart jellemezték, hanem általában a 19. század második felének magyar kapitalizmusát.

A szerző megismertet bennünket a terménykereskedőkből ipari vállalkozókká alakuló tulajdonosokkal és a családi cégekben fokozatosan tért hódító bankokkal, de tipológiája természetesen sokkal több változatot ölel fel, mint amennyiről itt mód van szólni. A zárófejezet a családi kapitalizmus dominanciájáról szóló tételt illusztrálja két esettanulmány segítségével. A Pesti Hengermalom Társaság történetével, amelynek alapítói között ott találjuk a „legnagyobb magyart”, s amely klasszikus részvénytársaságból fokozatosan két család: a szepességi szász Fuchskok és a magyar nemesi eredetű, de a Baltikumból visszavándorolt Burchardok tulajdonává válik, mígnem – már az I. világháború idején – megköttetik a beolvadásról szóló megállapodás egy másik malomipari vállalattal (Első Budapesti Gőzmalom Rt.) a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank bábáskodása mellett.

A másik történet a Gizella malomról szól, amelynek alapítója és irányítója a zsidó kereskedő- és iparoscsalád: a Tolna megyéből Pestre vándorolt Krausz Mayer és fiai. „Az eltérő társadalmi, felekezeti háttér ellenére és a két vállalkozás eltérő üzleti, piaci indulásától függetlenül a két család története és vállalkozói stratégiája jelentős hasonlóságokat mutatott a család vállalkozásbeli szerepét tekintve” (269–270) – summázza Klement Judit a párhuzamos történetek tanulságát.

Az utolsó fejezet drámai csúcspontja az a konfliktus, amelyben a főrendiházi tagságig emelkedett Burchard Konrád és veje, a 18 évesen a cégbe belépett és ott vezérigazgatóvá és igazgatósági taggá emelkedő Rajner Kálmán között zajlik. 1906-ban Rajner eltűnik a cégből, majd később a családból is. Klement Judit a családi iratokból rekonstruálja a történetet: a korábbi, változó eredményességű éveket záró Hengermalom 1905-ben és 1906-ban súlyosan veszteséges lett, és ezt apósa Rajner rossz üzletvezetése számlájára írta. A finanszírozó bank az alaptőke csökkentését javasolta és felmondta Rajner – vélhetően jelentős összegű – hitelét, amit apósa csak egy váltó kibocsátásával tudott fedezni („alá kellett írnom életem első váltóját” [230] – írta megrendülten a hetvenéves nagyvállalkozó). De azt, hogy milyen döntések születtek, „miben állt Rajner rossz üzletvezetése” (229), és miben különbözött ez az előző évek üzletpolitikájától – nem tudjuk, mert a forrásokból nem derül ki. Mintha Thomas Buddenbrookról csak azt olvasnánk, hogy egy bizonyos időszakban már csupán dekoratív szerepet játszott a börzén, de arról nem értesülnénk, hogyan vette meg a lábbon álló termést Pöppenradéban, amit még aratás előtt elvert a jég. Vagyis éppen a schumpeteri vállalkozót nem találjuk, aki a dinamika hordozója és megvalósítója – a sikerek és a kudarcok kovácsa. Mintha a hőskort, a *Gründerzeitet* a körfolyamat rutinja uralta volna, és a vállalkozók pályáját a lojalitás, a hűség és a nyugodt kiszámíthatóság útjelzői cövekelték volna ki.

Mi okozza ezt a hiányt? Lehet, hogy Klement Judit a címmel és a schumpeteri kategória vállalásával csapdát állított magának? Adatbázisát felállítva együtt szerepeltette azokat, akikre talán ráillik az operacionalizált vállalkozói kritérium-

rendszer és azokat, akik – mint Herr Marcus Buddenbrookék cégében – formailag rendelkeznek ugyan ilyen tisztséggel, a cégjegyzés jogával, de érdemben aligha „tengelyei a világnak”. Vagy szakszerűbben fogalmazva: ez a csoportosítás mintegy zárójelbe teszi a megbízó-ügynök problémát, amely a tulajdonosok és az alkalmazottak (köztük a vezetők) érdekkülönbségéből fakad, s amelyet a modern közgazdaságtan a vállalati működés, a döntési és ösztönzési rendszerek szempontjából meghatározó fontosságúnak tart. A schumpeteri vállalkozó, akár eredeti, akár kései változatában, *funkciót* tölt be: ő az innováció megvalósítója, míg a könyv adatbázisában szereplő malomipari tisztségviselők *pozíciót* birtokolnak. Olykor a könyv szóhasználata is elhomályosítani látszik ezt a fontos különbséget: így például a 107. oldalon a fővárosi malomipar meghatározó szereplőit, a tulajdonosi és a pozicionális adatbázisba kerülőket először az összes lehetséges „vállalkozó” halmazaként értelmezi, majd néhány sorral alább már idézőjel nélkül fogalmaz: „tekintettel az adatbázisok nagyságára, külön mutatom be a malomvezető vállalkozókat és a tulajdonos vállalkozókat”. Az ilyesfajta fogalmazási döccenő persze legföljebb apró szeplőt ejt azon a gondosan végigvitt elemzésen, amely külön-külön veszi górcső alá a kialakított csoportokat, a köztük fennálló átfedéseket, és igyekszik olyan típusokat azonosítani, amelyek esetében „már releváns rákérdezni arra is, hogy ki lehetett közülük valódi malomipari vállalkozó schumpeteri értelemben” (193).

Mégis, miként már utaltam rá, a könyv végére érve éppen ebben maradt hiányérzetem: mintha ebből a forráskutatás alaposságát az elméleti igényességgel imponálóan ötvöző színvonalas munkából ez a válasz hiányozna. Talán nem a véletlen műve, hogy a könyvről eddig megjelent mindkét recenzió: Laki Mihályé a *Közgazdasági Szemlében* és Lengyel Györgyé a *BUKSZ*-ban ugyancsak erre a problémára helyezte ki mondandóját. Laki szerint ez a hiány a közgazdászok körében elfogadott tudatos és óvatos kutatási stratégia átvételének következménye, amely inkább hajlik a szakmailag éppen elfogadott minták követésére, s manapság szívesebben használja „a nagy mennyiségű adatból álló, ha lehet, reprezentatív minták alapján nyert és ezért kvantitatív elemzésnek alávethető adatbázisokat”, mintsem hogy divatjamúlt módon összegyűjtött élet- és vállalkozástörténeteket rekonstruáljon, kvalitatív adatokat verbálisan elemezzon, netán a szokatlant, az egyedit felmutató történetet meséljen el.¹⁸ Lengyel P. Kilby híres hasonlatát hívja segítségül: a vállalkozó keresése olyan, mint a *heffalump* csapdába ejtése a *Micimackó*ban. Noha ezt a lényt mindenki elefántként véli ismerni, de valójában még senki sem látta, s ezért titokzatos természetén érdemes eltöprengeni. Szerinte Klement Judit megkönnyíthette volna saját munkáját, „ha kezdettől malomipari vezetőkről és tulajdonosokról beszél, s nem kéri rajtuk számon – a többnyire Schumpetertől kölcsönzött – vállalkozói tulajdonságokat”.¹⁹

¹⁸ Laki 2013: 924.

¹⁹ Lengyel 2013: 84.

Nem szeretnék ebből az alkalomból belebonyolódni a kvalitatív hagyomány és a kvantitatív lelemény iszapbirkózásába, sem pedig a Milne-filológia rejtelseibe. Én máshol látom a problémát. Nem a kutatói bátorság hiányáról van szó, s ezért nincs okom visszavonni a bevezető minősítést, hiszen Klement Judit kutatói alapállását aligha a divat- és karrierstratégiák követése, sokkal inkább a források tisztelete és a példás módszertani gondosság jellemzi. S talán a schumpeteri kategória fogalmi feszültségei sem szükségképpen vezetnek ahhoz a diszkrepanciához, amelyet – a másik két recenzióval egybehangzón – érzékelek a cím keltette várakozások és a könyvben bemutatott elemzés között. Hiszen Schumpeter vállalkozója, aki nemrég töltötte be századik évét, aligha örvendene változatlanul jelentős népszerűségnek, ha *csak* azokból az elemekből állna össze, amelyeket fintorgó eszmetörténészként korábban említettem.

Amikor az OECD kutatói 2008-ban a statisztikai adatgyűjtés céljából definiálták a vállalkozót, akkor ezt egyértelműen Schumpetert követve fogalmazták meg: „a vállalkozók azok a személyek, akik értéket kívánnak teremteni, gazdasági tevékenység létrehozása vagy kibővítése révén, új termékeket, eljárásokat vagy piacokat azonosítva és kiaknázva”.²⁰ Az új, a dinamikus elem teszi máig elevenné és attraktívvá ezt a fogalmat, amely – más schumpeteri kategóriákhoz hasonlóan – alkalmassá tehető az operacionalizálásra, a kvantitatív elemzésre is.²¹ Ezért inkább az a gondom Klement Judit írásával, hogy nem használja ki az adatbázisban rejlő elemzési lehetőségeket, a kliometriai eszköztárat. Talán meg lehetett volna vizsgálni, van-e szignifikáns korreláció az egyes malomvállalatok eltérő eredményessége és az adatbázisba bevont személyek származása, képzettsége, előélete, az egyes pozíciókban eltöltött idő stb. között – így egy lépéssel közelebb lehetne jutni a vállalkozói működéshez is.

A hasonló recenziók végére érve összegezni szokás az elmondottakat: Klement Judit könyve egy évtizedes kutatómunka kitűnően megírt, világosan szerkesztett, adat- és gondolatgazdag összefoglalása, mely egyaránt számot tarthat a történész, a szociológus és a közgazdász kitüntetett figyelmére. Szerzője impónálón sokat, szinte mindent tud tárgyáról, a fővárosi malomipar fénykorának szereplőiről, és sok fontos mondanivalója van „a magyar kapitalizmus születéséről és kezdeti időszakáról” (13). Jó lenne, ha mihamarabb folytatná történetét, hiszen mondandója nagyobb ívű áttekintés lehetőségét csillantja föl arról a „hőskorról” és szereplőiről, amelyben Richard Strauss eredetileg azt a címet szánta az *Also sprach Zarathustrának*: „Századvégi optimizmus, fin de siècle formában a XX. századnak ajánlva”.²² S ha Klement Judit továbbra is kitart a schumpeteri vállalkozó keresése mellett, talán nem haszontalan a befejező mondatot idézni abból a tanulmányból, amelyben Schumpeter utoljára összegezte koncepcióját: „a gazdasági változás kutatása olyan terület, ahol a gazdaságtörténészek és

²⁰ Ahmad – Hoffman 2007: 8.

²¹ Lásd például Aghion et al. 2013.

²² Batta 1984: 110–111.

a gazdasági elmélet művelői érdekes és társadalmilag értékes utazást tehetnek együtt, ha így akarják”.²³

Végezetül egy formai észrevétel: a nyomtatott könyvből és elektronikus változatából²⁴ egyaránt hiányzik a név- és tárgymutató – legalábbis nekem. Meglehet, a Google és a többi kereső világában ez is az ódon ritkaságok közé sorolhatik, mégis úgy vélem, amíg nyomtatott könyv van, ez is hozzá tartozik.

Madarász Aladár

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aghion, Philippe – Akcigit, Ufuk – Howitt, Peter 2013: What Do We Learn From Schumpeterian Growth Theory? *PIER Working Paper 13-026*.
- Ahmad, Nadim – Hofmann, Anders 2008: A Framework for Addressing and Measuring Entrepreneurship. *OECD Statistics Working Papers*, 2008/02, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/243160627270> – utolsó letöltés: 2013. november 30.
- Batta András 1984: *Richard Strauss*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Baumol, William 2010: *The Microtheory of Innovative Entrepreneurship*. Princeton University Press, Princeton.
- Bennett, Richard – Elton, John 1898: *History of Corn Milling*. Vol. I. Simpkin, London.
- Berghoff, Hartmut 2004: Wozu Unternehmensgeschichte? Erkenntnisinteressen, Forschungsansätze und Perspektiven des Faches. *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* (49.) 2. 131–148.
- Blaug, Mark 1998: Entrepreneurship in the History of Economic Thought. In: Boettke, P. J. – Ikeda, S. (eds.): *Advances in Austrian Economics*. Vol. V. JAI Press, Stamford, 217–239.
- Casson, Mark 2003: *The Entrepreneur: An Economic Theory*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Cole, Arthur H. 1946: An Approach to the Study of Entrepreneurship. A Tribute to Edwin F. Gay. *Journal of Economic History* (6.) Supplement S1. 1–15.
- Cole, Arthur 1969: Definition of entrepreneurship. In: Komives, J. L. (ed.): *Karl A. Bostrom Seminar in the Study of Enterprise*. Center for Venture Management, Milwaukee, 10–22.
- Corley, T. A. B. 1993: Firms and Markets: Towards a Theory of Business History. *Business and Economic History* (22.) 1. 54–66.
- Gartner, William 1988: “Who Is an Entrepreneur?” Is the Wrong Question. *American Journal of Small Business* (12.) 1. 11–32.
- Hansen, Per 2012: Business History: A Cultural and Narrative Approach. *Business History Review* (86.) 4. 693–717.
- Hébert, Robert – Link, Arthur 2006: Historical Perspectives on the Entrepreneur. *Foundations and Trends in Entrepreneurship* (2.) 4. 261–408.
- Horsford, E. N. 1875: *Report on Vienna Bread*. Government Printing Office, Washington.

²³ Schumpeter 1991: 271.

²⁴ www.eltereader.hu/media/2013/04/15_Klement_opt.pdf – utolsó letöltés: 2013. december 1.

- Jones, Geoffrey – Wadhvani, Daniel 2007: Entrepreneurial Theory and the History of Globalization. Business History Conference. <http://www.thebhc.org/publications/BEHonline/2007/jonesandwadhvani.pdf> – utolsó letöltés: 2013. november 30.
- Klement Judit 2004a: Ganz Ábrahám. Vasöntőinasból vasipari nagyvállalkozó. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. KFKI Csoport – HVG Kiadói Rt., Budapest, 42–57.
- Klement Judit 2004b: Krausz Mayer és fiai. A szeszkereskedelem és malomipar felvirágzása. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. KFKI Csoport – HVG Kiadói Rt., Budapest, 166–179.
- Klement Judit 2010: *Gőzmalomok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században*. Holnap Kiadó, Budapest.
- Klement Judit 2012: Vállalatok hálózatban. Vállalati kooperáció a 20. század elején a budapesti gőzmalomiparban. *Korall* (13.) 50. 82–106.
- Laki Mihály 2013: Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle* (60.) 7–8. 920–924.
- Landström, Hans – Lohrke, Franz (eds.) 2010: *Historical Foundations of Entrepreneurship Research*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Langlois, Richard 2002: Schumpeter and the Obsolescence of the Entrepreneur. *Economics Working Papers*. Paper 200219. http://digitalcommons.uconn.edu/econ_wpapers/200219 – utolsó letöltés: 2013. november 30.
- Lengyel György 2013: Könyvismertetés. *BUKSZ* (25.) 1. 82–84.
- McCraw, Thomas 2007: *Prophet of Innovation: Joseph Schumpeter and Creative Destruction*. Belknap, Cambridge, Mass.
- Reinert, Erik 2002: Schumpeter in the Context of two Canons of Economic Thought. *Industry and Innovation* (9.) 1–2. 23–39.
- Santarelli, Enrico – Pesciarelli, Enzo 1990: The Emergence of a Vision: the Development of Schumpeter's Theory of Entrepreneurship. *History of Political Economy* (22.) 4. 677–696.
- Schumpeter, Joseph 1912: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Duncker & Humblot, Leipzig.
- Schumpeter, Joseph 1980 [1926]: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Schumpeter, Joseph 1982 [1926]: A vállalkozó. In: Lengyel György (szerk.): *A vállalkozó*. Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest, 29–59.
- Schumpeter, Joseph A. 1991 [1949]: Economic Theory and Entrepreneurial History. In: Schumpeter, J. A.: *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism*. (Ed. by Richard V. Clemence.) Transaction Publishers, New Brunswick, 253–271.
- Shane, Scott – Venkataraman, Sankara 2000: The Promise of Entrepreneurship as a Field of Research. *Academy of Management Review* (25.) 1. 217–226.
- Stigler, George 2000 [1982]: Hasznos-e a közgazdaságtan múltja? In: Madarász Aladár (szerk.): *Közgazdaságtani eszmétörténet*. Osiris, Budapest, 37–47.

Antropológus a „Munkás-szigeteken”

R. Nagy József: Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon.

Miskolci Galéria, Miskolc, 2010. 272 oldal.

A nem túl bőséges, de egyre növekvő számú hazai munkástörténeti és munkás-antropológiai kutatások (lásd például a *Korall* 49. számát) újabb eredményével ismerkedhet meg az olvasó, ha kezébe veszi a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék oktatójának 2010-ben megjelent kötetét. A könyv az északkelet-magyarországi munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálatával részben alátámasztani és árnyalni, részben pedig – hiánypótló alap-kutatások elvégzésével – kiegészíteni kívánta a magyarországi munkásság életmódjával kapcsolatos eddigi ismereteinket. R. Nagy József a hazai szakirodalomban egyedülálló módon elsőként ad átfogó, monografikus szintű körképet az elmúlt nyolcvan évben vidéki munkástelepeken élők mindennapjairól.

A kutatási helyszín meghatározásakor a szerző arra törekedett, hogy kulturálisan viszonylag egységes, jelentős bányavidéki és nehézipari központi funkciót betöltő, ezáltal számos munkáskolóniának helyet adó térséget válasszon ki. Így Északkelet-Magyarországon belül összesen 17 kolónián, többek között Peceseny, Rudolf- és Alberttelepen, Kurityánban, Ruda-, Ormos- és Lyukóbányán, Borsodnádason és Edelényben kutatott. Véleménye szerint e munkástelepek reprezentálják „legjellemzőbb és legkomplexebb” (12) formában a vidéki kolóniákat, melyeknek bemutatását a mű célul tűzte ki. Ugyancsak befolyásolta R. Nagy József választását, hogy ezen északkeleti régió ipari körzetei küszködnek talán a legégetőbb társadalmi-gazdasági problémákkal napjainkban.

A kutatás újdonságát nem csupán a választott antropológiai nézőpont adja, hanem a kutatás tárgya is. Ugyanis a koncentrált formában megjelenő munkássághoz általában társított városi telepek helyett R. Nagy József a vidéki, kistelepülési munkáskolóniákra fókuszált. „Elsősorban azért, mert a csoportos munkáslakhelyek fokozottan és hatványozottan magukon viselik az általános munkáseletmód jellemzőit, másrészt mert azokban még mindig fellelhetők azon egyéni és kollektív *hagyományok*, amelyek a szórványban vagy a fővárosban élő munkásságnál már véglegesen eltűntek” – érvel a szerző (8 – kiemelés az eredetiben). Így a térség legnagyobb munkáskolóniája, a diósgyőr-vasgyári, mely története során nem tudta függetleníteni magát a közeli nagyváros hatásától, s éppen ezért nem tekinthető falusi munkástelepnek, kimaradt a vizsgálatból.

Valamennyi kutatás esetében igaz, de talán fokozottabban érvényes a társadalomtudományi vizsgálatokra, hogy a kutatás megbízhatósága és érvényessége a munka során alkalmazott módszertan kvalitásán alapszik. Éppen ezért érdemes hosszabban elidőznünk a kutatási módszerek ismertetésénél, melynek a szerző

is külön fejezetet szentelt könyvében. A térség kiválasztásának szempontjairól már volt szó, de arról még nem, hogy e területen belül miért éppen a teljesség igénye nélkül említett munkástelepekre esett R. Nagy József választása. „A szűkséges szelekció során elsősorban az egyes kolóniák kvantitatív és kvalitatív sajátosságait igyekeztem figyelembe venni, s a vizsgálat számára olyan karakteres jegyekkel rendelkező telepeket kiválasztani, amelyek a teljesség igényével reprezentálják a térség kolóniáinak egészét, s általánosítás alapjai lehetnek” (13). Bár a szerző általánosításra való törekvése érthető, ennek kivitelezhetősége azonban felvet néhány kérdést, mint például: Milyen szempontok alapján határozta meg a tipizálási jegyeket, s voltaképpen melyek lennének ezek a „karakteres jegyek”? Figyelmen kívül hagyhatók-e a jellemzők körvonalazásakor a telepek közötti eltérések (a telepek létrejöttének eltérő ideje, a telepre jellemző iparág különbözősége, a földrajzi környezet mássága stb.)? Mindezekre sajnos nem kapunk választ a kötetben.

Nem csupán a tipizálási folyamat részleteinek ismertetésétől tekint el a szerző, hanem magukat a kiválasztott telepeket és az információforrásul szolgáló egyéneket sem mutatja be. Nem tudunk meg semmit arról, hogy az egyes munkáskolóniák mikor és hogyan jöttek létre, miként alakult „életük” az elmúlt több mint száz évben, jelenleg milyen állapotban vannak, funkcionálnak-e még egyáltalán munkástelepként. R. Nagy József mellőzi a megkérdezett személyek bemutatását is; sem nemi, sem foglalkozás- és származásbeli megoszlásukat nem tudjuk meg, csupán átlagéletkorukat közli, amely 69 év. Pedig ezen információk segítségével a tőlük kapott válaszok érvényessége árnyalhatóbb lett volna. A megkérdezettek között, mint ahogyan azt az átlagéletkor is sejteti, egyaránt voltak középkorú munkások (40-50 éves) és idősebbek (70-80 éves), akik életkoruknak és az ebből fakadó tapasztalatuknak megfelelően egy-egy korszakot eltérő módon ítélnének meg. Nem mindegy, hogy az egyén a szocialista korszakot gyermekként vagy felnőtt fejjel élte-e meg. E felvetésekre azonban a szerző nem reflektál. Mint ahogyan arra a társadalomtudományi problémára sem, hogy a kérdésekre kapott válaszok elmúlt időszakokra vonatkoznak, vagyis olyan emlékek, melyek minőségét és megbízhatóságát számos dolog befolyásolhatja. Több helyen is tetten érhető a kötetben, különösen olyan alkalmakkor, amikor az interjúalany idillikus képet fest a múltból, hogy a szerző érzékeli az emlékezés szubjektív voltából eredő problémákat, mégsem tér ki rájuk.

Mindezek után meglehetősen kérdésesnek tartom az egész kutatás reprezentatív voltát, s úgy tűnik, hogy hiába határozta meg előzetesen R. Nagy József azokat a bizonyos karakteres jegyeket, melyek segítségével kiválasztotta a térséget reprezentáló tipikus telepeket, e jellemzők érvényességét és alkalmazhatóságát illetően maga is mintha bizonytalan volna: „Mivel a kutatás totalitását sem a térség kiterjedt volta, viszonylagosan magas lélekszáma, sem az anyagi körülmények nem tették lehetővé, a vizsgálat csupán részlegesen tekinthető reprezentatívának” (13).

A vizsgált települések lakóival a kutató kérdőíveket vett fel, valamint interjúkat készített. „Igyekeztem olyan interjúalanyokat találni, akik a lehető

legrégebb óta lakosai a vizsgált telepnek, munkásként, illetve munkáscsaládban éltek le eddigi életük java részét, s kellő rálátással bírtak a közösség életére – s persze mindezeket hajlandók voltak szívesen a kérdező előtt nyilvánosságra hozni” (13–14). Első lépésként véletlenszerű mintavételt használt, majd ezt görgetett (közismert nevén hólabda-), valamint szakértői mintavétellel egészítette ki. Az így kiválasztott egyénnel később kérdőívet töltetett ki, illetve strukturált interjúkat készített. Míg azonban kérdőívek felvételére csupán hat telepen (azaz a vizsgált telepek harmadán), összesen 310 személlyel került sor, addig interjúkat mind a 17 telepen, összesen 79 személlyel készített. Bár érdekes lett volna megismerni, hogy a munkáseletmód feltárásához milyen témákat vélt meghatározónak a szerző, azonban a tizenkét oldalas kérdőív és az interjúkérdések közrebocsátásának hiányában – amelyek függelékéből való kihagyását a kötet terjedelme sem indokolja – erre csupán a kötetben érintett témakörök-ből lehet következtetni.

Noha a forráskezelés tekintetében tehát tapasztalhatunk hiányosságokat, a szerző szakirodalombeli jártasságát nem kérdőjelezhetjük meg. R. Nagy József ugyanis a munkáskutatások bemutatásának szentelt fejezetben a hazai és a nemzetközi vizsgálatokban szerzett interdiszciplináris tájékozottságáról tesz tanúbizonyságot.

A módszertant és a szakirodalmi háttérrel bemutató fejezetek után a szerző röviden ismerteti a vizsgált telepekre általában érvényes jellemvonásokat. E vidéki kolóniák jelentősége az 1970-es években növekedett meg igazán, amikor is a falusi ipartelepek az ország ipari foglalkoztatottjainak csökkenésével fordított arányban, egyre nagyobb mértékben képviseltették magukat a nemzeti iparon belül. Virágkoruk azonban rövid életűnek bizonyult, hiszen mivel túlnyomó többségük a nehézipar anyagbázisát adta, elsőként váltak a rendszerváltás áldozataivá. Ugyancsak e telepek általános vonása a külső megjelenésük: az agrárfalu mellé előbb egy munkáskolónia, majd pedig újabb településrészek csatlakoztak. Az így kialakult kusza települések – olykor kisvárosias – alapfokú intézményhálózatukban is sok hasonlóságot mutatnak. E telepekre elsősorban az ipari foglalkoztatottság volt jellemző, ugyanakkor néhol kiegészítő tevékenységképpen megjelent a mezőgazdasági munka is (szőlő- és gyümölcsstermesztés). Mindezek után nem meglepő, hogy a telepeken élők életmódjában is találhatunk hasonló vonásokat (urbánus szabadidőtöltés, nagyobb fokú mobilizáció). „Ma ezek a kolóniák kivétel nélkül azonos képet mutatnak” – állapítja meg a szerző (43): leromlott állagú épületek, melyekben többnyire romák élnek, a közösségi épületek szintén elhanyagoltak, a települést túlnyomórészt idős munkások lakják.

Miután általános képet kaptunk a falusi munkástelepekről, R. Nagy József definíciós szándékkal a munkás, a munkásság bemutatásával folytatja mondanóját, amihez szakirodalmi ismereteit hívja segítségül. „Általános értelemben azok a munkabéért tevékenykedő fizikai dolgozók tekinthetők munkásnak, akik elsősorban az ipar valamely ágához, s ezzel a legfejlettebb termelési eszközök-höz kapcsolódnak. Emellett csoportosan, építészetileg lehatárolt, általában zárt

helyen, üzemekben végzik munkájukat, s városi vagy városias, de mindenképpen koncentrált környezetben laknak – s zömében a munkásosztályhoz tartoznak” – visszhangozza Blaskovits János és Illés János gondolatait a szerző (44–45). Ezen túlmenően a munkás definíciójához, a „munkáslelkiség” meghatározásához tartozik a géppel végzett munka, a társas munka, a kulturális vonások, a munkásszolidaritás is. Az alapos áttekintés ellenére hiányérzete lehet az olvasónak, ugyanis a szerző nem fordít kellő figyelmet az idő dimenziójára, vagyis arra, hogy e definíciók változtak-e, s ha igen, milyen formában az elmúlt több mint száz évben. E fejezet további részeként R. Nagy József ismerteti a munkásság tagozódását, a munkásosztályból ki- és az abba belépőket, valamint hosszabban értekezik a parasztból munkássá válók megváltozott életmódjáról.

A könyv hátralévő három fejezetében a munkáséletmódé a főszerep. Elsőként az épített környezetet (a kolóniákat általában, illetve a munkáslakást) és az ahhoz kapcsolódó tárgyi kultúrát (lakberendezést) mutatja be a szerző, majd a munkáskolónián élő munkás személye kerül előtérbe, akinek munka- és szabadidős tevékenységét veszi górcső alá. Kitér a jövedelmi viszonyokra, az önmagukról és másokról való gondoskodásra (öltözet, tisztálkodás, betegség), az étkezési és alkoholfogyasztási szokásokra, valamint a munkán kívüli időtöltés formáira: a rádióhallgatásra, az olvasásra és a sportra. A rész a társadalmi kérdésekkel zárul: a szerző a munkások valláshoz, közösséghez, családhoz, rítusokhoz, történelmi eseményekhez, illetve korszakokhoz fűződő viszonyát vizsgálja. E fejezeteknél is jól megfigyelhető a szerző általánosításra való törekvése: az egyes résztemákat többnyire három időbeli síkra bontva (az I. világháború előtti, a két világháború közötti, a II. világháború utáni korszak), tehát időben változó képet nyújtva, de mégis általánosságban ismerteti. Ez nem is lenne baj, ha mindhárom korszak ugyanazon – jelen esetben az északkelet-magyarországi – régió munkásainak életmódjára vonatkozna. De sajnos nem ez a helyzet. A korábban dicsért alapos szakirodalmi tájékozottság ezúttal nemhogy segíti, hanem sokkal inkább elnyomja a kutatást. Tudniillik R. Nagy József e fejezetekben a szakirodalomból származó, életmóddal kapcsolatos ismeretek alátámasztására, illetve kiegészítésére használja saját kutatásának eredményeit. Hiába a három időmetszet, mégis nagy erőfeszítést kíván az olvasótól, hogy a leírtakat időben és térben elhelyezhesse. A szerző nem teszi nyilvánvalóvá, hogy a szövegbe beszúrt nagyon érdekes és találó interjúrészletek mely korszakra vonatkoznak. A számos tudományterület képviselőinek munkáiból átemelt ismereteknek a saját kutatásból származó megállapításokkal való keverése nyomán egy időtől és tértől függetlenül létező, általános munkáséletmód víziója bontakozik ki. Ilyen azonban nem létezik. Eme probléma mellett eltörpülni látszik, habár legalább ugyanennyire fontos, hogy miként az interjúalanyok esetében, úgy a szakirodalomnál sem találkozunk mindig forráskritikai megjegyzésekkel. Így alkothat egy-egy tematikus egységen belül összefüggő szöveget a szociográfiai, a szociológiai, a néprajzi, az antropológiai, illetve a történettudományi kutatásokból származó információ. Következésképpen nagyon nehéz kihámozni a könyv legterjedelmesebb, munkáséletmódot

bemutató részéből (146) az alcímben előrevetített témára, vagyis az északkelet-magyarországi munkáskolóniákra vonatkozó adatokat.

A munkáséletmód sajátosságainak kulturális antropológiai elemzésére és az alcímben ígért összefüggések kibontására a befejező fejezetben kerül sor. Itt a szerző visszatér kiindulási hipotéziséhez („a falun élő munkásság kultúrája és abból származó életmódja sajátos és egyedi változata az összmunkásság kultúrájának”, 225), leírja az annak megfogalmazásában szerepet játszó szempontokat, majd pedig a kutatási eredmények fényében módosítja a feltevés helytállóságát, érvényességét. A szerző szerint a hipotézis módosítására csak kevés esetben volt szükség, ugyanis többnyire az eredmények igazolták az előfeltevéseket. Az egyik ilyen kiigazítás a munkásidentitás kérdését érinti. A kutatás eredményeként szerinte elmondható, hogy a munkások saját csoportjuk definiálásakor nem húznak éles határt önmaguk és a parasztság közé. A két csoport közötti határvonal átjárhatóságát a munkavégzés ténye teszi lehetővé, mely mellett az egyes folyamatok különbsége és az eltérő életmód nem jelentkezik differenciáló tényezőként. A valódi ellentét a fizikai és a nem fizikai munkát végzők között, tehát a munkásság és a vezető rétegek között feszül. E megállapítás részben alátámasztja azt a megfigyelést, miszerint a csoportok közötti mobilitás csakis a parasztból munkássá válást jelentette. Így a munkásság utánpótlását a természetes szaporulat, valamint a paraszti származású beköltözők biztosították. Az ilyen módon létrejött munkástársadalom szükségszerűen hierarchizált volt, ami az életmódbeli eltérésekben is megnyilvánult.

Ugyancsak cáfolta az előzetes feltevést a munkások kétlakiságát firtató vizsgálat. R. Nagy József a kutatás elején úgy vélte, hogy a falusi munkáskolóniák lakosai túlnyomó többségükben kétlakiak, azaz az ipari tevékenység mellett mezőgazdasággal is foglalkoznak. Az eredmények azonban azt mutatják, hogy csupán negyedük tekinthető kétlakinak, nagyobb részük ugyanis nem végzett mezőgazdasági munkát. R. Nagy szerint a hipotézis és a valóság közötti különbség a kétlakiság szimbolikus kezeléséből adódhatott: „Az, hogy az ipari munka mellett kevesen éltek a földművelés lehetőségével, s mindeközben ez a tevékenység mélyen beépült a falusi munkások identitásába, a szimbolikus tartalmak beágyazódottságának köszönhető. A parasztszármazású munkások földhöz való viszonya, a családi narratívákban permanensen jelen levő, földdel kapcsolatos elbeszélések, a földművelés szórakozási, kikapcsolódási formaként való megjelenése előfordulási gyakoriságánál, tényleges gazdasági súlyánál jóval elterjedtebb kétlakiságot sejtet” (227). A kétlakiság e munkástársadalomban előnynek számított, hiszen azt jelentette, hogy a munkás saját iparágának ismeretén túl még a földműveléshez is értett, vagyis többlet szakmai tudással rendelkezett. A gyakorlatban azonban mégsem az ilyen kétlaki munkások álltak a társadalmi hierarchia élén, mivel többségük a szakképzetlen vagy alacsonyan képzett munkavállalók közül került ki (a parasztságból frissen átlépők), így többletismeretük csupán kompenzálta meglévő hátrányukat.

A kezdeti hipotézist leginkább a falusi kolóniákon élők szexualitását illetően kellett a szerzőnek módosítania. Ugyanis „[a] közhelyes gondolkodásban az alávetett osztályok között a munkásságnak tulajdonították a szexuálisan leginkább

kicsapongó, szabados életvitelt. A kutatás azonban bebizonyította, hogy legalábbis a megkérdezettek körében ez nem így volt, sőt egyértelműen ellentétes viszonyulásokat lehetett megfigyelni” (228). Ugyancsak részben korrigálni kellett az alkoholfogyasztásra vonatkozó korábban elterjedt nézeteket. Az alkoholfogyasztás és az ipari munka közötti korreláció nem veszítette érvényét, ugyanakkor a kutatás azt is feltárta, hogy a szeszes ital fogyasztása a munkások körében a férfiaság, a munkatársi együvé tartozás, vagyis a közösség és a szolidaritás nélkülözhetetlen kelléke.

R. Nagy József kutatásának érdekes színfoltja, hogy kitér a korábban egyáltalán nem vizsgált lopás kérdésre, mely alapvető része volt a munkáskultúrának a 20. század második felétől kezdve. A munkások gondolkodásában élesen elvált az ellopható és a sérthetetlen javak csoportja. A lopást nem tiltották erkölcsi szabályok, sőt „[a] lopás emeli az abban tevékenyen részt vevő egyén elismertségi szintjét, s magát a cselekményt a túlélésért, a magasabb életszínvonal eléréseért folytatott tevékenységek közé sorolja” (229).

Ami a lakóházhoz való kötődést illeti, megállapítható, hogy a falusi kolónián élő munkás számára kevésbé fontos a saját lakás megszerzése, mint a városi munkás számára, hiszen az előbbinek sokkal könnyebb volt lakáshoz jutni, mint az utóbbinak. A lakásvásárlás kieső aktusával megtakarított jövedelmet pedig elsősorban kényelmi igényeik kielégítésére fordították.

A kutatás árnyalja a munkások ateizmusáról szóló nézeteket is. R. Nagy szerint a munkások nem voltak tudatosan és harciasan vallásellenesek, így ateistának is nehezen volnának nevezhetők. Valláshoz való viszonyukat sokkal inkább közömbösséggel lehetne jellemezni, ugyanakkor nem mondhatjuk azt, hogy teljesen mentesek volnának a transzcendensre vonatkozó képzetektől.

Sajátosnak tekinthető a munkásság betegséggel kapcsolatos felfogása is. A nehéz fizikai munka miatt nem akadt egyetlen olyan egyén sem, aki ne sérült volna meg az évek alatt. A sérülés, mint a harcban szerzett sebhely, a jó munkás jelvényévé vált. A betegség megítélése azért is különbözött más csoportokétól, mert a munkásság körében a betegbiztosítás miatt egy esetleges sérülés nem veszélyeztette a munkáscsalád megélhetését.

R. Nagy József könyve e recenzióban ismertetett problémái ellenére is több szempontból példaértékűnek nevezhető: figyelemfelhívó címválasztását kidolgozott módszertanon, széles körű szakirodalmi áttekintésen és fogalommagyarázaton alapuló tartalom követi, melyben fontos szerepet kapnak a jól felépített, érdekes témákat boncolgató fejezetek. A kötetet lényegre törő, ugyanakkor új perspektívát alkalmazó összegzés, valamint alapos bibliográfia és értékes képanyag zárja. Az olvasmányos nyelvezettel megírt munka nem csupán az északkelet-magyarországi vidéki munkástelepek lakóinak a cím alapján idillikusnak gondolt, de a könyvet olvasva korántsem annak tekinthető életmódjával ismerteti meg az olvasót, hanem az említett hiányosságok mellett is célkitűzéseit és szemléletmódját illetően egy bátran követhető, sőt követendő mintát nyújt a későbbi munkásantropológiai kutatások számára.

Bodovics Éva Judit

Völgyesi Orsolya: Írók, szerepek, stratégiák.

Ráció Kiadó, Budapest, 2010. 240 oldal.

Völgyesi Orsolya új kötete – akárcsak korábbi munkássága – az irodalomtörténeti és a történeti szerep ötvözésének szép példája. Valódi irodalomtörténész, aki leginkább a levéltárban, kéziratárban érzi otthon magát, olyan források között, amelyeket eddig nem, vagy csak ritkán volt szokás irodalmi kontextusban használni. Olyan kérdéseket vet fel, amelyek az irodalomtörténet számára is nagyon hasznosak, ugyanakkor számos olyat is, amelyek inkább társadalomtörténeti relevanciával bírnak, azonban felhasználhatók irodalomtörténeti problémák megoldásához is.

Az irodalom története nem azonosítható pusztán a kitüntetett alkotók és művek diadalútjával. Az irodalomtörténeti kutatásnak nem csupán a remekművek, illetve azok esztétikai megközelítése, de nem is csak a kanonizációs folyamat és annak újraértelmezése lehet a tárgya, hanem mindaz is, ami a kitüntetett alkotások létrejöttét körülveszi. A nem esztétikai és nem kanonizációs célú megközelítésre nálunk eddig kevés példa mutatkozott. A *kultusz kutatás*, amely hirtelen és előzmények nélkül tört be az 1990-es évek végén, hosszú ideig üdítő kivételt jelentett.¹ Az utóbbi másfél évtizedben azonban, ha nem is az előbbihez hasonló hangos sikerrel, de

színre lépett egy másik irányzat, amely ugyan – ellentétben az említett kultusz kutatásokkal – nem szerveződött jól körülhatárolható csoportosulássá, s nem deklarálta előre elméleti alapjait, körvonalai mára mégis jól kirajzolódnak. Az irodalom társadalomtörténeti vizsgálóinak sora ma már igen hosszú, a Kárpát-medence számos vidékén megtalálhatjuk művelőit, akik az írói szerep kialakulásával, elfeledett alkotók életművével foglalkoznak.

Az irodalom nem, vagy nem pusztán esztétikai, hanem inkább társadalom-, mentalitástörténeti, történeti antropológiai megközelítése különösen nagy jelentőségű a 19. század középső évtizedeinek vonatkozásában. Az írói hivatás, valamint az irodalomtudomány és a bölcsészet számos más ága intézményesülésének izgalmas folyamatai zajlanak ekkor. Az olvasás kultúrája is átalakul: ebben az időszakban jönnek létre azok a formák, amelyek az azután következő másfél-két évszázadot is meghatározzák. Ugyanakkor a polgárosodás folyamatának is kitüntetett periódusa ez, az 1820–1850-es években a társadalmi emancipáció különösen intenzív korszakát éli. Völgyesi Orsolya tanulmányai az imént felsorolt szempontokat kivétel nélkül érvényesítik, mindegyikhez van hozzáfűznivalójuk.

A kötetnek, amely tíz év tanulmánytermését szintetizálja, már címe is sokat elárul céljairól, s ígéretéhez mindvégig hű marad: az írói szerep társadalomtörténetileg megragadható

¹ Eredményeinek összefoglalását lásd Takáts József (szerk.) 2003: *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. Kijárat, Budapest; Kalla Zsuzsa – Takáts József – Tverdota György (szerk.) 2005: *Kultusz, mű, identitás*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.

lehetőségeit, különböző stratégiáit mutatja be. (Az egyetlen kivétel az irodalomtörténész Beöthy Zsolt korszakolásáról írott tanulmány, 166–174.) Kerete az *életrajz*, vagy annak bizonyos, jól elkülöníthető szegmensei, a költő, író életének jól behatárolható korszakai. Kazinczy életútjából a vármegyei közgyűlésben eltöltött éveit (1822–1823, 1827), Kölcseyéből az 1832–1836 közötti országgyűlés időszakát, Szinnyei Józsefnek pedig későbbi pályáját meghatározó néhány tanulóévét tárgyalja. Ezzel szemben Bérczy Károly egész pályafutásáról új képet kaphat az olvasó (95–112). Ő a korszak irodalmi életének fontos szereplője, aki kanonizációs szempontból kevésbé értékelhető, pályáivé mégis az irodalom polgárosodásának jellegzetes példája. A polgári környezetből származó névmagyarázó apa (eredetileg Stand), illetve nemesi származású anya gyermekeként saját erejéből sikerül íróként, lapszerkesztőként egzisztenciát teremtenie.

Az életrajzírás azonban nem öncélú tevékenység, hanem az újraértelmezés és az újraértékelés előzetes feltétele.² Az egymáshoz sok szálon kötődő tanulmányok közös vonása, hogy valamilyen nyílt és közéleti és művészi, a magán- és közéleti szerepek kettőssége kerül a középpontba. E szempontból két jól elkülöníthető részre osztható a kötet. Az első részben (*Kazinczy és a vármegyei politika világa*, 13–91; *Kölcsey Ferenc, a politikus*, 95–133) a nemesi származású, és nem mellesleg a kánonban is jó pozíciókkal rendelkező írók közlé-

ti-politikai csatározásai állnak a figyelem középpontjában, illetve az, ahogy ezek egyes alkotásokban lecsapódnak. A második rész az írók (tegyük hozzá, kevésbé ismert és elismert írók) anyagi boldogulását, az irodalmi élet szervező egyéniségeinek túlélési stratégiáit, az irodalmárhivatás kialakulásához vezető út egyes állomásait (Bérczy Károly, Császár Ferenc, a Beöthy család tagjai, Szinnyei József és családja) tárgyalja. A könyv utolsó két dolgozata az irodalom, pontosabban két író, Fáy András és Kuthy Lajos magánéletébe kalauzol. E két tanulmány is kötődik azonban az előzőek néhány mellékszálához, amelyek szociális viszonyokat, családi, társas, baráti kapcsolatokat tárgyalnak.

A szociális viszonyok kimondatlanul is a tanulmányok fontos tartalmi elemét jelentik, így az egyes fejezetek nem kis részben szociálanropológiai kérdéseket is taglalnak. Az 1830-as, s főként az 1840-es évek zárt, kisközösséget (szubkultúrát?) alkotó irodalmi életének rokoni viszonyai, a házasságok és keresztszülővé válások révén létrejövő affinális kapcsolatok és műrokoni összefonódások, a baráti körök, jól szervezett érdekcsoportok, klikkek, valamint rokon- és ellenszenvok, kisebb-nagyobb konfliktusok elevenednek meg a könyv lapjain. Ezzel Völgyesi Orsolya egy nagyon fontos tényre világít rá, mégpedig arra, hogy milyen erősen befolyásolhatják egy szerző társadalmi viszonyai, magánélete, de akár még személyisége is művei utóéletét. Az esztétikai értékítéletek létrejöttében, s így a kanonizáció folyamatában is számos olyan tényező játszik szerepet, amelynek vajmi kevés köze van a jól kicsiszolt esztétikai kategóriákhoz, elvá-

² Vö. Szilágyi Márton 2013: Vannak változások. Az elfeledés és felfedezés műveletei az irodalomtörténetben. *Alföld* (64.) 3. 63–70.

rési rendszerekhez. Mindennek a hatalommal kapcsolatos vonatkozásait sokat fejtegették már,³ a magánélettel összefüggőeket azonban jóval kevesebbet. S ez a kutatási szempont még akkor is számos tanulsággal szolgálhat, ha javarészt olyan szerzők kapcsán alkalmazza Völgyesi Orsolya, akiket ma már nem, vagy alig ismerünk.

Rendkívül érdekes az újraértelmezés és újraértékelés szándékával íródott két esettanulmány, két szorgos, tisztességes, méltatlanul negligált személyről.⁴ Az egyik a derék pozitivistaként emlegetett Szinnyei József indulásáról készült. Szinnyeit sokan szakmában dolgozó, unalmas hivatalnoknak képzeltük a *Magyar írók élete és munkái* című – tegyük hozzá, hogy sokunk által gyakran és haszonnal forgatott –, tizennégy kötetes, gigantikus munkája ismeretében. Ám az alapos kutatómunka egy valóban precíz és grafomán, de őszintén lelkes és odaadó irodalomrajongót, igazi „élvhajhász olvasót” tár elénk hivatásos irodalmárrá válásának folyamatában. Ugyancsak a „leleplezés”, mégpedig a pozitív arculatváltás igényével jött létre a Császár Ferencről írott tanulmány. Róla Szinnyeinél is rosszabb kép élt a kollektív emlékezetben: a konzervatív, aulikus irodalmáré, aki értetlenül áll az új áramlatok, s legfőképpen Petőfi költészete előtt. Völgyesi Orsolya feltárja Császár Ferenc életének más, pozitívan értékelhető mozzanatait, az irodalomszerve-

zőt, a másokat munkához és megélhetéshez juttató lapszerkesztőt fedezi fel számunkra, aki fontos szerepet vitt az 1850-es évek irodalmi életének újjászervezésében. Az ismert személyiségek új oldalait mutatják be a Kazinczy- és Kölcsey-tanulmányok is, a politikai életben hozott döntések és állásfoglalások megismerése az íróról alkotott képet is módosíthatja.

A társadalomtörténet mellett a mentalitástörténet kérdésfeltevései is helyet kapnak a kötetben. A mentalitás nehezen megragadható kategóriájáról a szerző a társadalom átstrukturálódásai, a mobilitás, illetve a generációk közti törésvonalak, valamint a normaszegések, elhajlások vizsgálata mentén igyekszik némi ismerethez jutni. A dolgozatok között három olyan is van, amelyek ennek fonálára fűzhetőek fel. Elsőként a Beöthy család irodalmi famíliává válásáról szóló munka (137–151), amelyben a nemesi származású, birtokos-kereskedő apa, Beöthy Gáspár három fia, Zsigmond, Károly és László polgárosodását követhetjük nyomon. A szerző mindvégig figyelemmel kíséri a mentalitás változását, állandóan visszacsatolva Beöthy Gáspár reakcióira, valamint az egyes fiúk életstratégiáira, motivációira. Ugyancsak a mentalitás problémáit látjuk kiéleződni a Fáy András és Sziráki Zsuzsanna, valamint a Kuthy Lajos és Kalicza Johanna házasságáról szóló írásokban (187–198; 199–207). Mindkét esetben normaszegés történik: az elsőben magas rangú férfi rangon aluli, ráadásul kiskorú partnerrel él együtt törvénytelen kapcsolatban, a másodikban pedig a házasság rendkívül rövid életűnek bizonyul, az ifjú feleség néhány

³ Egy korábbi hasonló munka: *Per passivam resistentiam. Változatok a hatalom és az írás témájára*. Argumentum, Budapest.

⁴ Mint ahogy tette azt korábban is: Völgyesi Orsolya 2007: *Egy siker kudarcá. Kuthy Lajos pályafutása*. Argumentum, Budapest.

héttel a házasságkötés után, már állapotosan elmenekül férje házából, ahová soha többé nem is tér vissza. Fáy András hosszú ideig nem törvényesíti a viszonyt élettársával, sőt az abból született, s egyébként vállalt gyermeket sem veszi nevére, míg Kuthy nem akar, vagy nem tud magyarázatot adni házasságának kudarcára, s a rendelkezésre álló források sem oldják fel teljesen az utókor kételyeit. Mindkét helyzet a környezet fokozott nemtetszésével találkozik, amely a normák betartásának és betartatásának korabeli gyakorlatára is következtetni enged.

Völgyesi Orsolya könyvének kulcsa – legalábbis a recenzens számára – azonban a feltárt ismeretek mellett elsősorban a forráskezelésében, illetve a felhasznált forrásanyag sokszínűségében áll. A politikus Kölcseyről szóló tanulmányok az író kapcsolatszerzőről, társadalomszemléletéről, ethoszáról számos forrás, így a levelezés és a jegyzőkönyvek mellett a titkosrendőrségi jelentések használatával igyekeznek a kialakult képet árnyalni. Sajátos színfoltját jelenti a kötetnek a Kisfaludy Sándor gazdasági följegyzéseit elemző esettanulmány, amely gazdaságtörténeti vonatkozásai mellett a köznemesi életforma etnográfiai leírásaként is értelmezhető (177–186). A szerző a levéltári és kéziratári források olyan széles tárházát használja, ami kivételesnek számít a magyar irodalomtörténetben – ahogy az is példaértékű, ahogy egy korszak irodalmi életének szereplőit mint mikroközösséget társadalom- és mentalitástörténeti kérdések megválaszolására használja. A források kezelése mintaszerű, amennyiben az interpretáció sosem kívánja

meghaladni a kútfők által meghatározott kereteket, nem magyarázza túl őket, nem visz felesleges szempontokat az elemzésbe, viszont a rendelkezésre álló lehetőségeket mindig kimeríti. A kérdésfeltevés irányát nem túlzó elvárások határozzák meg, a dolgozatok koncepcióját és elméleti irányait a szerző a források adottságai alapján építi fel. Összességében kellő arányérzék és mértéktartás jellemzi forráskezelését és -értelmezését.

Az ismertetés korábbi bekezdéseiben felmerült, hogy noha az irodalomtársadalomtörténete ma már jól körülhatárolható kutatási irányzat, ám szereplői nem olvadnak csoporttá, nem alakítanak ki csoportidentitást, nem termelik ki elméleti textusok özönét. Völgyesi Orsolya azonban jól meghatározható programot valósít meg, pontról pontra, maximális igényességgel.⁵ A maga által taposott ösvényen is jár, a korábbi munkásságában kikristályosodó elvek és értékek hű folytatója.

Mikos Éva

⁵ Vö. Szilágyi Márton 2007: Irodalomtörténet és társadalomtörténet határán. In: Szilágyi Márton: *Határpontok*. Ráció, Budapest, 7–25.

*Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.):
Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek
a II. világháború kezdetétől.*

L'Harmattan, Budapest, 2012. 331 oldal.

„Lehetetlen, de szükséges, ami azt jelenti, hogy mindennek ellenére lehetőség (ha csak hiányosan is)” – írja Georges Didi-Huberman a holokauszt megérthetőségéről és elbeszélhetőségéről szóló könyvében.¹ Ez a paradox aforizma, amely mind a szenvedést átélők, mind a szenvedés narrációját keresők gondolataiban, diskurzusában megjelenik, sajnálatosan nem kizárólag a soá szürreális borzalmaira nézve tekinthető valóságnak. Hasonlóan érvényes a 20. század számos más embertelen momentumára vonatkoztatva is, a modern haditechnika gépesített, világszerte óriási áldozatokat követelő háborúitól kezdve egészen a diktatórikus rezsimek terrorral átítatott, nyomasztó, dehumanizált légköréig. Így nem véletlen, hogy a múlt századot a páratlan veszteségek, a trauma évszázadaként írják le. „De vajon elmúlhat-e mindez nyomtalanul: emlékek és következmények nélkül?” – teszi fel a kérdést Keszei András szerkesztő a kötet bevezető, elméleti tanulmányában. „Aligha” – szól a válasz (11). Hiszen a szenvedők, bár traumáikat maguk sem képesek minden esetben maradéktalanul manifesztálni, mégis megkísérlik azt; és ezáltal válik lehetővé,

hogy a szenvedés motívuma, amelynek értelmezése, illetve ábrázolása olykor még a kutatók számára is abszurdnak tűnik, egyre népszerűbb a társadalom- és humántudományok területén.

Lehetetlen emlékezni, megérteni, de mégis muszáj; lehetetlen írni róla, mégis muszáj, mert a tettek erkölcsi választ követelnek a társadalom részéről. E kötet tanulmányai, amelyek a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2010 májusában rendezett konferencia előadásai alapján születtek, erre tesznek kísérletet. Az írások megszólaltatják a traumát átélt emlékezőket, s a verbalizálás és értelmezés során különösen arra fókuszálnak, hogy az egyéni és csoportos életutak törései milyen következményekkel jártak. Azaz, hogyan folytatódott az élet a történetek után, mi az, ami átmenthető, feldolgozható, s beépíthető volt egy jövőre irányuló identitásba; vagyis a szerzők az áldozatok szemszögéből mutatják be a történelmi traumák identitásmódosító szerepét. E közel 350 oldalnyi terjedelmű – a II. világháború kezdetétől generálódó, s napjainkig tartó – traumák, emlékezések és identitások kapcsolatának széles spektrumát érintő, történeti aspektusú kiadvány valamennyi tanulmányát nyilvánvalóan nem lehet részletekbe menően értékelni. Ezért a huszonöt írás részletes ismertetése helyett elsősorban a kötetben érintett kérdéskörökre, illetve

¹ Idézi Fehéri György 2009: „Lehetetlen, de muszáj...tehát lehetséges”. A holokauszt ábrázolásának problémái. In: Gantner B. Eszter – Réti Péter (szerk.): *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 10–11.

bizonyos tanulmányok által felvetett fontosabb problémákra fókuszálók.

A bevezető – nagy ívű, pszichoanalitikus gyökerű – elméleti fejezetét követő első nagyobb egység a *Terror, ellenségeskedés, ellenállás – szolidaritás, kooperáció, kollaboráció* címet viseli. Az itt összegyűjtött írások közös tulajdonsága, hogy a terror és az elnyomás miértjeit, az e kihívásokra adott lehetséges válaszreakciókat, ezek megélésének traumatikus hatásait, valamint esetleges identitásképző szerepeit elemzik mind egyéni, mind kollektív szinten. A fejezet egyik fontos problematikája a csoportokban felszínre kerülő viszonzhatások előjeleiben, párhuzamos síkjaiban, egymásutániségében vagy egyöntetűségében rejlik. Egy adott eseménysoron belül a visszahatások a közösség tagjaira nézve nem feltétlenül kizárólagosan jelentkeznek. Bizonyos esetekben egymással párhuzamos módon manifesztálódhatnak. Murádin János Kristóf *Az 1944-es frontátvonulás Kolozsváron* című tanulmányában például a megszálló német csapatokkal együttműködő helyiekkel találkozhatunk, akik a Szamos-parti város zsidó lakosságának deportálásakor ritkán szolidáris, általánosságban inkább passzív kooperáló magatartást mutattak. Máskor egymást követően jelenhetnek meg, mint például László Márton *Egy vidéki gazdálkodó meggyilkolása* című írásában. Ebben a szerző a kollektivizálással kapcsolatos ellenállás erőszakos megtörése céljából végrehajtott kuláckyilkosság kapcsán arról számol be, hogy a helyiek egy része kezdetben a kiszemelt áldozat megvédésére szánta el magát. Több falubeli azonban – a hatalom keményebb

fellépése nyomán – önként vállalta a hamis adatokat szolgáltatató informátor szerepét, totálisan együttműködve az elnyomó rezsimmel, amely akcióját követően sikerrel konstatálhatta a megfélemlített falu csendes és egységes behódolását. Néha a válaszreakció szilárd egyöntetűségben is testet öltetett, ahogyan az például a kommunista rezsim társadalmi bíróságai esetében történt (Szűts István Gergely: „*Ott van a munkaeerő az orruk előtt, csak nem tudják rendben tartani őket.*” *Munkafegyelmi problémák és fegyelmezési eszközök a Várpalotai Szénbányáknál 1950 és 1953 között*). E bíróságokat egy adott vállalat lojális alkalmazottaiból hozták létre, akiknek az volt a feladatuk, hogy a fegyelmi problémákkal megvádolt munkatársaikat az okozott károk miatt „színpadiasan” elítéljék. Végül a közösség válaszreakcióinak előzővel ellentétes előjelű egyöntetűségére példa az 1950-ben internált szerzetesnővérek (Bögre Zsuzsanna: *A trauma szerepe az 1950-ben internált szerzetesnővérek életében*), illetve a jezsuita társaság (Bánkuti Gábor: *Erőforrások a szétszórásban. Jezsuita identifikáció az '50-es években*) esete (felosztatás, deportálás). Ezekben a diktatórikus rendszer okozta trauma – kivételesen – pozitív identitásformáló hatalma nyilvánult meg.

A kötet következő nagy egysége a *Tulajdon és a tulajdonfosztás* tematikájával foglalkozik. Az itt szereplő öt tanulmány mindegyike a tulajdon drámai eltulajdonítását állítja a középpontba. Lehotay Veronika *Tulajdonjog Magyarországon 1939 és 1944 között* című tanulmányában a zsidókat érintő jogkorlátozás, jogfosztás lehetséges útjait, miértjeit, módozatait vizsgálja. Kovács

Teréz *Paraszttalánítás Magyarországon* című dolgozatában azt az 1950-es években kezdődő, az erőszakos kollektivizálással párhuzamosan zajló társadalmi jelenséget mutatja be, amelynek tendenciózus vonulata a föld–munka–szabadság élettörvényének felbomlásában, a falusi életforma átalakulásában, a pénz szerepének megnövekedésében, a föld jelentőségének visszahúzódásában és az ünnepek megváltozásában érhető legfőképp tetten. Ö. Kovács József szintén az 1950-es évekbe kalauzolja olvasóit (*Belső hódítás. A „föld népe” közelről és távolról Magyarországon 1960-ban*), amikor az egyéni parasztgazdaságok tömeges felszámolásának illusztratív példáját mutatja be. Paál Zsuzsanna *Egyéni parasztsorsok és kollektív identitásvesztés* című művében ambiciózus parasztemberek tulajdonfosztásának fázisait vázolja fel, és arra keresi a választ, vajon elképzelhető-e a paraszti családok sorsának rosszra fordultával – beszolgáltatás, kuláküldözés, munkaszolgálat, internálás, téeszbe léptetés – a kollektív tudat és önazonosság megőrzése. Ispán Ágota Lídia az erőszakos téeszítés eredményeképp létrejött földtől való kényszeres és tömeges menekülés továbbgyűrűzését, azaz a foglalkozási szerkezet átrétegződését, valamint az ehhez kapcsolódó – a kulturális traumától az innovatív stratégiák mentén történő újrapozicionálásig tartó – egyéni megéléstörténeteket vizsgálta az egykori Leninváros környezetében létesült falvakban („*Én szerintem megkóstoltam mind a kettőt*”. *A foglalkozás átrétegződése Leninváros környéki falvakban*).

A kötet következő fejezete – *Traumák, tabuk, tabusítások* – azt a folyamatot állítja a vizsgálat középpontjába,

amelyben a társadalom – legyen az az elnyomó hatalom vagy a sérülést elszenvedett önálló individuum (úgynevezett ön-tabusítás) – a megélt traumát érinthetetlennek nyilvánítja, erőteljes kontroll alatt tartja, a tudatalattiba űzi, a kondicionált félelem vagy a sokkhatás terhe alatt kizárja az emlékezetből. Az egyéni tabusítás sarkalatos példáját láthatjuk Papp István *Párhuzamos identitások* című tanulmányában, amelyben a politikai rendőrséggel találkozó egyén a megélt negatív élményeit elhallgatja, s ennek révén egészen más identitást kreál magának. Jobst Ágnes munkája (*A háborúellenesség identitásképző eszméje a XX. század derekának magyar politikai diskurzusában*) összetett és ambivalens jelenséget vizsgál a kommunista párt politikai diskurzusában, méghozzá egyrészt a háború témakörének tabusítását, másrészt a diktatúra nyelvhasználatában emellett – látszólag ugyan antagonisztikus ellentétként megnyilvánuló, ám mégis – létező harc eszmekörének propagandisztikus célú ébrentartását. Szintén a II. világháborút követő diktatórikus rezsimek tabusítási mechanizmusára szolgáltató példát Molnár Imre tanulmánya (*Jerzy Popietuszko mártírhalálának tabusítása a lengyel rendszerváltás előtt és után*), amely a lengyel klérus egy ismert tagjának meggyilkolását s a vértanúság tényét rejti homályba az 1980-as évek Lengyelországában. Horváth Sándor írása (*Kié a szegény? A szegénység tabusítása, traumatizálása és a társadalmi gondoskodás felügyelete 1945 után*) két szemléletes példán – a váci „Sasfiókák” árvaház történetén és a Szegényeket Támogató Alap működésén – keresztül arra keresi a választ, miként traumatizálták és tabusították a szegénység

társadalmi tapasztalatát Magyarországon a szocialista korszakban.

A kötet *Megélés- és tapasztalattörténetek* című negyedik, egyben záró fejezete olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek egy társadalmi jelenség individuális reprezentációjára, egyéni megjelenésére helyezik a hangsúlyt. Vajda Júlia *gender*-megközelítésű tanulmányában („*Visszatekintve szép életem volt. Sok mindent megadott és elvett tőlem a Jóisten, ő tudja csak, hogy miért*”) a női nem szenvedésének sajátos vonásaira reflektálva, a soá borzalmait mutatja be egy túlélő tapasztalattörténetén keresztül. Kunt Gergely *Kamaszok második világháború alatti idegen- és ellenségképei a szocializáció tükrében* című munkájában a serdülő fiatalokban kialakuló ellenségképekről, auto- és heterosztereotípiákról, valamint azok kialakulásának szocializációs tényezőiről értekezik, három tinédzser naplóbejegyzéseinek elemzésével. Kovács Csaba az 1944/1945-ös délvidéki vérengzések tanúit szólaltatja meg. Munkájában (*Az 1944/45-ös délvidéki vérengzések múltja és jelene*) két egyéni megélt történet felvillantását követően a háború végén történtek emlékezetének továbbélését, reprezentációját és az eseményeknek a délvidéki magyarok identitására gyakorolt hatását mutatja be. Pihurik Judit *Az ellenség képe: magyar katonák az „oroszokról” (1942–1943)* című írásában a 2. magyar hadsereg ellenségképének vizsgálatához elemez katonai visszaemlékezéseket és naplókat. Végül Kőrösi Zsuzsanna egy, az 1956-os forradalom után Magyarországról elmenekült fiatalember élettörténeti interjúszövegét, szubjektív tanúságtételét értelmezi. „*Jöttment vagyok*

itt is”. *Identitások és traumák egy élettörténeti interjúban* című munkájában azt vizsgálja, hogy interjúalánya visszaemlékezésében milyen önképet konstruált, és történetfolyamában milyen identitásokkal azonosította önmagát.

Az említett tanulmányok elolvasása után összességében igazat adhatunk Horváth Sándornak azon megjegyzésével kapcsolatban, hogy „a pszichoanalitikus iskola hatását magán hordozó társadalomtudomány sorban az emlékezés díványára fekteti a traumát átélni vélt társadalmi csoportok tagjait [...]. Úgy tűnik, a dívány mérete egyre nő, és lassacskán egyre több társadalmi csoport szivárog be a kollektív emlékezés laboratóriumába” (229–230). Ennek ellenére a traumatológia előtt még mindig óriási feladatok állnak, az erre fordítható idő azonban egyre fogy, hiszen a 20. század borzalmait átélők, az assmanni kommunikatív emlékezet² birtokosai mind kevesebben lesznek. Ezért is tekinthető kiemelkedő vállalkozásnak a bemutatott kötet, amely tematikai sokrétűségével, módszertani gazdagságával keretet teremtett az identitásokat determináló traumák és tabuk bemutatásának, ezáltal mintegy kitágítva és újraértelmezve a 20. századról eddig megismert, a társadalom- és politikatörténeti megközelítésű tudományos munkák által körvonalazott képet.

Kelbert Krisztina

² Assmann, Jan 2004: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó – C. H. Beck Verlag, Budapest, 51–52.

SZERZŐINK

- Alabán Péter (1979) történész, PhD-hallgató
(Ózdi József Attila Gimnázium, Szakképző Iskola és Kollégium
Bolyai Farkas Szakképző Tagiskolája)
alaban.peter@gmail.com
- Balogh János Mátyás (1981) történész, levéltáros
(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)
jmbalogh@hotmail.com
- Boa Krisztina (1987) történész, PhD-hallgató
(MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport)
kriszta.boa@gmail.com
- Bodovics Éva Judit (1985) kulturális antropológus, történész, PhD-hallgató
(MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport)
bodovics.eva@gmail.com
- Bódy Zsombor (1970) történész, szociológus
(PPKE BTK Szociológiai Intézet)
body.zsombor@btk.ppke.hu
- Halmos Károly (1955) történész, közgazda
(ELTE BTK, MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport)
halmoskaroly@aim.com
- Kelbert Krisztina (1981) történész, PhD-hallgató
(Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum)
kelbertkelu@gmail.com
- Klement Judit (1975) történész, szociológus
(MTA BTK Történettudományi Intézet)
klement.judit@btk.mta.hu
- Koloh Gábor (1987) történész, PhD-hallgató
(MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport)
koloh.gabor@gmail.com
- Kövéry György (1949) történész
(ELTE BTK, MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport)
kovergyuri@yahoo.com

- Madarász Aladár (1947) közgazdász
(MTA KRTK KTI, BCE, MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport)
madarasz.aladar@krtk.mta.hu
- Mikos Éva (1976) néprajzkutató, folklorista
(MTA BTK Néprajzi Intézet)
mikos@etnologia.mta.hu
- Pogány Ágnes (1960) gazdaságtörténész
(BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Központ; MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport)
agnes.pogany@uni-corvinus.hu
- Tamás Ágnes (1983) történész
(SZTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék)
tagnes83@yahoo.com
- Ungváry Krisztián (1969) történész
(Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet
és Oral History Archívum)
kungvary@gmail.com

CONTENTS

CRISIS (HI)STORIES

Kövér, György	Economic Growth and Decline in the Historical Memory of the Austro-Hungarian Monarchy	5
Boa, Krisztina	„[F]amine exerted pressure to such an extent”. Reflections on the Crisis of 1863–1864	28
Balogh, János Mátyás	The Lloyd-Mechanism. Crisis and Pricing Strategies in Newspaper Publishing in the 1860s and 1870s	43
Bodovics, Éva Judit	Voices of the Flood. Reminiscences by the Survivors of the 1878 Miskolc Flood	63
Tamás, Ágnes	Crisis Narratives through Humour. Economic Crises, Famine and Cholera in Contemporary Satirical Magazines	81
Koloh, Gábor	Demographic Crisis in the Ormánság Region. Family Reconstitution in the Vajszló Registry District	104
Alabán, Péter	Rural Crises. Industrial Crisis Zone Phenomena after the Change of Regime through the Example of North Borsod Miners’ Settlements	118

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Halmos, Károly – Klement, Judit	Treasures among Ruins. Document Types and their Values in Insolvency Lawsuits	141
------------------------------------	---	-----

PANORAMA

Pogány, Ágnes	Great Explanations for the Great Depression. The Great Depression of the 1930s in New Literature	153
---------------	--	-----

 FORUM

Bódy, Zsombor	A Rejoinder to Krisztián Ungváry	174
Ungváry, Krisztián	Instead of Closing	180

 BOOKS

The Budapest Financial Market in the Nineteenth and Twentieth Century. Kövér, György: A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok.		
	– Pogány, Ágnes	186
„How do we know the dancer from the dance?” Klement Judit: Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében.		
	– Madarász, Aladár	194
Anthropologists about ‘Labour Islands’. R. Nagy, József: Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon.		
	– Bodovics, Éva Judit	205
Völgyesi, Orsolya: Írók, szerepek, stratégiák.		
	– Mikos, Éva	211
Bögre, Zsuzsanna – Keszei, András – Ö. Kovács, József (szerk.): Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől.		
	– Kelbert, Krisztina	215
Authors		219
Contents		221
Abstracts		223

ABSTRACTS

Péter Alabán: Rural Crises. Industrial Crisis Zone Phenomena after the Change of Regime through the Example of North Borsod Miners' Settlements

Rural Hungary appears to have been anything but homogeneous after the change of regime in Hungary. The transition from Socialism into a market economy created insurmountable problems in several regions, mostly in the fields of economic restructuring, employment, unemployment and social composition. The picture is especially depressing in the northern region of Hungary, in the once flourishing settlements relying on mining and heavy industries, which had provided them with certain livelihood. The study focuses on villages surrounding the city of Ózd, where the survival and sustenance of the population was directly threatened by the closure of factories, plants and mines in the area. Alabán concentrates mainly on Farkaslyuk and the village of Somsály on the periphery of Ózd. Here, the memory of the halcyon days survives only in nostalgic reminiscences. The factory and its facilities, the mine, reading club, swimming pool, choir, brass band and sports club are all mosaic pieces from another age, which had once defined the everyday lives of the people living in the Farkaslyuk Miners' Estate and Somsálybánya.

The common features of both Farkaslyuk and Somsálybánya include social restructuring, negative migration processes due to manifold reasons such as demographic processes and the lack of employment opportunities, deep poverty and subsequent social ghettoisation, the gradual deterioration and disintegration of cultural and educational facilities, and last but not least, a hopeless vision for the future. With the aim of instigating new research, the study examines crisis indicators in the field of economy, society and culture, which often appeared together and had cumulative effect. It also presents collective and individual life narratives and survival strategies, which are often different to the experiences of people in similar Hungarian regions.

János Mátyás Balogh: The Lloyd-Mechanism. Crisis and Pricing Strategies in Newspaper Publishing in the 1860s and 1870s

The study explores business strategies and decision-making mechanisms shaping the pricing policies of market-based daily papers in response to crisis. The

history of publishing from a corporate angle has not previously been studied by Hungarian researchers, so the media-economic approach in this study is unprecedented. The analysis is based on two market-based factors of newspaper publishing at the time, which are referred to as information trends and economic trends in this study. While the former had an impact on demand, the latter determined advertising budgets. Based on the analysis of business performance of *Pester Lloyd*, a German-language daily published in Pest, the author points out that the paper was a profitable enterprise in the 1860s and 1870s and it was an important medium both for the advertisement market and for the readers. Before the financial crisis of 1873, advertisement sales made up for nearly half of all revenues for several years. Following this, the study looks beyond the façade of performance indicators and examines the publisher's responses to the dramatic changes taking place in the publishing industry, as well as the steps taken to remain profitable in economically hostile periods. The study discusses five pricing decisions that took place between the beginning of 1866 and the end of 1873, such as raising the price per issue or advertisement tariffs, and reaches the conclusion that the publishers of *Pester Lloyd* alternated between market factors during crises, always choosing the one that looked more likely to preserve fiscal balance. This meant that when the information trend was in a more favourable position, they increased the price per issue, whereas a more positive economic trend meant they raised their advertisement tariffs, which is what Balogh describes as the 'Lloyd-mechanism'.

Krisztina Boa: „[F]amine exerted pressure to such an extent”.
Reflections on the Crisis of 1863–1864

Consistently warm weather from the year 1861 onwards caused drought and the ensuing famine of 1863–64, which affected at least 47 administrative regions in Hungary to a varying degree. The study explores this sustenance crisis through the eyes of a rather heterogeneous group, who either lived through these hard times or were aware of it through various channels. The multi-genre sources, such as diaries, daily chronicles, reminiscences, memoirs and letters, provide a glimpse into the geographical extent of the crisis. In addition, the sources also attest to a range of phenomena associated with the economic crisis, such as burnt-out crops, bad harvests, shortage of food and fodder, threat of famine and the loss of farm animals. The shared experience of weathering the crisis together amplified the awareness of contemporaries: many have realised the significance of money shortage and recorded the dramatic changes in the price of crops and animals. The study also discusses society's responses to the economic crisis, such as the consumption of famine food, migration and criminal activity directly triggered by food shortage. Boa gives examples for local crisis management efforts

by examining the measures taken by famine boards in Miskolc and Békéscsaba, where she focuses on the role of a Lutheran pastor, Lajos Haán, and the uncertainty surrounding his board membership. The study concludes with a description of various unique forms of crisis management, such as charity events and other initiatives, as well as the personal motivation of private individuals' that made these possible.

Éva Judit Bodovics: Voices of the Flood. Reminiscences by the Survivors of the 1878 Miskolc Flood

The sudden flooding that hit Miskolc at night time on 30 August 1878 changed the lives of thousands of people in a few hours. Despite the fact that out of all the natural disasters of the nineteenth century this flood claimed the most lives, neither the Miskolc disaster nor the one that took place seven months later at Szeged have received much scholarly attention, even at the level of general interest. On the contrary, contemporary media was acutely aware of the tragedy, recording events and the experiences of people, who had witnessed the terror of the summer disaster.

The study attempts to make the voices of flood survivors heard, by reconstructing who they were, their lives before the flood, their experience on the fateful night and how it affected their lives afterwards if they managed to survive. Fifteen stories of widows, elderly men, bachelors, children and family men have been reconstructed from narrative and statistical sources to shed light on the perceptions and experiences of the survivors.

As the number of narratives is insufficient for overarching conclusions about 'crisis management strategies', the aim of the study is simply to present the reconstructed life stories of survivors. In conclusion, however, the narratives do show that the chances to rebuild lives after the flood largely depended on the flexibility of the bread-winner's occupation and its adaptability to new conditions.

Gábor Koloh: Demographic Crisis in the Ormánság Region. Family Reconstitution in the Vajszló Registry District

The study is a preliminary report of a research project on the one-child family system that became prevalent in the Ormánság region of Hungary as a result of family planning becoming increasingly wide-spread in the inter-war years. This most telling evidence for the widening practice of family planning is analysed from a number of angles and placed in the context of the period's social

processes. The study is not wholly without previous foundations; preceding studies helped make this subject one of the most frequently studied questions of Hungarian historical demography. For example, this present research project also builds on the conclusions of Rudolf Andorka's work on the subject. The project picks up where Andorka left off and it covers the period from 1895 onwards, primarily based on public records providing data about heterogeneous social groups. The one-child policy of Ormánság families was one of the most important questions and the centre of attention in the so-called 'one-child discourse' between the world wars. Koloh's new study juxtaposes some of the statements of this discourse with actual demographic statistics from the region. The figures in the report are based on family reconstitution, which is one of the most valuable tools for this nominative analysis. It is important to stress that the report is preliminary, because calculating the age-specific fertility rate and the average birth intervals of women having children in the Vajszló registry district has been completed for only 111 families so far. The paper also entails an analysis of the distribution by number of children, concluding that the single-child strategy was a decision based on a new kind of appreciation of children rather than the result of financial considerations.

György Kövér: Economic Growth and Decline in the Historical Memory of the Austro-Hungarian Monarchy

While the year 1873 had been imprinted into the memory of nearly everyone recording history, another year of crisis forty years later in 1913 left barely any traces in memory. What causes this difference and how can it be interpreted? One reason is the complexity and severity of the events that took place. In addition to the financial crisis in 1873, the last great cholera epidemic also swept across the Monarchy this year. In contrast, the later crisis, triggered in the autumn of 1912 by the Balkan Wars, mainly affected financial and credit markets and industrial and commercial turnovers. It is hard to escape the impression that historical memory is shaped by the perception of crisis at least as much as 'facts' and 'reality'. The study deals with the perception of crises on three levels: contemporary diaries and memoirs, the writings of contemporary economists and retrospective accounts by historians.

The personal experiences of three minor characters from 1873 belong in the first category: the study examines the memoirs of Avraham Meir (1830–1907), an Orthodox Jewish merchant and District Officer Péter Krasznay (1830–1916), as well as the diary of the attorney Sámuel Szűcs (1819–1889). It is clear that the short-term crisis perceptions of contemporary witnesses depend partly on their personal disposition and partly on external factors. Sources in the second category show that contemporary academics were not entirely unaffected by this

either. The study mentions pioneers of Hungarian crisis research Jakab Pólya (1844–1897), Béla Földes (1848–1945; known as Béla Weisz until 1881) and Sándor Tonelli (1882–1950).

Kövér then goes on to review the terminology used by leading figures of twentieth-century Hungarian historiography: Gyula Szekfű (1883–1955) referred to the whole pre-war period as “the age of decline”, and Ferenc Eckhart (1885–1957), the author of the first comprehensive economic history of the modern era, considered the years between 1873–1889 ‘the era of crisis and stagnation’ and 1890–1914 as ‘the heyday of economic development’. In the 1960s, the concept of industrial revolution was reinterpreted. The first GDP calculations for key years (1867, 1900 and 1913) were published by Péter Hanák, Iván T. Berend, György Ránki and László Katus. Katus, using the term ‘take-off’ as a synonym for ‘industrial revolution’, divided the post-1887 period into two phases of growth: one long and ‘very fast’ period (1887–1899) followed by ‘deceleration’ (1900–1913). Kövér concludes his brief history of crisis perception with a review of recent scholarship in macro- and micro-economic history.

Ágnes Tamás: Crisis Narratives through Humour. Economic Crises, Famine and Cholera in Contemporary Satirical Magazines

The study examines contemporary crisis perceptions in texts and cartoons published in political satirical magazines, such as *Borsszem Jankó*, *Az Űstökös*, *Bolond Istók*, *Ludas Matyi* and the Vienna-based *Figaro*, for the years 1869, 1873 and 1882. The analysis focuses on the economic crises of these years, and the ensuing disputes about the Hungarian Bank (1873), as well as other disasters such as the 1873 cholera outbreak, stem rust epidemic, and famine. The methodology is based on the categorisation of the devices of humour and satire in both text and image.

Regardless of the subjects of satire in these papers, whether revolutions, historical and Biblical events or the quotidian, the texts and images often contain recurring subject-specific devices and symbolism. It is apparent that the satirical representation of the lesser crisis of 1869 was not directly associated with Jews, and relevant cartoons also feature Jewish and non-Jewish characters equally. While the treatment of the bank question in 1873 still does not suggest a direct connection, the frequent mention of Ede Horn brings a Jewish character into the narrative. The subject of the stock market crash, however, definitely reflects the contemporary public’s views about the role of Jewish speculators. The satirical papers’ representation of the 1873 cholera outbreak, stem rust epidemic and famine also show the pedagogical intentions of the authors, and what is especially interesting is the authors’ ability to poke fun at severe problems that deeply affected most layers of society.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, amely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokot, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 1-2 oldalas tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését egyáltalán nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.401.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a források listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.401.b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirat-tár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció/szakdolgozat.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet rakjunk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjunk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, gczoch@gmail.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, judit.majorossy@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor utca 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrassy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúház
1054 Honvéd utca 5.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Rendszerváltozás

PHILIPP THER

Gondolatok a kelet-európai átalakulások történetéhez

APOR PÉTER

Autentikus közösség és autonóm személyiség. 1989 egyik előtörténete

BOTYÁNSZKI ALEXANDRA

A „nemzeti megbékélés” koncepciója és a rendszerváltás

RÉVÉSZ BÉLA

Alkotmányossá-válási törekvések az állambiztonsági reformkoncepciókban, 1989-1990

VALUCH TIBOR

A társadalomszerkezet változásainak néhány jellegzetessége

28. évf.

2013

4. szám

Bemutatjuk Joachim von Puttkamer-t

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

SZEMBEN MINDENKIVEL – **MIHÁLYI PÉTER** A GLOBÁLREZONRÓL

ÖSSZEHASONLÍTÁS ÉS KRITIKAI ÉRZÉKENYSÉG –

KLANICZAY GÁBOR BEREND NÓRÁRÓL„SPIRITUS UBI VULT, FLAT” – **MAROSI ERNŐ PÓCS DÁNIEL** KÖNYVÉRŐL
TESTEN BELÜL ÉS KÍVÜL – **MÉSZÁROS ZSOLT BORGOS ANNA** KÖTETÉRŐL

PROBLÉMA

NEUMER KATALIN – MAGYAR FILOZÓFIA, OSZTRÁK FILOZÓFIA, FILOZÓFIA I.**ERDÉLYI ÁGNES** – A MÁSIK TÖRTÉNET

DOKUMENTUM

ROSTÁS ZOLTÁN INTERJÚJA SZÚCS JENŐVEL 1980-BÓL**BUKSZ-BESZÉLGETÉSEK**

HONNAN HOVÁ, MŰCSARNOK?

SZEMLE

MI A PÁLYA?

BIBLIOGRÁFIA

AZ IMPAKTFAKTOR

M E G J E L E N I K

2013. TÉL

N E G Y E D É V E N T E

múltunk

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

A *Múltunk* 2013. évi 3. és 4. számának tartalmából

2013/3.

Desztalinizáció Közép- és Kelet-Európában

Bartha Eszter: Történetírás és ideológia: vita a totalitarizmusról

Varga Zsuzsanna: Változások és folytonosságok a szocialista országok agrárpolitikájában, 1953–1964

Danusz Jarosz–Grzegorz Miernik: A lengyel mezőgazdaság dekollektivizálása

Takács Róbert: A sztálini modell átalakítása a magyar tömegkommunikációban

Miroslav Londak: 1968 és Szlovákia

Tanulmányok

Kovács Tamás: A hazai szélsőjobboldali eszmerendszerek nemzetközi komponensei

Fiziker Róbert: A legitimista gondolkodók és a nagyvilág

Zeidler Miklós: Móres, avagy Bethlen István megpiricskeltetése

Kovács Csaba: Panaszkok a kollektivizálás befejező hullámának időszakából

2013/4.

Munka és tőke – érdekegyeztetéstől államosításig

Egresi Katalin: Az érdekegyeztetés története Magyarországon, 1900–1945

Hungler Sára: A munkavállalói részvétel alakulása az 1944 és 1949 közötti Magyarországon

Béldi Olívia: A kisipar és kiskereskedelem államosítása Pesterzsébeten

Háború után – Finnország átmenete a második világháború végén

Ahtero Holmila: Fegyelmetett polgárok: a finn sajtó a háborúból a békébe történő átmenet kihívásairól (1944–1945)

Vesa Vares: Sikertörténet, normalizáció vagy finnlandizáció – avagy hogyan ábrázolja a finn történetírás és populáris kultúra a második világháború utáni éveket?

Tanulmányok

Csoma Lajos: A németországi baloldali radikalizmus a forradalmi események időszakában, 1918–1923

Sipos József: Az Egységes Párt és az 1922-es választások előkészítése

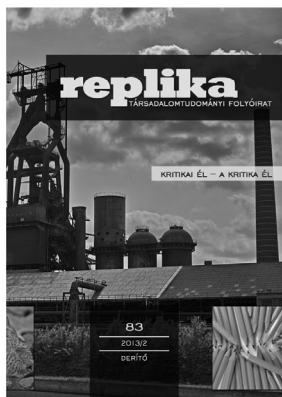
Lengyel András: Az úgynevezett „oppó” történetéhez. Egy eltemetődött gondolkodástörténeti alternatíva

Lapunk megvásárolható a Napvilág Kiadóban (V. ker., Alkotmány u. 2.) és a honlapunkon (www.multunk.hu) jelzett boltokban.

replika

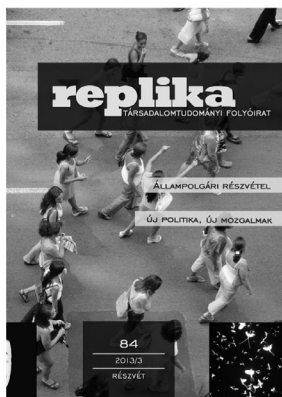
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Legfrissebb lapszámaink:

83. szám

A globális és magyar
közelmúlt és jelen
kritikai szemmel

84. szám

Állampolgári részvétel /
Új politika

Keresse a könyvesboltokban!

szerk@replika.hu <http://replika.hu>

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 4. kötete:

Sasfi Csaba

GIMNAZISTÁK ÉS TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A tanulás sorsformáló tényező, azonban az, hogy ki miként viszonyul hozzá, milyen jelentőséget tulajdonít az iskolai teljesítménynek, igen különböző lehet. Aligha kétséges, hogy ebben a családi háttérnek, a szülők kulturális beállítottságának meghatározó jelentősége van. Az iskola társadalmi használatától és a politikai keretektől függ, hogy az oktatási intézmények milyen mértékben válnak, válhatnak az érvényesülés eszközévé. Az így értelmezett iskolázásnak a története pedig komoly tanulságokkal szolgálhat a jelen számára.

Ez a könyv a régi középiskola, a gimnázium mint társadalmi intézmény működését és hatását vizsgálja abban az időszakban, amikor a születési előjogokon alapuló rendi társadalomszerveződés a végső szakaszába ért, hogy fokozatosan átadja helyét a döntően az egyéni érdemen alapuló polgári társadalomnak. Ebben az átalakulásban a gimnázium kiemelt szerepet játszott, hiszen társadalmi különbségek nélkül befogadta a tanulni vágyó gyermekeket. Ezért nemcsak az intellektualizálódás terjedésének eszköze volt, hanem a társadalmi emelkedés új és egyre szélesedő csatornáját is jelentette. A diákság összetételének alakulása a reformkori magyarországi társadalom egyik kulcsfontosságú kérdése, amit Sasfi Csaba több évtizedes levéltári adatgyűjtés és kutatómunka alapján tár az olvasó elé.

A 446 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft, megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen, vagy www.korall/content/korall-konyvek.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25% árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén 10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület